

IDIZ

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Institute for Social Research in Zagreb

Urednici
Anđelina Svirčić Gotovac i Rade Šarović

TRANZICIJSKA PREOBRAZBA GLAVNIH GRADOVA ZAGREBA I PODGORICE KAO SUSTAVA NASELJA

Bilateralni projekt između Hrvatske i Crne Gore
(2015. – 2016.)

BIBLIOTEKA
znanost i društvo

„Rukopis je dobro teorijski i empirijski utemeljen. Već u samom uvodu koji govori o projektu donosi se relevantan pregled literature iz kojeg izvire šire razumijevanje transformativnih procesa u koje se centrira cilj istraživanja a time i čitav obzor projekta. Odgovarajućim pregledom izvora i autora pokazuje se da globalizacija i tranzicija utječu na intenzifikaciju centralističkog tipa razvoja prostora kao i na pojačanu dinamiku suburbanizacijskih procesa koje, u posljednjim desetljećima, obilježava višedimenzionalnost. Također, jasno se pokazuje da deregulacija sustava i novoinstitucionalna potpora merkantilističkim konceptima koju obilježava blagonaklon stav prema temeljnim bolestima demokratskih sustava – korupciji i klijentelizmu – pogoduje urbanoj transformaciji koja ignorira koncept „sustava naselja“. Ovaj se fenomen, osim s „deregulacijom“, supstancijalno vezuje i za strukturnu promjenu u kojoj urbanističko planiranje u tranziciji postaje kratkoročni proces. Iz pojedinih dijelova rukopisa kontekstualno i eksplicitno izvire spoznaja o tome da urbanističko planiranje u tranziciji (i/ili postmoderni i/ili „vulgarnoj“ postmoderni) biva zamijenjeno praksom urbanističkog upravljanja u kojoj se urbanisti više ne pojavljuju kao planeri nego kao koordinatori različitih interesa u istom prostoru. Nerijetko takva koordinacija završava „pogodovanjem“ privatnim, a ne javnim interesima“.

Dr. sc. Saša Poljanec Borić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izdavač: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Za izdavača: Branislava Baranović

Recenzenti: Dr. sc. Saša Poljanec Borić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Prof. dr. sc. Sreten Vujović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu (red. prof. u miru)

Tiskanje dvojezičnog zbornika omogućili su:
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i
Ministarstvo nauka Crne Gore

© 2016 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
ISBN 978-953-6218-72-1

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 000945000.

Urednici
Andelina Svirčić Gotovac i Rade Šarović

**Tranzicijska preobrazba glavnih gradova,
Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja**

Bilateralni projekt između Hrvatske i Crne Gore
(2015. – 2016.)

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, 2016.

SADRŽAJ

1. Anđelina Svirčić Gotovac: Uvod u komparaciju urbanih sustava glavnih gradova Zagreba i Podgorice.....	7
2. Slobodan Vukićević: Urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba u vremenskim i prostornim dimenzijama crnogorskog i hrvatskog društva.....	25
3. Rade Šarović: Suburbanizacijski procesi i kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja.....	41
4. Jelena Zlatar Gamberožić: Aspekti specifičnih oblika urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici.....	65
5. Goran Čeranić: Tranzicijski kontekst društvenih promjena i kvaliteta života u podgoričkoj mreži naselja.....	105
6. Branimir Krištofić: Tranzicijska preobrazba stanovanja na super-periferiji Evrope. <i>Razmatranje teme na primjeru Zagreba (Hrvatska) i Podgorice (Crna Gora)</i>	139
7. Obrad Samardžić, Predrag Živković: Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora (Podgorica - Zagreb).....	167
8. Anđelina Svirčić Gotovac: Postsocijalistička transformacija Zagreba i Podgorice kao glavnih gradova.....	201
9. Dodatak.....	233
10. Prilog: Slike istraživanih gradova.....	235
11. O autorima.....	245

Anđelina Svirčić Gotovac
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatska
E-mail: angelinasg@gmail.com

UVOD U KOMPARACIJU URBANIH SUSTAVA GLAVNIH GRADOVA ZAGREBA I PODGORICE

Sažetak

Bilateralni projekt proveden između dviju zemalja, Hrvatske i Crne Gore, pod nazivom ***Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja*** u trajanju od 2015. do 2016. godine rezultirao je istraživanjem postsocijalističke i tranzicijske transformacije tih društava, vidljivih ponajviše u glavnim gradovima, Zagrebu i Podgorici. Ti gradovi imaju i najveći utjecaj na ukupni prostor svojih zemalja, ali također i na svoj okolni (suburbani i ruralni) prostor, kojem gravitira velik broj stanovnika većinom zbog radne, ali i ostalih urbanih funkcija. U tranzicijskom periodu u obama se gradovima mogu pratiti slične promjene i procesi prvenstveno uzrokovani promjenom političkog i ekonomskog sustava, koji se očituju kroz svakodnevni život stanovnika i njihovu tzv. upotrebu prostora (od jedinice susjedstva do grada u cjelini). Socioprostorni kontekst postsocijalističkih gradova pokazuje da su određeni urbanizacijski trendovi tipični za socijalistički period napušteni, ali isto tako neki su i nastavljeni te vrlo malo transformirani. Prvenstveno se to odnosi na procese suburbanizacije i širenja urbanog načina života u okolni prostor gradova u tzv. urbane sustave ili mreže naselja. Stoga je i osnovni cilj istraživanja provedenog tijekom 2015. godine u obama glavnim gradovima istaknuti i analizirati najvažnije promjene i procese kako u urbanim tako i prigradskim ili okolnim dijelovima tih sustava.

Ključne riječi: bilateralni projekt, urbani sustavi, postsocijalistički kontekst, tranzicija, socioprostorne promjene, Zagreb, Podgorica.

1. O projektu

Sociološko istraživanje *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* (2015. – 2016.) bilateralni je projekt i rezultat suradnje dviju institucija, Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ) iz Hrvatske i Filozofskog fakulteta u Nikšiću iz Crne Gore. Projekt financijski podupiru Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i Ministarstvo nauka Crne Gore. Voditelji projekta bili su za Hrvatsku dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac iz Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ) i prof. dr. sc. Slobodan Vukićević s Filozofskog fakulteta u Nikšiću za Crnu Goru.¹ Dvije navedene institucije, odnosno uključeni istraživački timovi zajedno su tijekom 2015. godine proveli sociološko istraživanje i prikupili podatke kvalitativnom i kvantitativnom metodologijom (anketiranje, fokus-grupe, promatranje) o društvenim promjenama u dvama glavnim gradovima, Zagrebu i Podgorici.

Osnovni predmet istraživanja analiza je društvenih promjena i fenomena vidljivih tijekom zadnjih dvaju desetljeća prvenstveno u urbanim prostorima, ali i njima bliskim okolnim, tzv. suburbanizacijskim i konurbacijskim prostorima. Te se promjene ponajviše očituju u načinu i kvaliteti života ljudi u njima, posebno u glavnim gradovima postsocijalističkih zemalja bivše Jugoslavije², koji su dijelili slični politički sustav i način društvenog života. Osamostaljenjem te zemlje prelaze na novi politički i ekonomski sustav u kojem kapitalistički i tržišni (neoliberalni) način poslovanja postaje dominantan³, dok društveni obrasci života u tim zemljama i dalje ostaju dijelom slični (primjerice odnos prema tradiciji i kulturi, obrazovanju i sl.). Prema nekim autorima, primjerice Vojniću, „zemlje u tranziciji imale su veliku nesreću da je međunarodno političko ozračje u vrijeme početka tranzicije bilo više sklono ekonomskoj filozofiji neoliberalizma nego ekonomskoj filozofiji društva blagostanja“ (2013.:181). S obzirom na vremensko preklapanje prijelaza postsocijalističkih zemalja na novi period i istovremenih svjetskih i globalizacijskih promjena nastupila je neminovna prevlast

¹ Ostali članovi tima iz Hrvatske su: dr. sc. Jelena Zlatar Gamberožić – Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (IDIZ), mr. sc. Branimir Krištofić – IDIZ i dr. sc. Nataša Bokan – Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Članovi tima iz Crne Gore su: dr. sc. Rade Šarović, dr. sc. Goran Čeranić, mr. sc. Obrad Samardžić i dr. sc. Predrag Živković, svi s Filozofskog fakulteta i Instituta za sociologiju i psihologiju u Nikšiću.

² Hrvatska je postala članicom EU-a 2013. g., a Crna Gora trenutno vodi pregovore o članstvu.

³ Prema ekonomistu D. Vojniću, „Hrvatska, koja je, uz Sloveniju, bila najbolje pripremljena za tranziciju i pluralizaciju i opću demokratizaciju, u tranzicijskom procesu prošla je najgore. Dogodio se i nametnuti rat, i tajkunska privatizacija praćena neviđenom pljačkom velike količine nacionalnoga bogatstva, i deindustrijalizacija praćena gubitkom stotina tisuća radnih mjesta, prepolovljenim društvenim proizvodom i galopirajućom inflacijom“ (2013.:180).

kapitalističkog sustava, i prema tome nova podjela Europe i svijeta. To je uzrokovalo značajne transformacije svih sektora društva i prostora posebice tranzicijskih zemalja, kao i ovdje istraživanih, Hrvatske i Crne Gore. „Hrvatska se, slomom socijalizma, našla u strukturalno sličnoj situaciji kao i ostale socijalističke zemlje. Iznova je na djelu pojava koja je nazvana prvobitnom akumulacijom, novo restrukturiranje čitavog društva, temeljnih odnosa u njemu i njihove legitimacije“ (Hodžić, 2014.:23-24). Novo društveno uređenje i novi politički sustav uspostavljaju nove obrasce ponašanja i djelovanja među društvenim akterima, a mnogi dotadašnji važni akteri gube važnost jer je preuzimaju neki novi ojačani tržištem i ekonomskim ulogom. I u „crnogorskom društvu, kao uostalom u svim društvima postsocijalističke transformacije, na djelu je preplitanje dominantnosti tržišta i državnog reguliranja društvenih procesa i odnosa“ (Vukićević, 2008.:18). Društveni odnosi i procesi sad ovise o privatizaciji i novim načinima djelovanja aktera i institucija u odnosu na privatizacijski sustav, u kojem privatno vlasništvo i privatni interesi imaju daleko više utjecaja od onih javnih i zajedničkih. Tržišni mehanizmi te investicije, kojima je financijska korist najvažniji pokretač, imaju ključnu ulogu i u donošenju odluka o izgledu i sudbini prostora (urbanih i ruralnih). Tako dolazi do vrlo brzog i često nesustavnog mijenjanja izgleda gradova i prostora uopće te promjena u načinima i kvaliteti života stanovnika u njima. Nastaju značajne transformacije prostora, u stambenom i poslovnom (komercijalnom) sektoru, a najvidljivije su upravo u glavnim gradovima.

Osnovni cilj istraživanja stoga je bio utvrditi postoje li i koje su najvažnije sličnosti i razlike u transformacijama hrvatskog i crnogorskog društva, istražene preko pojmova kvalitete i načina života u dvama glavnim gradovima. Osim njih analiziraju se i promjene prepoznate kao tzv. transformacija prostora u urbanističkom smislu, kako na njihovim rubovima i širem metropolitanskom području, primjerice procesi stambene i poslovne preizgrađenosti, pojava tzv. poslovnih zona, novostambenih naselja, tako i u gradskim središtima. Procesu urbane obnove i revitalizacije prostora specifični za postsocijalističke gradove i procese pokazuju se sličnima u obama istraživanim središtima grada. Njihova je komparacija također zanimljiva i na primjeru procesa obnove, gentrifikacije i rehabilitacije uzrokovanih komercijalizacijom (javnih) prostora i sličnih fenomena uzrokovanih privatizacijskim modelom investiranja u grad, odnosno centar grada. Nakon 1990-ih dolazi do ulaganja i obnavljanja tih gradova na način isticanja njihovog nacionalno-povijesnog identiteta iz razdoblja prije socijalizma, a u drugom desetljeću tranzicije s većim prirastom stanovništva intenzivnije im se šire periferna i rubna područja kako u poslovnom tako i stambenom smislu. Slični se procesi mogu pratiti i u drugim postsocijalističkim zemljama jer „dok je prvo desetljeće tranzicije bilo obilježeno investiranjem u gradski centar, u prvim godinama novog tisućljeća suburbanizacija postaje najdinamičniji proces koji mijenja postsocijalističke metropolitanske krajolike“ (Sykora i Stanilov, 2014.:14). Grad Zagreb, primjerice, doživljava prekomjernu privatnu gradnju stanova i poslovnih zgrada kako na svojim rubovima tako i u okolnom prostoru susjednih manjih

gradova, čime se širenje nastavilo procesom spajanja zagrebačke regije, odnosno urbanog sustava (engl. *urban system*) ili mreže naselja (engl. *settlements network*). U njegovom su sastavu Grad Zagreb i Zagrebačka županija, koji su ojačali svoj centralizacijski položaj na razini Hrvatske, posebice grad Zagreb. Zagreb je prema veličini i broju stanovnika (u njemu živi četvrtina hrvatske populacije) te ekonomskoj snazi vodeći i neusporediv s ostalim gradovima u zemlji. Na taj način razvoj tog prostora poprima prvenstveno odlike ekonomske restrukturacije, ali i političke i društvene, čije su posljedice vidljive u svakodnevnom životu stanovnika grada i njegovog šireg prostora. Slični procesi mogu se pratiti i na primjeru grada Podgorice (u kojem živi čak trećina crnogorskog stanovništva) i njegovog okolnog prostora. Analiza tih procesa predmet je ovdje provedenog istraživanja.

2. Metodološke napomene

Istraživanje je metodološki bilo osmišljeno te provedeno metodama kvalitativnog tipa, kao što su fokus-grupe, intervjui sa stručnim akterima te promatranje sa sudjelovanjem. Tako su u obama gradovima, i Zagrebu i Podgorici, održane dvodnevne fokus-grupe⁴ (radionice) na Institutu za društvena istraživanja, Filozofskom fakultetu u Nikšiću te Arhitektonskom fakultetu u Podgorici, a tijekom bilateralne posjete dvama gradovima tijekom 2015. godine ciljano su posjećivane unaprijed

⁴ **Fokus-grupe održane su u IDIZ-u 13. i 14. svibnja 2015.** s gostujućim kolegama iz Crne Gore i Hrvatske (Zagreb). Diskusija je vođena sa sljedećim kolegama iz različitih znanstvenih struka srodnih prostornim temama: Anđelina Svirčić Gotovac (moderatorica fokus-grupa), Jelena Zlatar Gamberožić, Branimir Kristofić (IDIZ). Iz Crne Gore: Slobodan Vukičević – sociolog rada, voditelj, Rade Šarović – ruralni sociolog, Goran Čeranić – sociolog rada, Obrad Samardžić – sociolog kulture. Kolege iz Zagreba: Anka Mišetić – urbana sociologinja, Vedran Prelogović – socijalni geograf, Đurđica Žutinić – agrarna ekonomistica, Nataša Bokan – ruralna sociologinja, Tihomir Jukić – arhitekt, Dušica Seferagić – urbana sociologinja, Alija Hodžić – ruralni sociolog, Antun Petak – ruralni sociolog, Ognjen Čaldarović – urbani sociolog, Irena Đokić – urbani ekonomist, Nenad Starc – urbani ekonomist, Gojko Bežovan – sociolog stanovanja.

Fokus-grupe održane su u Crnoj Gori 4. i 5. lipnja 2015. godine. Članovi tima iz Hrvatske: Anđelina Svirčić Gotovac, Jelena Zlatar Gamberožić, Branimir Kristofić (IDIZ) i tim iz Crne Gore: Slobodan Vukičević, Rade Šarović (moderator fokus-grupa), Goran Čeranić, Obrad Samardžić i Predrag Živković.) na Filozofskom fakultetu u Nikšiću i Arhitektonskom fakultetu u Podgorici vodili su diskusiju s kolegama iz različitih znanstvenih struka o srodnim prostornim temama: Lidija Vujačić – antropologinja, Miomirka Lučić – sociologinja kulture, Mihailo Burić – bivši gradonačelnik Podgorice, geograf, Miljan Barović – prostorni planer u općini Podgorica, Ljiljana Vujadinović – urbana sociologinja, Svetislav Popović – dekan Arhitektonskog fakulteta, Jelisava Kalezić – poslanica u Skupštini Crne Gore, arhitektica, Jelena Bajić Šestović – arhitektica, Slavica Stamatović – arhitektica.

određene lokacije specifične i važne za navedeno istraživanje (središta gradova, rubovi gradova, siromašne četvrti, novostambena naselja, poslovne i trgovačke lokacije itd.). Fokus-grupe provođene su kao svojevrsna znanstvena diskusija o istraživačkim temama u kojoj su sudjelovali renomirani znanstvenici iz sociologije prostora te srodnih disciplina – socijalne geografije, urbane ekonomije, arhitekture i drugih. Na kraju ovog rada nalazi se prilog s protokolom pitanja koji su koristila oba istraživačka tima i koji je korišten tijekom razgovora sa stručnjacima. Nakon održanih fokus-grupa proveden je i dogovoreni obilazak terena obaju gradova – grada Zagreba i susjednih manjih gradova s okolnim prostorima unutar zagrebačke mreže naselja te grada Podgorice i njegove okolice. Prilikom obilaska terena podaci su prikupljeni i tzv. fotometodom, te je stvorena i bogata fotodokumentacija o istraživanim gradovima priložena uz sljedeća poglavlja.

Za spomenuto istraživanje važno je naglasiti da je ono za hrvatske istraživače dijelom i nastavak dugogodišnjih istraživanja koja je IDIZ provodio još od 1970-ih godina. Naime istraživanja mreže naselja, odnosno naselja urbanog i ruralnog tipa u socijalnom, demografskom, prostornom, funkcionalnom, migracijskom i drugom kontekstu ciljano su provođena kako bi se utvrdila kvaliteta života i postojeće prednosti i nedostaci u pojedinim naseljima i urbanom sustavu. To se prvenstveno odnosi na elemente kvalitete života kao što su: socioekonomski pokazatelji istraživanih kućanstava, kvaliteta stanovanja u kućanstvima i naselju te njihova opremljenost, zatim estetski i ekološki te prometni i infrastrukturni elementi kvalitete života, tj. osnovni pokazatelji objektivne i subjektivne razine kvalitete stanovanja i života u istraživanim naseljima. Istraživački tim iz Hrvatske⁵ proveo je zadnje komparativno istraživanje 2014. godine u zagrebačkoj mreži naselja i novostambenim naseljima u njima (uzorak je bio 308 ispitanika), a ono je poslužilo za empirijsko (anketno) istraživanje crnogorskom timu, koji je na komparativan način proveo istraživanje u Podgorici 2015. godine. Zagrebački anketni upitnik o elementima kvalitete života i stanovanja bio je podloga za provedbu istraživanja u Podgorici 2015. godine i njenim okolnim naseljima, ili podgoričkoj mreži naselja (općine Podgorica, Danilovgrad, Tuzi i Golubovci) na uzorku od 196 ispitanika. Tako se tim bilateralnim istraživanjem ostvario i kvantitativni način prikupljanja podataka za koje prvotno nije bilo predviđenih sredstava u projektu.⁶

⁵ Navedeno istraživanje iz 2014. godine pod nazivom **Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja** bavilo se pitanjem kvalitete života i stanovanja u gradu Zagrebu te trima gradovima u zagrebačkoj mreži ili sustavu, Velikoj Gorici, Samoboru i Zaprešiću. Knjiga istoimenog naziva s rezultatima istraživanja objavljena je 2015. g. u IDIZ-u (Posebna izdanja) pod uredništvom autorica Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J.

⁶ O rezultatima istraživanja vidjeti više u radovima autora G. Čeranića i R. Šarovića u nastavku zbornika.

3. Teorijska podloga projekta

Važno je naglasiti da su se sociološka istraživanja prostora kako u razdoblju socijalizma tako i tranzicije bavila pitanjima transformacije prostora i urbanizacijskog procesa te kvalitete života i stanovanja u ruralnim i urbanim naseljima. Te su teme vrlo srodne i neodvojive od analize istraživane teme o *mreži naselja*, odnosno *mreži gradova* ili *urbanim sustavima* (urbanim sistemima) velikih gradova i njihovih okolnih ili suburbanih prostora kao povezanih prostornih cjelina. One se nikako ne smiju promatrati samo kao odvojena gradska ili seoska naselja već kao ruralno-urbani kontinuum ili spoj različitih tipova naselja u sve širem prostoru (regiji). „Mreža gradova ili urbani sustav je skup gradova (urbanih čvorišta) raspoređenih u prostoru, između kojih postoje uzajamne veze koje se očituju u cirkulaciji ljudi, roba i informacija. Mreža gradova se razvija i djeluje kao cjelina, a promjene jednog elementa uvjetuju promjene i ‘podešavanje-prilagodbu’ cijelog sustava – jer sustav je skup elemenata u kojem je položaj svakog od tih elemenata bitno određen njegovom funkcijom u odnosu prema cjelini i drugim njegovim dijelovima. Takav sustav nastaje djelovanjem gospodarskih, socio-kulturnih, funkcionalnih i prostornih veza i odnosa između naselja razmještenih u prostoru, a ti čimbenici djeluju različitim intenzitetom“ (Zimmermann, 1999.:28).

Socioprostorne transformacije i različita umrežavanja prostora koji se odvijaju u konkretnom prostorima danas povezani su s procesima teritorijalnosti i reteritorijalnosti te označavaju „urbanizaciju i državnu regulaciju obilježenu novim načinima ‘sub’ i ‘supranacionalnih’ teritorijalnih konfiguracija“ (Brenner, 1999.:4). Na nove vidove urbanizacije sada intenzivno djeluje globalizacija kako na globalnom tako i nacionalnom, odnosno lokalnom teritorijalnom nivou. Ovdje će upravo biti riječi o različitim i novijim modelima urbanizacije koja se odvija i izvan prostora samoga grada. Njeni dosezi nemaju isti značaj kao u prostoru grada jer donose i neke drugačije urbane forme. Poimanje suvremenih urbanizacijskih i suburbanizacijskih procesa u tranziciji i globalizacijskom kontekstu teško je razumjeti ako se ukratko ne pojasne forme i procesi koji su im prethodili tijekom socijalističkog razdoblja. Naime socijalistička je transformacija prostora bila neodvojiva od države i njenog utjecaja te kontrole planiranja razvoja prostora na svim razinama. M. Castells je 1975. godine tvrdio „da se socijalistička urbanizacija odlikuje odlučujućom ulogom političke linije komunističke partije u organizaciji odnosa u prostoru“ (Castells, 1975.:92). Društveno-ekonomsko, pa i urbano planiranje, bilo je značajnije i sveobuhvatnije u socijalističkim nego u kapitalističkim zemljama. Hamilton je 1979. godine ukazao na zajedničke osobine planirane urbanizacije u istočnoeuropskim zemljama, a koje se, manje ili više, mogu odnositi i na socijalističku Jugoslaviju: 1. ekonomski i ideološki utjecaj Sovjetskog Saveza; 2. etatističko planiranje, 3. nevažnost zemljišne rente i tržišta, 4. izrazit rast metropola, nedostatak srednjih i malih gradova i 5. državna

izgradnja novih naselja (French i Hamilton, 1979.:83). Drugačije rečeno, glavne osobine urbanizacije u socijalizmu mogu se svesti na: 1. zakašniju urbanizaciju, koja je planirana i vođena iz centra; 2. pretjeranu ulogu industrijalizacije u urbanizaciji, tj. zanemarivanje tercijarnog sektora i infrastrukture kao navodno neproduktivnih (*podurbanizacija*). Točnije, razvijana je ona infrastruktura koja je bila u funkciji industrije, dok je razvoj u pretežno tercijarnim naseljima odlagan; 3. kontinuirani značaj ruralnog sektora u procesu urbanizacije, što je u vezi s činjenicom da je veliki broj zaposlenih živio u mješovitim domaćinstvima. Ali ostale su značajne razlike i suprotnosti između gradova i sela nauštrb sela (malo infrastrukturnih ulaganja, niži dohodak, manje uslužnih djelatnosti); 4. mala kohezija unutar urbane mreže. Nedostatak ekonomskih mreža na lokalnoj i regionalnoj osnovi, odnosno odlučivanje iz centra; 5. dominantna uloga poduzeća u osiguranju stanova, što govori o tome da je radno mjesto bilo nadređeno mjestu stanovanja; 6. struktura i funkcioniranje urbanog društva u socijalističkim gradovima razlikovali su se od onih u kapitalističkim gradovima. U socijalističkim gradovima elitu su sačinjavali partijsko rukovodstvo, direktori državnih poduzeća i administrativni rukovodioci, civilno je društvo nedostajalo, a profesionalna, kulturna i ostala udruženja osnivala je i kontrolirala država (Enyedi, 1996.:115; prema Vujović, 2005.:404). Država je tada bila i nejednako usmjerena na planiranje gradskih i ruralnih prostora, te je relativno neuspješno razvijala tzv. kompleksnije sustave koji bi bili policentrično i višefunkcionalno povezani. Upravo je taj funkcionalni međuodnos izostao. Plan razvoja odnosio se na granice grada i unutar njih nova stambena naselja, primjerice, planirala su se u cijelosti i vrlo sustavno prateći potrebe određenog broja stanovnika u njima. Okolni i rubni prostori imali su, međutim, manju kontrolu te su čak prepuštani ilegalnoj ili sirotinjskoj gradnji. I danas u tranziciji slična se situacija nastavila, ali uz ponešto drugačije uvjete razvoja i upravljanja prostorom.

U postsocijalističkom je razdoblju moć i uloga države izgubljena te prepuštena moći novih aktera, primjerice ekonomskih. Stoga je zanimljivo istražiti koje su društvene i ostale okolnosti utjecale na nekadašnji ili pak sadašnji trend razvoja prostora te koje su najvažnije sličnosti i razlike među njima. Promjene u okolici gradova, posebno u tranzicijskom periodu, ponekad je teško definirati, a sve posljedice teško sagledati. „Masovni suburban razvoj koji je započeo sredinom 1990-ih potpuno je nov fenomen za gradove bivših socijalističkih zemalja. Razumijevanje njegovih formi, uvjeta, uzroka i posljedica postao je velik izazov za opću javnost, te posebno za vladajuće odgovorne za upravljanje urbanim okruženjem (Sýkora i Stanilov, 2014.:2). Prijelazom na kapitalistički i tržišni sustav došlo je do potpunog prestrukturiranja društvene moći i načina djelovanja najvažnijih društvenih aktera te time i društvenih sektora. Nastavlja se, primjerice, centralistički tip razvoja prostora naglašen u prošlom razdoblju, a sada dijelom modificiran i vezan samo uz najveće i glavne gradove, u kojima je i mogućnost privlačenja investicija najveća.

Takvi su primjeri i istraživani gradovi, Zagreb i Podgorica. Uz njih posebnu ulogu dobiva i njihova okolica, odnosno sustav ili mreža naselja koja im pripadaju ili gravitiraju te o njima ovise. Unutar svog urbanog sustava matični grad nudi najvažnije funkcije koje ostali, manji, gradovi i naselja nemaju ili nemaju u dovoljnoj mjeri (primjerice ekonomsku, administrativnu, prometnu obrazovnu, kulturnu i druge funkcije). Takav funkcionalni odnos stoga ih i neraskidivo povezuje. Suburbani i metropolitanski razvoj u tim gradovima svakako je tekao drugačije se formirajući za vrijeme socijalističkog i postsocijalističkog sustava. I u istraživanim gradovima/ sustavima postoji svakodnevna međuovisnost susjednih naselja (tzv. gradova satelita i ostalih manjih naselja) i matičnih gradova. Takav urbanizacijski trend nastao je s intenzivnom urbanizacijom nakon Drugog svjetskog rata i suburbanizacijskim i konurbacijskim procesima koji su pratili proces širenja gradova. Širenje urbaniziranog prostora te sraščivanje različitih tipova naselja (tzv. *urban sprawl*), urbanih s nekada ruralnim, nije bilo vidljivo i u načinu života, već je u tom pogledu i dalje postojala stroga razlika među njima. Povezivanje jednih s drugima postizalo se najčešće dnevnom migracijom stanovnika (tzv. komutacija radnika) prema mjestu zaposlenosti, odnosno gradovima i industriji. „Izvan dobro definiranih granica kompaktno izgrađenog socijalističkog grada, novi razvoj ograničen je na rast naselja na metropolitanskoj periferiji; ovaj je proces potaknut priljevom iz ruralnih prostora, prvenstveno migrantima u potrazi za poslom u velikim industrijskim centrima“ (Sýkora i Stanilov, 2014.:7). Međutim s globalizacijskim, a u postsocijalističkim zemljama i tranzicijskim procesom intenzivna (sub)urbanizacija okolnog prostora gradova, naročito glavnih, dobila je još kompleksniji oblik, te je obilježava višedimenzionalnost – ona je sad i stambena, radna i poslovna, dok je prije bila većinom samo stambena. Dolazi do popunjavanja slobodnog perifernog prostora te intenzivne izgradnje (stambene i komercijalne). I naseljavanje pridošlog stanovništva od 1990-ih godina postupno se preselilo u novostambena naselja i lokacije šireg prostora grada, tzv. rubove. Vrhunac stambene gradnje i naseljavanja rubova odvijao se u drugom desetljeću tranzicije, nakon 2000-ih. Takva pojava može se pratiti i na primjerima Zagreba i Podgorice. Osim stambene gradnje gotovo je ravnopravno prisutna i komercijalna (poslovna) gradnja trgovačkih centara (shopping centara), poslovnih zgrada i prostora te podzemnih garaža uzrokovanih nastalim procesom deindustrijalizacije i premještanja (post)industrijske djelatnosti na periferiju gradova.

Intenzivni rast glavnih gradova u postsocijalističkim zemljama ima svoje uzročno-posljedične veze neodvojive od razvoja sustava naselja u obama društvenim uređenjima i političkim sustavima, a koji se kao koncept često nekontrolirano odvijao. Brojni sociolozi prostora navode da je razvoj prostora neodvojiv od utjecaja i djelovanja društvenih aktera aktualnih u pojedinom razdoblju. S promjenom društvenog uređenja došlo je do smanjene uloge države, koja je u bivšem sustavu bila ključni i najvažniji akter društvene/državne moći, a u tranziciji je zamijenjena novim utjecaj-

nim društvenim akterima. Oni su prije svega politički akteri, kao što su političari pojedinci (gradonačelnici, župani i dr.) i ekonomski akteri (poduzetnici, investitori, *developeri* i sl.). Ostali akteri (stručnjaci, građani i civilni sektor) manje su utjecajni i svojim djelovanjem slabije mogu utjecati na odluke o prostoru (Seferagić, 2005.; Vukićević, 2008.; Svirčić Gotovac, 2010.; Čaldarović, 2011.; Vujović, 2012.; Zlatar, 2013.; Hirt, 2015.; Pušić, 2015. i dr.). Proces urbanističkog planiranja grada također je doživio potpunu transformaciju i od dugoročnog procesa postao kratkoročan te utemeljen na izvršenju vrlo parcijalnih planova. Oni pak uglavnom ovise o privatnim (investitorskim) interesima, tako da udio ulaganja na privatnoj osnovi daleko premašuje udio gradskog (državnog) ulaganja. Novonastala situacija napuštanja jednog sustava sa svim njegovim posljedicama te ulaska u novi sustav s novim obrascima djelovanja i novim akterima potencira većinom ekonomski profitabilne investicije parcijalnih interesa, ponekad s vrlo negativnim posljedicama na prostor. Djelovanjem novih aktera u novom društvenom kontekstu interesi od opće društvene koristi, odnosno javni interesi i prostori ostavljaju se po strani i čak smanjuju ili destruiraju. Prvenstveno se to ogleda u deficitarnoj infrastrukturnoj izgrađenosti javnih institucija, koje država ne uspijeva jednakom mjerom graditi, a procesom urbanističkog planiranja ni ne zahtijeva od privatnih aktera. Dolazi do prilagodbe tzv. procesu prenamjene prostora kojim se, primjerice GUP-om grada Zagreba, izlazi u susret ekonomskim i kratkoročnim investicijama. Tako je ulaganje u gradnju vrtića, škola ili zelenih površina neusporedivo s privatnim ulaganjima i većinom zaostaje za njima. Infrastrukturna opremljenost novih naselja ili lokacija nastalih u tranziciji⁷ često je nedostatna za stvarne potrebe stanovnika te ovisi o infrastrukturi naslijeđenoj iz prošlog sustava, često izgrađenoj i prije više od 40 ili 50 godina. Time je vrijednost gradskog prostora izgubila javni predznak, a preuzela je onaj privatnog ili privatizacijskog značenja. Grad se pogušćuje i sublimira, a problemi kvalitete života i stanovanja naročito u novim naseljima⁸ povećavaju. To govori u prilog tezi da

⁷ Rezultati spomenutog istraživanja iz 2014. o kvaliteti života u novostambenim naseljima u zagrebačkoj mreži naselja objavljeni su 2015. u knjizi pod naslovom **Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja. Projekt je u trajanju** (2014. – 2016.) pri Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu, a na njega se dijelom naslanja i ovo bilateralno istraživanje.

⁸ Nova su naselja estetski i arhitektonski neusporediva s onima iz prošlog razdoblja jer su, primjerice, niže katnosti (maksimalno šest katova naspram petnaest ili dvadeset u visokim socijalističkim zgradama), ljepših fasada (često u bojama) s balkonima i lođama itd., što sve nije bio standard ranije, ali isto tako u ranijem sustavu infrastruktura je adekvatnije pratila stanogradnju. Tako je život u izrazito gustim i visokim zgradama nadomještan blizinom mnogih sadržaja i dobrom opremljenošću susjedstava. Sada su, međutim, iako estetski privlačnije, brojne nove zgrade izgrađene samostalno i bez pratećih sadržaja za svakodnevno funkcioniranje života (često i onih najosnovnijih).

kvaliteta samog stana ne može zamijeniti kvalitetu susjedstva i neposredne okoline, već da ukupnu kvalitetu stanovanja čine zajedno jer ona podjednako ovisi o jednom i drugom elementu.

Svi navedeni, ali i neki naslijeđeni problemi iz proteklog sustava, kao što su napuštena industrija i njena postrojenja, posljedice su koje grad obilježavaju kako u stambenom tako i u ekološkom, ekonomskom i estetskom smislu. Nastali i naslijeđeni problemi dio su novog identiteta i razvoja postsocijalističkih gradova. Primjerice rast nezaposlenosti uslijed ekonomskog prestrukturiranja djelatnosti iz sekundarnog u tercijarni i kvartarni sektor i procesa deindustrijalizacije nastavljen je tijekom obaju desetljeća tranzicije i u Hrvatskoj i Crnoj Gori te su posljedice vidljive i danas. „Novi problemi kao što je naraslo siromaštvo i nezaposlenost, izazvani geopolitičkim i zbivanjima na nacionalnom nivou, daleko su izvan onoga što vladajuće institucije mogu planirati ili rješavati.“ (Hirt, 2015.:5). Većinu postsocijalističkih zemalja obilježavaju slični procesi i problemi, prvenstveno rast nezaposlenosti i pad kvalitete života, s kojima se ova tzv. europska periferija, neovisno o ulasku u EU, suočava. „Postsocijalističke države našle su se u procjepu: između potrebe da pomognu glavne centre rasta (glavne i najveće gradove) i potrebe da otklanjaju uslove rastućih socijalnih i ekonomskih razlika između njih i gradova odnosno oblasti koje zaostaju“ (Petrović, 2014.:65).

Ukratko, može se reći da postsocijalističke gradove, stoga i Zagreb i Podgoricu, obilježavaju sljedeći procesi i fenomeni: tzv. *deindustrijalizacija i fleksibilizacija* tipične za postindustrijsku fazu ili postfordizam, u kojem se industrijska djelatnost seli iz središta prema periferiji, ali i restrukturira i prilagođava novim globalizacijsko-ekonomskim modelima procesa rada te *komercijalizacija prostora*, proces intenzivne gradnje i direktno uvjetovan novim mehanizmima tržišta i privatizacijom vlasništva (stanova, poslovnih i stambenih zgrada, garaža itd.). Usporedo s njima mogu se pratiti i drugi procesi koji se u njima pojavljuju, kao što su *građanski aktivizam* kao reakcija na potpunu ili djelomičnu isključenost građana iz procesa planiranja i participacije u njemu (pojava mnogih civilnih udruga za zaštitu prostora i prava građana također) te proces *deprofesionalizacije urbanističkog planiranja*, u kojem stručne procjene i dugoročne projekcije razvoja prostora postoje, ali značajno gube na snazi i nemaju ključnu ulogu te *simbolička transformacija prostora gradova*, u kojoj se ponajviše kroz nazive ulica i trgova formira nacionalni identitet gradova prema vladajućim obrascima političkog upravljanja prostorom.

4. Neka osnovna obilježja istraživanih urbanih sustava

Novi val doseljenja stanovnika tipičan za tranzicijski period najviše obilježava upravo glavne gradove, dok ostali gradovi, posebno oni srednji i manji, kontinuirano gube stanovništvo te ih prate sve teži demografski problemi, primjerice depopulacija, senilizacija te smanjenje prirodnog prirasta. Takvi trendovi kretanja stanovništva dovode do opadanja kvalitete života u većim gradovima, ali također i u manjima, iseljenima. Tome u prilog govore i sljedeći podaci za Hrvatsku: „prema demografskim podacima, od ukupno 20 županija i grad Zagreb u Hrvatskoj, samo četiri županije imaju porast broja stanovnika (2001. – 2011.) pa se s demografskog aspekta u navedenim županijama može očekivati povećani trend transformacije prostora“⁹ (Kranjčević i sur., 2014.:56). Među četirima županijama s porastom stanovnika dvije su dio zagrebačkog urbanog sustava (Grad Zagreb i Zagrebačka županija), što govori u prilog razvoju i rastu ponajprije glavnog grada i njegovog okolnog prostora. To također govori i u prilog kontinuiranom procesu centralizacije i hijerarhizacije urbanih sustava u Hrvatskoj sa Zagrebom na čelu. Inače, prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. godine, broj stanovnika u gradu Zagrebu iznosi 790.017, a u Zagrebačkoj županiji 317.606 stanovnika (DZS, 2011.). Ukupno u zagrebačkom urbanom sustavu ima 1.107.623 stanovnika, odnosno nešto više od milijun. Ukupan broj stanovnika u zemlji je 4.284.889 (www.dzs.hr), tako da na glavni grad i njegovu okolicu otpada gotovo četvrtina stanovništva Hrvatske.

Neovisno o pojedinom urbanom sustavu, regionalni sustav na razini Hrvatske u cijelosti je obilježen neravnomjernim rasporedom gradova i sela u prostoru te nepovoljnim demografskim trendovima. „Urbani sustav Hrvatske danas ima asimetričnu hijerarhijsku i prostornu obilježja. Iako četvrtina stanovnika živi u četiri najveća gradska naselja, brojem se ističu mali gradovi, a nedostaju gradovi srednje veličine“ (Kranjčević i sur., 2014.). Regionalni je razvoj u Hrvatskoj stoga već desetljećima neravnomjeran i izrazito centraliziran, što se u periodu tranzicije samo produbilo. Tome su u prilog išli naglašeno negativni demografski trendovi, koji Hrvatsku prate već nekoliko desetljeća, ali također i u tranzicijskom periodu. Tako je, primjerice, „prema zadnjem popisu iz 2011. godine 150 naselja bilo bez stanovnika (od ukupno 6.756 naselja u Hrvatskoj). Stoga je nužno istraživanje procesa i određivanje politika koji bi ojačali urbano-ruralnu povezanost te doprinijeli ravnomjernijem opterećenju prostora“ (Kranjčević i dr., 2014.). U svim povezanim teritorijalnim strukturama, kao što je regionalni ili urbani sustav, važno je ojačati srednje i manje gradove, a ne

⁹ 1. Zadarska županija (indeks 104,92) ima najveći porast broja stanovnika; 2. Zagrebačka županija (indeks 102,55), koja i dalje ima porast broja stanovnika; 3. Grad Zagreb (indeks 101,40), koji i dalje ima porast broja stanovnika i 4. Istarska županija (indeks 100,83), koja i dalje ima porast broja stanovnika (Kranjčević i dr., 2014.:56).

samo one najveće. U hrvatskom regionalnom sustavu, primjerice, malih je gradova najviše i njihovim slabljenjem slabi cjelokupni hrvatski prostor.

Slični se trendovi razvoja prostora i regija mogu pratiti i u Crnoj Gori, u kojoj se također ističe centralizacijski status najvećeg i glavnog grada spram ostalih urbanih središta, ali i ostatka zemlje. Inače se teritorijalni ustroj Crne Gore dijeli na tri osnovne regije: Sjeverna regija, Središnja regija i Primorska regija. Dva najveća grada, Podgorica i Nikšić, spadaju u Središnju regiju, u kojoj je prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. godine „stanovništvo Središnjeg regiona činilo 47,3% ukupne populacije“ (www.monstat.org), a tome je najviše pridonijelo upravo naseljavanje glavnog grada, odnosno njegov centralizacijski te migracijski položaj. Podgorica i općina Podgorica imaju ukupno 185.937 stanovnika, a sam grad Podgorica ima 155.725 stanovnika (www.monstat.org). Crna Gora ima ukupno 620.029 stanovnika, tako da glavni grad s okolicom obuhvaća trećinu stanovnika zemlje, a Središnja regija čak polovinu stanovnika zemlje. Između glavnog grada i ostalih urbanih središta postoji velika razlika ne samo prema veličini već i po ekonomskim, društvenim, kulturnim, prometnim i drugim funkcijama, koje ih čine sporednima i često neatraktivnima. Primjerice Nikšić, drugi po veličini crnogorski grad i nekadašnje industrijsko središte zemlje, ima 56.970 stanovnika (općina ukupno 72.443 stanovnika), te je po broju stanovnika, ali i po ostalim funkcijama, neusporediv s Podgoricom. Rast nezaposlenosti i nesigurnosti dovodi do odlaska stanovnika prema Podgorici ili sve češće prema zemljama Europske unije. Obje su zemlje snažna emigracijska područja već desetljećima, tako da i ovi najnoviji trendovi govore tome u prilog. I u Crnoj Gori, kao i u Hrvatskoj, demografska kretanja pokazuju nepovoljna obilježja, primjerice demografsko starenje stanovništva, što također govori o postojećim sličnostima. „Tokom posljednje dvije decenije u strukturi stanovništva Crne Gore zapažaju se karakteristične dugoročne tendencije opadanja udjela mladih i porast udjela starih i srednjovječnih u ukupnom stanovništvu. Promjene u starosnoj strukturi su posljedica izražene tranzicije nataliteta na ovom području. Takođe, značajan je i uticaj migracija jer se radi o emigracionom području“ (www.monstat.org).

Stoga je koncept ravnomjernijeg i tzv. *policentričnog* upravljanja prostorom, a time i održivijeg također, važan za budući plan i strategiju razvoja tih područja kako bi se ublažile daljnje negativne posljedice. Ono je i dio programa najnovije europske politike i europskih dokumenta koji se na razini članica EU-a donose. Koliko će ovdje istraživane zemlje, odnosno gradovi kao urbani sustavi usvojiti neke predložene preporuke ostaje dalje pratiti i istraživati. Međutim u situaciji loših demografskih obilježja i sve siromašnijih gospodarstava te preporuke teško je slijediti. Integracija postojećih regija, posebno onih perifernih i zapostavljenih kao što su ruralne i slabo naseljene, posebno je težak zadatak. Sve to dovodi do sve veće razlike između glavnih gradova i ostalih, manje ili više marginaliziranih područja unutar tih zemalja. Primjerice, prema *Teritorijalnoj Agendi 2020* (usvojenoj 2011. godine) kao dio stra-

tegije *Europa 2020*, posebno se stavlja naglasak na regionalni razvoj i teritorijalnu koheziju. Neki od ciljeva prostornog razvoja postavljeni u *Teritorijalnoj agendi* su:

- jačanje policentričnog razvoja i inovacija kroz umrežavanje gradova-regija i drugih gradova
- novi oblici partnerstva i teritorijalnog upravljanja između ruralnih i urbanih područja
- promocija konkurentnih i inovativnih regionalnih klastera u Europi – podrška jačanju transeuropskih mreža
- promoviranje transeuropskog upravljanja rizicima, uključujući i rizike od utjecaja klimatskih promjena
- jačanje ekološke strukture i kulturnih resursa kao dodatna vrijednost razvoja¹⁰ (prema Kranjčević i dr., 2014.).

Slične trendove nalazimo i u europskom dokumentu *Cities of tomorrow*, koji upozorava na značajnu prisutnost većinom malih i srednjih gradova u Europi, a u tome su im i postsocijalističke zemlje slične. „Velik broj urbane populacije živi u malim ili srednjim gradovima širom kontinenta. Ti gradovi igraju ulogu u blagostanju i standardu života ne samo vlastitih stanovnika nego i ruralne populacije u okolici. Oni su središta za javne i privatne usluge kao i za lokalnu i regionalnu produkciju znanja, inovacija i infrastrukture“ (*Cities of tomorrow*, 2011.:4).

Međutim, policentričan razvoj zasada ostaje prisutan samo na konceptualnoj razini razvoja prostora i iako se nalazi u različitim strateškim dokumentima, sporo se provodi kako u zagrebačkom tako i u ostalim urbanim sustavima Hrvatske, ali i Crne Gore. Iako su taj koncept razvijale društvene znanosti u Hrvatskoj (sociologija, geografija, demografija i dr.) i desetljećima prije, sagledavajući situaciju na terenu i nepovoljne trendove, jasno je da situacija ni danas nije povoljnija, već je značajno lošija s obzirom na sve navedene promjene iz tranzicijskog perioda. Mnogi su autori (Hodžić, Župančić, Seferagić, Štambuk, Pejnović, Vresk, Zimmermann i drugi) isticali važnost i potrebu primjene policentričnog pristupa u sustavu kao što je hrvatski, u kojem postoji veliki broj malih naselja (sela i malih gradova). I krajem 1990-ih autor Zimmermann, primjerice, naglašava da je „za daljnji razvoj bitno da se planska strategija usmjeri prema policentričnim prostornim strukturama koje bi ujedno sačuvale vrijednosti prirodnih okružja velikih gradova i identitet regija i manjih mjesta/naselja“ (Zimmermann, 1999.:25). Međutim, s obzirom na trenutnu situaciju

¹⁰ Regionalna politika EU-a instrument je financijske solidarnosti i kohezije i osnovni joj je cilj smanjenje razvojnih razlika među regijama zemalja članica. Usmjerena je na poboljšanje uvjeta života i rada građana najmanje razvijenih dijelova Unije, ali i na smanjenje razlika u bogatstvu među pojedinim regijama. (http://ec.europa.eu/regional_policy/index_hr.cfm (*Cities of tomorrow – Challenges, visions, ways forward*, 2011., European Union, Regional Policy, 2011.:50)

intenzivnog rasta i naseljavanja većinom gradova Zagreba i Podgorice te uglavnom stagnacije ostalih gradova i sela, može se istaknuti kako adekvatna i primijenjena policentričnost u istraživanim primjerima zasada ne postoji.

U sljedećim poglavljima ove publikacije donose se rezultati iz bilateralnog istraživanja provedenog tijekom 2015. godine u Zagrebu i Podgorici. Analizirani podaci prikazuju današnju situaciju u zagrebačkom i podgoričkom urbanom sustavu i prostornim procesima koji ih najviše obilježavaju u njihovoj tranzicijskoj transformaciji. Sljedeći radovi analiziraju neke od najvažnijih, a ovdje samo dijelom spomenutih socioprostornih promjena. Tematska publikacija sadržava osam poglavlja različitih autora iz obiju istraživačkih zemalja, odnosno istraživačkih timova. Svi radovi vezani su uz predmet istraživanja provedenog bilateralnog projekta tijekom 2015. godine te sadrže i fotografije današnjih gradova Zagreba i Podgorice kako bi na što upečatljiviji način prikazali njihovu trenutnu sliku.

Literatura

1. Castells, M. (1975). *La question urbaine*. Paris: Maspero, 92 p.
2. Čaldarović, O. (2011). *Urbano društvo na početku 21. stoljeća: osnovni sociološki procesi i dileme*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 308 str.
3. Brenner, N. (1999). Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, Mar99, Vol. 36 Issue 3, p431, 21p.
4. Enyedi, E. (1996). Urbanization under Socialism, in: G. Andrusz; M. Harloe and I. Szelenyi (Eds.). *Cities after Socialism*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
5. French, R. A. and Hamilton, J. F. E. (1979). *The Socialist City*. London: John Wiley & Sons.
6. Hirt, A. S. (2015). (in press). *Planning during Post-socialism*. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (2nd Edition). London: Elsevier.
7. Hodžić, A. (2014). *Konoba u svjetskom kasinu. Socio-prostorno restrukturiranje postsocijalističke Hrvatske*. Zagreb: Razlog, 338 str.
8. Kranjčević, J.; Lukić, A.; Kušen, E.; Klarić, Z. (2014). *Regionalni razvoj, razvoj sustava naselja, urbani i ruralni razvoj i transformacija prostora*, Završna verzija. Zagreb: Institut za turizam.
9. Petrović, M. (2014). *Društvo i gradovi. Između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 242 str.
10. Pušić, Lj. (2015). *Grad, društvo, prostor. Sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike, 506 str.
11. PRIOPĆENJE KOMISIJE EUROPA 2020. *Strategija za pametan, održiv i uključiv rast*, EUROPSKA KOMISIJA, Bruxelles, 3. 3. 2010.
12. Zavod za statistiku Crne Gore (mart 2014). *Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore*. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore.

13. Scott, A. J. (2001). Globalization and the Rise of City-regions. *European Planning Studies*, Vol. 9, No. 7.
14. Seferagić, D. (2005). Piramidalna mreža gradova. *Sociologija sela*, 43, 169 (3): 579–617.
15. Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor*, 48, 187 (2): 197–221.
16. Svirčić Gotovac, A. (2012). Akteri društvenih promjena u prostoru (2007–2011), u: A. Svirčić Gotovac i J. Zlatar (Ur.). *Akteri društvenih promjena u prostoru; transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Biblioteka Znanost i društvo: knjiga 31, 11–29.
17. Svirčić Gotovac, A. (2015). The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 13–45.
18. Svirčić Gotovac, A. (2015). New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb – Community Infrastructure, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 45–75.
19. Sýkora, L. and Stanilov, K. (2014). The Challenge of Postsocialist Suburbanization, in: Kiril Stanilov and Luděk Sýkora (Eds.). *Confronting Suburbanization: Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe*, First Edition. John Wiley & Sons, Ltd. Published.
20. Vojnić, D. (2013). Ekonomija i politika tranzicije. Pola stoljeća povijesti reforme socijalizma i tranzicije 1962–2012. *Rad Hrvat. akad. znan. i umjet. Razred za druš. znan.* Zagreb, HAZU, Razred za društvene znanosti. 50=516: 153–186.
21. Vujović, S. (2005). Ekskurs. O jugoslovenskoj urbanoj sociologiji, u: S. Vujović i M. Petrović (Ur.). *Urbana sociologija*. Biblioteka Societas, 27. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 443 str.
22. Vujović, S. (2012). Akteri preduzetničkih gradova u igri moći – primjer Srbije, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). *Akteri društvenih promjena u prostoru; transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Biblioteka Znanost i društvo: knjiga 31., 51–63.
23. Vukićević, S. (2008). Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora. *Sociološka luča*, II/1.
24. Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*. Podgorica: Saopštenje broj 83. (lipanj, 2016.)
25. Zimmermann, R. (1999). Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, Zagreb, God. 8, Br. 1 (39): 21–43.
26. Zlatar, J. (2013). *Urbane transformacije suvremenog Zagreba. Sociološka analiza*. Zagreb: Plejada i Institut za društvena istraživanja, 216 str.

Internetski izvori:

1. <http://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/Demografska%20analiza%20-%20za%20sajt%2028%20%20mart.pdf> (lipanj 2016.)

2. http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_06_01/H01_06_01.html (svibanj 2016.)
3. [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (lipanj 2016)
4. <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/56666/Hirt%20Planning%20during%20Post-socialism.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (lipanj, 2016.)

Andelina Svirčić Gotovac

Institute for Social Research in Zagreb, Croatia

E-mail: angelinasg@gmail.com

ZAGREB AND PODGORICA, TWO CAPITAL CITIES: AN INTRODUCTION TO THE COMPARISON OF THEIR URBAN SYSTEMS

Summary

In the 2015-2016 bilateral research project *Transformation of urban and rural systems in Zagreb and Podgorica during the transition period*, social changes are studied in the post-socialist period of the two countries, mostly visible in their two capital cities. Not only do these cities and their transformations have a great influence on the total territory of Croatia and Montenegro, but they also strongly affect their own suburban and rural space into which a large number of inhabitants is drawn because of work opportunities and other urban functions. Similar processes and developments, primarily caused by the new political and economic systems, can be observed in both capital cities during the post-socialist transition. The changes are obvious in people's everyday life and their use of space (from the neighbourhood unit to the whole city). The socio-spatial context of post-socialist cities shows that while some urbanization trends typical of socialism have been abandoned, some have continued with very few modifications, such as suburbanization, the expansion of suburban neighbourhoods around major cities. The main aim of the research carried out in 2015 in Zagreb and Podgorica was to study and analyse the most relevant changes and developments in their urban, suburban and rural systems.

Key words: bilateral project, urban systems, post-socialist context, transition, socio-spatial changes, Zagreb, Podgorica.

Slobodan Vukićević
Filozofski fakultet u Nikšiću
Institut za sociologiju i psihologiju
E-mail: vukicevic@t-com.me

URBANI MEGA-PROJEKTI PODGORICE I ZAGREBA U VREMENSKIM I PROSTORNIM DIMENZIJAMA CRNOGORSKOG I HRVATSKOG DRUŠTVA

Sažetak

Prostorni planovi i programi ruralni i urbani, predstavljaju operacionalizaciju susretanja vremena i prostora na nivou organizacionih regija i društvene cjeline određenog društva. U radu se identifikuju neke sociološke implikacije, pozitivne i negativne, urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba za ukupnu dinamiku vremena na prostoru crnogorskog i hrvatskog društva. Upravo, idealno tipski koncept projekta kao osnova predmetno racionalnog djelovanja u prostoru, konkretno prostoru gradskih regija Zagreba i Podgorice, kao urbanih mega-projekata, će poslužiti za precizno identifikovanje racionalnog, na jednoj strani, i iracionalnog na drugoj, sa stanovišta kvaliteta života i odgovornog održivog razvoja crnogorskog i hrvatskog društva u cjelovitosti njihovog prostora.

Ključne riječi: prostor, vrijeme, urbani mega-projekat, „vremenski monopol“, pogled na svijet, dokaz o vremenu.

1. Ruralno i urbano planiranje i projektovanje – susret prostora i vremena

U jednom društvu, prostor se sa vremenom sučeljava, susreće, i ovdje se razmatraju u njihovom dinamičkom odnosu. Struktura se vrijeme u **vertikalnoj** dimenziji na liniji građani, elita, institucije sa komponentama slobode i neslobode, humanosti i nehumanosti i klasno slojnih odnosa i položaja pojedinaca, solidarnosti i susretanja svijesti i savjesti u djelovanju ljudi. Struktura se vrijeme u **horizontalnoj** dimenziji u odnosima pojedinih oblasti načina proizvodnje društvenog života: politike, ekonomije, kulture, socijalnih institucija i unutrašnjih odnosa lokalnog i globalnog.

U tom kontekstu prostorni planovi i programi, ruralni i urbani, predstavljaju operacionalizaciju susretanja vremena na nivou organizacionih regija i društvene cjeline određenog društva. Urbani i ruralni planovi na nivou posebnih organizacionih regija imaju svoju autonomiju, ali su, takođe, u bitnoj zavisnosti od globalnog plana zajednice i međusobnih odnosa posebnih cjelina u zajednici. Na bazi međusobnog odnosa posebnih cjelina i karaktera njihove veze sa globalnom organizacijom određenog društva, možemo identifikovati karakter ukupnog odnosa prema **prirodnim i ljudskim resursima** toga društva u svim bitnim vremenskim dimenzijama: prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i posebno u njihovoj „saigri“.

Sva dosadašnja saznanja, teorijska i iskustvena, upućuju na izuzetan značaj **urbanih mega-projekata** koji zauzimaju poziciju „**vremenskih monopola**“ u odnosu na ukupnu dinamiku vremena jednog društva, u vertikalnom i horizontalnom struktuiranju vremena. Sa tog stanovišta je veoma značajno pitanje: **u kojoj mjeri se urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba ispoljavaju kao „vremenski monopoli“ u okviru strukturne cjeline crnogorskog i hrvatskog društva.** Pitanje je posebno značajno za domen komparativnih socioloških istraživanja i podizanja naučnih saznanja na viši nivo naučne objektivnosti. Urbani mega-projekti i planovi Podgorice i Zagreba su okviri u kojima se ispoljava dinamika vremena ovih gradova, ali oni imaju snažan uticaj na karakter dinamike vremena u čitavom crnogorskom, odnosno hrvatskom društvu, pogotovo na racionalnost i smisao odnosa prema prirodnim i ljudskim resursima ovih društava.

Poznato je da nivo autonomije pojedinih struktura obezbeđuje ispoljavanje njihovih unutrašnjih mogućnosti, sposobnosti i spremnosti djelovanja i vrednovanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ako je ta autonomija umanjena monopolom urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba, umanjena je **vrijednost** ukupnog socijalnog kapitala sadržanog u prirodnim i ljudskim resursima crnogorskog i hrvatskog društva. Zbog toga je, sa stanovišta sociološke obuhvatnosti, neophodno uzeti, ruralne i urbane planove i projekte ovih društava, kao okvir u kojem se ispoljava dinamika vremena urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba i njena korelacija

sa nivoima lokalnih zajednica i cjeline ovih društava. Ovako definisana predmetna određenost sociološkog izučavanja urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba predstavlja osnovu sociološkog otkrivanja **suštinske korelacije** ruralnog i urbanog planiranja i projektovanja sa načinom proizvodnje društvenog života i značenjem, značajem i smislom koje ruralno i urbano planiranje i projektovanje ima za život ljudi. Ruralno i urbano planiranje i projektovanje ima kardinalnu komponentu ljudskosti i humanosti, jer se javlja kao spoljna i unutrašnja determinanta načina proizvodnje društvenog života u procesu njegovog vertikalnog i horizontalnog struktuiranja. U ruralnom i urbanom planiranju i projektovanju se čovjekov odnos prema svijetu izdiže na nivo **principijelnosti**, koja je osnova **Pogleda na svijet** u smislu cjelovite koncepcije svijeta i sagledavanja mjesta i uloge čovjeka u svijetu i njegovog odnosa prema svijetu. Ovdje se najdirektnije operacionalizuje **jedinstvo subjekta i objekta**. U pogledu na svijet, koji logosno rukovodi ruralnim i urbanim planiranjem i projektovanjem, čovjek je uvijek sadržan kao **objekat** na koji svijet djeluje sa svojim vrijednostima, i kao **subjekat** koji djeluje na svijet sa svojim vrijednostima. U tom procesu pogled na svijet se sublimiše kao razumijevanje svijeta i samorazumijevanje sopstvenog identiteta sa **punom kategorijalno-vrijednosnom sadržajnošću**. Ovdje se može najegzaktnije pratiti, u svim dimenzijama, odnos globalnog i lokalnog, što je posebno važno u današnjim društvenim okolnostima. Tako, ruralno i urbano planiranje i projektovanje, predstavlja okvir, u kojem se čovjek susreće sa **samim sobom i iskustveno potvrđuje pred samim sobom, otvoreno ili latentno, ali i sa drugim ljudima i njihovim načinom proizvodnje društvenog života**.

2. Idealno tipsko sociološko značenje urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba

Razvoj Zagreba i Podgorice, kao glavnih gradova, Hrvatske i Crne Gore, ima karakter urbanih mega-projekata, koji bitno utiču na **dinamiku i strukturu** ukupnog, **urbanog i ruralnog**, prostora hrvatskog i crnogorskog društva. Tranzicione promjene Zagreba i Podgorice nužno je istraživati u ovom kontekstu. Na toj osnovi izvodimo bitne komponente idealno tipskog sociološkog značenja urbanih mega-projekata u cilju njihove teorijsko-metodološke upotrebe za empirijsko istraživanje tranzicijskih promjena Zagreba i Podgorice. Sociološki pristup teorijsko-metodološkoj operacionalizaciji idealno tipskog značenja urbanih mega-projekata pretpostavlja **pozitivne** (određeni elementi veće racionalnosti, širenje društvenih veza i mogućnosti ispoljavanja individualnih i kolektivnih identiteta, jačanje razvoja nauke, kulture, tehnike, tehnologije, interferencija najznačajnijih komponenti društvenog

progresu, unapređenje nekih aspekata ekologije i ekološke svijesti) i **negativne** posljedice (drastično odstupanje realnih megaprojekata od idealno-tipskog značenja, visoki nivo društvenih otuđenosti, prikrivanje iracionalnosti u vidu predmetno-tržišne racionalnosti, uzrokovanje globalnih ekonomskih kriza urbanim konceptima novih gradova i turističkih kompleksa, monopolsko odlučivanje uskih krugova, a posljedice snosi čitavo društvo, uvećanje socijalnog raslojavanja i segregacije umjesto obećanog rešavanja socijalnih problema) sa stanovišta **odgovornog održivog razvoja** određenog društva (Vukićević, 2015).

3. Monopolizacija i demonopolizacija urbanog mega-projekta Podgorice i Zagreba

Podgorica je glavni i najveći grad Crne Gore u kome danas živi skoro trećina crnogorskog stanovništva. Nalazi se u centralnoj regiji i uz primorski region predstavlja žilu kucavicu privrednog rasta Crne Gore, ali to ne znači da tako isto ne mogu biti i druga njena područja. Ono što je karakteristika prostora koji zauzima crnogorski glavni grad jeste njegova pozicija urbanog mega-projekta u odnosu na ukupni prostor Crne Gore.

Slika 1.

Podgorica – glavni grad Crne Gore

Izvor: www.google.me

Većina urbanih i ruralnih procesa Crne Gore imaju **sekundarni značaj** u odnosu na **primarnu ulogu i uticaj** konstruisanja Podgorice (Titograda) kao urbanog mega-projekta. To je lako empirijski pokazati ako pratimo razvoj Podgorice od totalno

porušenog grada na kraju Drugog svjetskog rata do današnjeg nivoa velegrada za crnogorske uslove. Čitav proces karakteriše urbanu i ruralnu monopolizaciju Podgorice u odnosu na čitav prostor Crne Gore. Proces monopolizacije se može pratiti od samog centra Podgorice, prema rubnim djelovima grada, pa do krajnjih tačaka prostora Crne Gore. Prvo je počeo intenzivni proces preseljavanja Vlade i državnih institucija sa Cetinja u Podgoricu. Zatim preseljavanje sa Cetinja kulturnih i naučnih i obrazovnih institucija: dnevni list „Pobjeda“ Istorijski institut, Viša trogodišnja pedagoška škola i dr. Uz to formiraju se nove naučne, obrazovne i kulturne institucije: Univerzitet, CANU, Crnogorsko narodno pozorište i dr. Pored niza privrednih organizacija razvija se „Poljoprivredni kombinat“ sve do finalne proizvodnje što prirodno prati i niz naučnih, preduzetničkih, obrazovnih institucija koje prate taj razvoj, čime se koriste idealni prirodni uslovi za razvoj vinogradarstva i voćarstva. Međutim, nemamo takav razvoj na sjevernom području Crne Gore koje, takođe, ima idealne prirodne uslove za razvoj određenih privrednih grana. Ali, sve to prati poseban paradoks sa političkom odlukom da se „Kombinat aluminijuma“ locira u Podgorici, bez obzira na to što je sirovinaska baza u okolini Nikšića, a lociranjem „Kombinata“ u Podgorici locira se ekološka „bomba“ u najljepšem prirodnom prostoru Crne Gore. Protivljenje stručnjaka takvoj odluci nije pomoglo, presudio je monopol „političkog vremena“.

Slika 2.

Kombinat aluminijuma Podgorica

Izvor: autor

O tom monopolu i njegovoj logici i smislu, najljepše govori primjer iz crnogorskog parlamenta kada se, u vrijeme socijalizma, pojavio predlog da se Pilana gradi u Baru. Narodni poslanik iz Berana se javio za riječ i rekao: „Ja se slažem da se Pilana gradi u Baru, ali uz uslov da se Solana gradi u Beranama, da se kamioni koji prevoze

građu za Pilanu iz sjevera Crne Gore ne bi vraćali prazni, nego da dovoze slanu vodu iz Bara za Solanu u Beranama“. Uslov poslanika iz Berana nije prihvaćen i tako se odustalo od izgradnje Pilane u Baru.

Slika 3.

Solana „Bajo Sekulić“ - Ulcinj

Izvor: www.google.me

Za „Kombinat aluminijuma“ nije pomogao ni ovaj argument. Za političare je bio jedini argument da za državu treba stvoriti veliki glavni grad, jer ako bi „Kombinat“ bio u Nikšiću, Nikšić bi bio veći grad od tadašnjeg Titograda, a to nije smjelo da se dozvoli. Sve je hrlilo ka Titogradu-Podgorici, tako da danas imamo u njoj i njenoj neposrednoj okolini najveći broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava (najviše u cijeloj Republici). Sve je to imalo značajne posledice u demografskom, socijalnom i ekonomskom smislu u proteklim decenijama tranzicije za čitav prostor Crne Gore, na jednoj strani ogromno pražnjenje, depopulizacija, senilizacija, bez perspektive za obnovom, naročito sjevera Crne Gore, na drugoj prenaseljenost i druge urbane, privredne, kulturološke i socijalne probleme za gradsku regiju Podgorice.

U nekoliko prethodnih godina imamo naznake početka demonopolizacije Podgorice. Na pomolu je osjećaj da nijesu dovoljni formalni postupci, kao što je proglašenje Cetinja za prestonicu Crne Gore, već treba urbano-ruralni razvoj obogatiti i ravnomjerno rasporediti u čitavom prostoru Crne Gore. U tom smislu na Cetinje je preseljeno Ministarstvo kulture, Ministarstvo inostranih poslova i evropskih integracija, razvijaju se fakulteti umjetnosti – muzičke, likovne, dramske, obnavlja se aktivnost prvog pozorišta Crne Gore „Zetski dom“, na sjeveru Crne Gore se stvaraju uslovi za razvoj poljoprivrede i turizma i dr. Sve to će pratiti i ukupno vremensko oživljavanje svih prostora Crne Gore, što pretpostavlja stvarni život ljudi

na tim prostorima. Bez te životne snage nema oživljavanja ni jednog prostora. Bez tog sadržaja nema se šta urbano i ruralno planirati i projektovati. Vidjeli smo, bez tog sadržaja mnogi urbani i ruralni planovi i projekti ostaju prazni. Konkretno: nije dovoljno prostorno preseliti određena ministarstva na Cetinje, a da kadrovi žive i rade u Podgorici, da se „život“ ministarstava odvija u Podgorici. Jednostavno, proces demonopolizacije urbanog mega-projekta Podgorice mora pratiti jedinstvo prostora i vremena u oblastima: politike, ekonomije, kulture i socijale na čitavom prostoru Crne Gore. Ukoliko nema tog jedinstva, posledice demonopolizacije su pogubnije od monopolizovanog urbanog mega-projekta Podgorice, jer ostaju samo na uskom značenju političkog „profita“ u osvajanju vlasti, odnosno moći.

Slika 4.

Cetinje –prijestonica Crne Gore

Izvor: <http://www.bradtguides.com>

Promjene u prostoru koje proizvode urbani mega-projekti Zagreba ili Podgorice, se ne odnose samo na prostor gradskih regija koji formalno zahvataju, već sa svojim posledicama vrše uticaj, pozitivni ili negativni, na **ukupan prostor crnogorskog odnosno hrvatskog društva**. „Upravo takav je i hrvatski društveni kontekst te je zanimljiv za istraživanje ove problematike. S prijelazom na tržišno gospodarstvo i tkz. divlji kapitalizam došlo je do iznimne premoći društvenih aktera s finansijskom vrstom moći (ekonomskih), te gubitka moći nekih drugih aktera (civilnih, stručnih)“ (Svirčić-Gotovac, 2010: 198). Tržišno moćni ljudi su pretvorili sve u robu, i prostor i ljude. Njihovi mega-projekti, urbani i drugi, podređuju logici monopolskog vladanja prostorom i vremenom, ukupnim prirodnim i ljudskim resursima društva. „Često im se i postojeći urbanistički planovi prilagođavaju ovisno

o njihovom parcijalnom interesu. Moćnim akterima, primjerice, investitorima u hrvatskom se prostoru (i na području Jadranske obale i gradova uz more kao što su Split, Dubrovnik, te također i Zagreba), već dva desetljeća često omogućuje nadmoć privatnog interesa nauštrb javnoga“ (Svirčić-Gotovac, 2010: 198).

Kao što smo istakli, negativne posljedice urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba, a i drugih, daleko prevladavaju u odnosu na pozitivne. Socijalistička elita (naročito politička i ekonomska) je iskoristila proces postsocijalističke transformacije da vladajuću poziciju iz socijalizma konvertuje u novu partijsko-birokratsku moć i u oblasti urbanog planiranja i korišćenja prostora, te korišćenja prirodnih i ljudskih resursa. Taj proces je u slučaju hrvatskog društva doveo i do unutrašnjeg prestrukturiranja elite. „Stoga je gentrifikacija, osim toga što je proces prestrukturiranja urbanog stanovništva u središtu grada, uvijek i proces specifičan za pojedinu zemlju ili regiju. Iako je gentrifikacija po svojoj definiciji prestrukturacija stanovništva, jednoga njegovoga sloja u korist drugoga, u hrvatskom je slučaju specifičan, jer ju čini zamjena već postojećeg srednjega i višeg sloja u središtu grada novim višim slojem kao najbogatijim slojem društva (tkz. elitom)“ (Svirčić-Gotovac, 2010: 216). Građani nijesu imali dovoljno sposobnosti ni spremnosti da vrše bitniji uticaj na tempo, smjer i karakter društvenih promjena uopšte, pa ni u domenu planiranja prostora. Očigledno, najveća odgovornost za istaknute negativne posljedice urbanih mega-projekata, a i drugih, snose institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, koje imaju odlučujuću ulogu, kako u konstruktivnoj fazi izgradnje društvenog sistema, tako i u regulatorno-organizacionoj fazi njegovog funkcionisanja.

4. Demonopolizacija urbanog mega-projekta Podgorice između tradicije i modernosti crnogorskog društva

Sve više je prisutno saznanje i priznanje, glavnih, tj. najmoćnijih, aktera razvoja crnogorskog društva da monopolski odnos urbanog mega-projekta Podgorice ne odgovara suštinskim potrebama i optimalnom podizanju kvaliteta života ukupnog stanovništva Crne Gore. Raznovrsnost i prirodno bogatstvo se nalazi na svakoj tački prostora Crne Gore. Samo ga treba kultivisati na ljudski i human način, a to znači da se mora obezbijediti generacijska potpunost, jer ona znači „prirodni“ spoj prostora i vremena u ukupnom razvoju crnogorskog društva. Multikulturalno, multietničko, multikonfesionalno bogatstvo se nalazi u svakoj regiji Crne Gore. Samo treba konstruktorski i organizaciono-politički razvijati društveni sistem koji treba da integriše crnogorsko društvo na bazi: **očuvanja etnokulturnog identiteta svih subjekata uz razvoj interkulturalizma i jačanja patriotizma**. Samo na ovim principima može se obezbjeđivati **ontološka sigurnost porodice i perspektiva porodičnog života** sa

realnim izgledima za napredak pojedinih članova porodice u horizontalnoj i hijerarhijskoj društvenoj pokretljivosti. Samo ono područje koje se demografski ojača može doći na visoku ljestvicu **interesa vladajuće klase i njenog očuvanja povlašćene pozicije u društvu**. U sadašnjoj strukturi moći to je ključni momenat razvoja i na globalnom i na lokalnom nivou. To je društvena moć koja onemogućava da se razvija **društveni život** u neposrednoj vezi sa prostorom. To je upravo ono što pretpostavlja idealno tipska forma ruralnog prostora i njena predmetna racionalnost:

- **neposredna povezanost** i uslovljenost prirodnih, privrednih, porodičnih vrijednosti i načina proizvodnje **društvenog života** na ruralnom prostoru;
- društveno **prevrednovanje** ruralnog prostora;
- **predmetna racionalnost** života na ruralnom prostoru sa stanovišta prirodnih uslova, racionalne proizvodnje, kvaliteta, perspektive i smisla porodičnog života i novog tipa poljoprivrednog radnika – farmera;
- **institucionalna i kulturna** razvijenost;
- potreba **Novog koncepta** razvoja ruralnog prostora je prije svega, potreba savremenog i progresivnog razvitka Crne Gore, a ne samo potreba ruralnog stanovništva;
- **Koncept razvoja** ruralnog područja u **Crnoj Gori** odnosi se na složen društveni fenomen što znači (ako se vrednuje znanje), da je nužno u njegovoj izradi imati **interdisciplinarni** pristup sa neizostavnim učešćem **sociologa i sociološke profesionalne ekspertize**.

Sledeće stvari su veoma jasne:

1. Nema ni jednog urbanog mega-projekta koji može zadovoljavati ove pretpostavke. To, naravno, ne može ni urbani mega-projekat Podgorice niti Zagreba.
2. Neusklađenost dosadašnjeg razvoja pojedinih ruralnih i urbanih oblasti se mora prevladavati na bazi novih pristupa sadržanih u socijalnoj tržišnoj ekonomiji, a ne monopolizaciji neoliberalne ekonomije koja apsolutizacijom tržišta pretvara sve u robu, pa i samog čovjeka tretira samo kao robu.
3. Negativne posledice urbanih mega-projekata nijesu vezane samo za Podgoricu ili Zagreb, već za čitav prostor Crne Gore odnosno Hrvatske.

Drastičan primjer je i Nikšić sa izgradnjom „Doma revolucije“ koji je imao jedinu realnu osnovu u ideološkoj gigantomaniji moćnika socijalističke revolucije. Moć političkog „vremena“ je bila odlučujuća u planiranju prostora, sadržaja, prikazivanju racionalnosti, planiranju budžeta, realnosti rokova, kulturno-socijalnim prednostima, i na kraju u klasiranju javnosti na prijatelje društva i države (oni koji na referendumu glasaju za novčani doprinos za izgradnju „Doma revolucije“) i neprijatelje (oni koji su protiv doprinosa). Gradnja je počela, utrošena su ogromna sredstva, ali se brzo ispostavilo: da je projekat daleko iznad mogućnosti i potreba, da prikaziva-

nja racionalnosti mega-projekta „Doma revolucije“ prikriva njegove iracionalnosti (polazeći od strukture investicija, lažnog bržeg razvoja, lažne racionalnosti i kvaliteta života u Nikšiću, rušenje izvanredne zgrade „Učiteljske škole“, nemogućnost realizovanja megaprojekta, izazivanje ekonomskih problema, nemogućnosti održavanja, (i u slučaju da je Dom dovršen u vidu tekućih troškova). Kolika je neracionalnost i megalomanija bila prisutna u planiranju i projektovanju mega-projekta „Doma revolucije“ u Nikšiću, dovoljno je imati u vidu činjenicu, da lokalna zajednica Nikšića, čak ni uz pomoć države, nema sredstava da poruši izgrađene djelove, niti se izgrađeno može iskoristiti za bilo šta upotrebljivo.

Slike 5. i 6.

Opština Nikšić

„Dom revolucije“ u Nikšiću

Izvori: www.putokaz.me

5. Monopol „političkog“ vremena

Odluka sa **apsolutnom greškom**, kao i u većini urbanih (i drugih) mega-projekata, donosena je pod pritiskom na **javnost**, sa izmanipulisanom i neobavještenom javnošću, sa očigledno pogubnim efektima, ali bez ikakve odgovornosti za glavne aktere, a sa enormnim **gubicima** na teret zajednice, odnosno svih građana. U čitavom procesu donošenja ovakvih odluka, lokalna birokratija ima samo izvršnu ulogu hijerarhijskog vrha „zaslužnih“ moćnika centralne vlasti. Urbani mega-projekat „Doma revolucije“ u Nikšiću je evidentan dokaz o monopolu „političkog“ vremena nad svim drugim vremenima u prostoru Crne Gore.

5.1. Vrijeme i dokaz o vremenu

Ovdje se radi o izvanrednom **sociološkom dokazu**, sociološkoj činjenici, koji je sadržan u ruralnom i urbanom planiranju i projektovanju kao **dokazu** o postojanju vremena i vremenitoj afirmaciji prostora u vidu odnosa vremena i prostora. Diferencijacijom **dokaza o vremenu**, koji nije nikad u punom identitetu - isto što i vrijeme, **vremena**, kao logosne odrednice čovjeka, i **prostora**, kao okvirne dinamike ontološko-gnoseološkog bivstvovanja čovjeka i njegove zajednice, dobijamo osnove za sociološko identifikovanje **značaja, značenja i smisla**, koje imaju ruralno i urbano planiranje i projektovanje, na svim nivoima društvene apstraktnosti, od univerzalnog, društveno sistemskog, konkretnih društava do svakodnevnog života ljudi. U tom smislu vrijeme je dar koji nam daruje vječnost, ali uz generičku obavezu i odgovornost da ga ne koristimo na monopolski i dogmatizovan način, da ga pretvaramo u vječnost. Vrijeme neprestano „nosi“ sa sobom prošlost, sadašnjost i budućnost kao momente dinamizma vječnosti, a to znači da ih nikad ne predaje vječnosti. Prošlost, sadašnjost i budućnost, postoje samo u modelu prošlost-sadašnjost-budućnost, nikad apsolutno posebno. Apsolutizacija bilo koje dimenzije vremena, prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, znači negiranje vremena. Zato, dokaz o vremenu, nije isto što i vrijeme, tj. vrijeme i dokaz o vremenu nijesu identični. Urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba su dokazi o vremenu Crne Gore, ali nijesu isto što i vrijeme Crne Gore i Hrvatske kao zajednica u njihovom istorijskom kontinuitetu, ontološko ontičkoj determiniranosti. Urbani mega-projekti Podgorice i Zagreba su dokazi o vremenu, koje niko, htio ili ne, ne može izbrisati iz vremena Crne Gore, odnosno Hrvatske, ali isto tako, niko, htio ili ne, ne može apsolutizovati te dokaze i redukovati na njih vrijeme Crne Gore i Hrvatske. Radi se o izvanredno značajnoj sociološkoj činjenici, koja omogućava razumijevanje vremena kao logosne odrednice čovjeka koja istim „dokazima“ pridaje različito značenje, značaj i smisao. Ova činjenica omogućava vremenitu afirmaciju prostora u vidu odnosa vremena i

prostora kao dvije posebne komponente ljudskog bivstvovanja u njegovoj „saigri“ prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Sociološko razumijevanje vremena zahvata cjelovitost vremena, gdje „ne važi“ jednolinijska sukcesija prošlost-sadašnjost-budućnost, već slobodna saigra prošlosti-sadašnjosti-budućnosti koja daje novinu tj. početak koji se kreće do kraja. U toj saigri, prvi stupanj stvaranja cjeline vremena može biti determinisan budućnošću, više nego prošlošću ili sadašnjošću, a da u završnoj fazi prošlost dobije značajniji uticaj (prošlost u vidu tradicije, religije, institucija, normi, kulture i sl.), nego sadašnjost ili budućnost. Jedino u toj cjelini možemo identifikovati vrijeme kao egzistenciju u kojoj se realizuje esencija i u toj relaciji pratiti povijesno kretanje u ostvarivanju generičnosti čovjeka i njegove zajednice, na jednoj strani, i na drugoj, tendencijska kretanja „istorijskog vremena“. Susret Logosa i Istorije jedini može dati pravi odgovor na ovu sociološku diferencijaciju sa stanovišta vrijednosne strukture promjena (u domenu politike, ekonomije, kulture, slobode) i njihove trajnosti i naročito posljedica koje ta promjena može imati za čovjeka i društvo. Suštinu posljedica možemo sagledati samo u jedinstvu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, jer nije moguće osloboditi prošlo od budućeg ili sadašnjeg i obrnuto. Sreća i smisao ljudskog postojanja je upravo u tome, što to nije moguće. Sreća i smisao ljudskog postojanja je u mogućnosti usmjeravanja jedinstva prošlosti-sadašnjosti i budućnosti u pravcu ostvarivanja generičnosti čovjeka i njegove zajednice. To je mogućnost da živimo sa-vremenom, a ne u-vremenu, tj. da ostajemo u vremenu. Apsolutizacija bilo kojeg momenta-dimenzije vremena, prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, znači blokiranje vremena, postvarivanje istorije, one subjektivizirane istorije, gubitak Logosa Istorije. Svaka prostorna tačka sadašnjosti je malo prošlost, malo budućnost. Bez tih dimenzija ona ne postoji i zato se vrijeme javlja kao „kapitalni problem metafizike“ (Borhes, 1990).

U tom kontekstu smo inicirali neke sociološke implikacije, pozitivne i negativne, urbanih mega-projekata Podgorice i Zagreba za ukupnu dinamiku vremena na prostoru crnogorskog odnosno hrvatskog društva. Upravo, **idealno tipski** koncept projekta kao osnova **predmetno racionalnog** djelovanja u prostoru, konkretno prostoru gradskih regija Zagreba i Podgorice, kao urbanih mega-projekata, će poslužiti za precizno identifikovanje racionalnog, na jednoj strani, i iracionalnog na drugoj, sa stanovišta kvaliteta života i odgovornog održivog razvoja crnogorskog, odnosno hrvatskog društva, na cjelovitosti njihovih prostora.

To pretpostavlja cjelovit sociološki pristup lucidno sistematizovan u stavu Srećene Vujovića: „Otuda, integrisanje društvene moći kao centralne dimenzije sociološke analize urbanih mutacija, isticanje značaja urbanih aktera (političari, privrednici, stručnjaci za prostor, 'obični' građani), njihove hijerarhije i njihovih horizontalnih i vertikalnih interesnih saveza, kao i metropolizacija ('svetska armatura metropola', 'globalni gradovi', 'svetski gradovi...') socioprostorne pokretljivosti, segregacije, fragmentacije, individualizacije, kao i izmirenja mikro pristupa i makropristupa u

globalnoj perspektivi združivanjem strukturalno-funkcionalnih i vidljivih aspekata urbanog fenomena. To bi, ako bi se mi nekim slučajem pitali, trebalo da budu ključna pitanja aktuelne domaće urbane sociologije“ (Vujović, Petrović, 2005: 425). Očigledno, bez obostranog uticaja grada i društva, nije moguće sociološki objasniti ni grad ni društvo. To posebno važi kada su u pitanju urbani mega-projekti. U tom smislu, Vujović stavlja u zadatak urbane sociologije da „leči grad i društvo u njemu“ (Vujović, 1997: 165).

6. Zaključak

Urbani mega-projekti i planovi Podgorice i Zagreba su okviri u kojima se ispoljava dinamika vremena ovih gradova, ali oni imaju snažan uticaj na karakter dinamike vremena u čitavom crnogorskom, odnosno hrvatskom društvu, pogotovo na racionalnost i smisao odnosa prema prirodnim i ljudskim resursima ovih društava. Pretpostavke njihovog pozitivnog djelovanja (određeni elementi veće racionalnosti, širenje društvenih veza i mogućnosti ispoljavanja individualnih i kolektivnih identiteta, jačanje razvoja nauke, kulture, tehnike, tehnologije, interferencija najznačajnijih komponenti društvenog progressa, unapređenje nekih aspekata ekologije i ekološke svijesti) umnogome nadvladavaju negativne posledice (drastično odstupanje realnih mega-projekata od idealno-tipskog značenja, visoki nivo društvenih otuđenosti, prikrivanje iracionalnosti u vidu predmetno-tržišne racionalnosti, uzrokovanje globalnih ekonomskih kriza urbanim konceptima novih gradova i turističkih kompleksa, monopolsko odlučivanje uskih krugova, a posledice snosi čitavo društvo; uvećanje socijalnog raslojavanja i segregacije umjesto obećanog rešavanja socijalnih problema) sa stanovišta odgovornog održivog razvoja hrvatskog, odnosno crnogorskog društva.

Promjene u prostoru koje proizvode urbani mega-projekti Zagreba ili Podgorice, se ne odnose samo na prostor gradskih regija koje formalno zahvataju, već sa svojim posledicama vrše uticaj, pozitivni ili negativni, na ukupan prostor crnogorskog odnosno hrvatskog društva. Neoliberalni koncept postsocijalističke transformacije proizveo je unutrašnje prestrukturiranje elite čija se moć zasniva na partijsko-privatizacionim monopolima, a ne na znanju, sposobnostima i preduzetništvu. Mega-projekti, urbani i drugi, su vlasništvo ove elite i podređeni su logici monopolskog vladanja prostorom i vremenom, ukupnim prirodnim i ljudskim resursima društva. Građani nijesu imali dovoljno sposobnosti ni spremnosti da vrše bitniji uticaj na tempo, smjer i karakter društvenih promjena uopšte, pa ni u domenu planiranja prostora. Očigledno, najveća odgovornost za istaknute negativne posledice urbanih mega-projekata, a i drugih, snose institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti,

koje imaju odlučujuću ulogu, kako u konstruktivnoj fazi izgradnje društvenog sistema, tako i u regulatorno-organizacionoj fazi njegovog funkcionisanja.

Konačno, istinski dokaz o ljudskom susretu prostora i vremena jeste društveni život. U njemu se finalizuje dinamika ontološko-gnoseološkog bivstvovanja čovjeka i njegove zajednice. Sociološkom imaginacijom, identifikovali smo **značaj, značenje i smisao** koje imaju ruralno i urbano planiranje i projektovanje, na svim nivoima društvene apstraktnosti, od univerzalnog, društveno-sistemskeg, konkretnih društava do svakodnevnog života ljudi. U tom kontekstu, urbani mega-projekti, a i drugi mega-projekti, pored pozitivnih, naglašeno su proizvodili, na jednoj strani demografsko-životno praznjenje ogromnog prostora i prirodnih bogatstava, a na drugoj, ekološku katastrofu urbanih sredina prenaseljenjem, siromaštvom, zdravstvenim problemima, zagađenjem okoline, porastom delikvencije itd.

Znači, **progresivni karakter** urbanih mega-projekata Zagreba i Podgorice možemo procenjivati samo u vremenskim-životnim dimenzijama hrvatskog i crnogorskog društva u cjelini.

Literatura

1. Borhes, H. L. (1990). *Usmeni Borhes*. Beograd: Rad.
2. Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor*, 48 (2): 197-221.
3. Vujović, S. (1997). *Grad u senci rata / ogledi o gradu, siromaštvu i sukobima*. Novi Sad: Prometej / Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Beograd.
4. Vujović, S. (2005). O jugoslovenskoj urbanoj sociologiji / Sociološki relevantno nasleđe u istraživanju grada: preteče urbane sociologije / Konstituisanje urbane sociologije posle Drugog svetskog rata: tekst i kontekst, u: Vujović, S. i Petrović, M. (Ur). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, str. 395-428.
5. Vukićević, S. (2015). Urbani mega-projekti: destrukcija odnosa društvo-priroda, u: *SOCIETY AND SPACE (Društvo i prostor)*. Novi Sad: Srpsko sociološko društvo - Beograd / Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / Institut za uporedno pravo- Beograd.

Internetski izvori:

1. <https://www.google.me/url?sa=i&crct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwibsfWFysbOAhUFqxoKHbDyMQjRwIBw&url=http%3A%2F%2Fsandzakpress.net%2FCrnaGora&psig=AFQjCNFgHxZZTMiRPvd7vf1P2zfjkuwTHA&ust=1471458974786411> (juli, 2016.)
2. http://www.panoramio.com/photo_explorer#user=1848000&with_photo_id=14200724&order=date_desc (juli, 2016.)

3. <https://www.google.me/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiantqf1sbOAhVJXR0KHbbkDHcQjRwIBw&url=http%3A%2F%2Fcrna.gora.me%2Ftag%2Fsolana-bajo-sekulic%2Fpage%2F3%2F&psig=AFQjCNE2P-bMx-g3ynZb7svAldpmjFME7Q&ust=1471462241282588> (juli, 2016.)
4. <http://www.bradtguides.com/destinations/europe/montenegro/cetinje.html> (juli, 2016.)
5. https://www.google.me/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=&url=https%3A%2F%2Fwww.globtourmontenegro.com%2Fen%2Fdestinations%2Fniksic25&psig=AFQjCNGaLTv1bZYsxHM0dff_nMtO-Bjn8g&ust=1471464028394612 (juli, 2016.)
6. http://www.putokaz.me/images/AKTUELNO/31.1.2014_Dom_revolucije_niksic/dom-revolucije-ideja.jpg (juli, 2016.)

Slobodan Vukićević

Faculty of Philosophy Niksic

Institute for Sociology and Psychology

E-mail: vukicevic@t-com.me

**URBAN MEGA-PROJECTS OF PODGORICA AND ZAGREB IN
TEMPORAL AND SPATIAL DIMENSIONS OF MONTENEGRIN
AND CROATIAN SOCIETY**

Abstract

Spacious planning and programmes, rural as well as urban, represent an operationalization of an encounter of time and space on the level of organised regions and social entity of a specific society. In this paper some sociological implications are identified, both positive and negative, of urban mega-projects of Podgorica and Zagreb for the wholesome temporal dynamics in the domain of Montenegrin and Croatian society. Actually, an ideal type concept of the project as the basis of object rational action in a space, specifically the space of city regions of Zagreb and Podgorica, as urban mega-projects, shall serve as precise identification of rational, on one hand and irrational on the other, from the aspect of life quality and reliable, sustainable development of Montenegrin and Croatian society in their spatial wholeness.

Key words: space, time, urban mega-project, “temporal monopoly”, view of the world, proof of time.

Rade Šarović
Filozofski fakultet u Nikšiću
Institut za sociologiju i psihologiju
E-mail: rades@ac.me

SUBURBANIZACIJSKI PROCESI I KVALITET ŽIVOTA U PODGORIČKOJ MREŽI NASELJA

Sažetak

U poslednje dvije decenije glavni gradovi Hrvatske i Crne Gore i njihova mreža naselja podjednako su doživjeli velike i brojne promjene kao i države u kojima se nalaze. Navedene promjene se prvenstveno manifestuju u smanjenju vitalnosti ruralnih prostora, potpunom ili djelimičnom deagrarizacijom, senilizacijom, te nestankom većine sela unutar mreža glavnih gradova. Sa druge strane, urbani prostor, posebno rubni dio (periferija), biva preizgrađen u stambenom i poslovnom smislu i doživljava razne promjene koje rezultiraju potpunom degradacijom prostora i njegovog urbanog identiteta. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se sociološki prouči kvalitet života u podgoričkoj mreži naselja i njegov uticaj na promjene mjesta stanovanja.

Ključne riječi: Crna Gora, Podgorica, suburbanizacija, deagrarizacija, urbano, ruralno područje.

Uvod

Razdoblje koje je iza nas karakteriše se okretanjem seljaštva od zemlje prema unosnijim i lakšim putevima zarade, industrijskoj profesiji i drugim nepoljoprivrednim zanimanjima u gradu. Na ovaj način je došlo do laganog urušavanja tradicionalno-agrarnih obrazaca življenja i aspiracija vezanih za posjed i porodično gazdinstvo. Tako su se kao „tekovine” industrijalizacije i nekontrolisanog prostornog prerasmjesta stanovništva u Crnoj Gori, izdiferencirali neuobičajeni, i u tom obimu nezapamćeni, društveni fenomeni – depopulacija, deagrarizacija, senilizacija, feminizacija poljoprivrede i dr¹. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu je minimizirano, i kvantitativno i kvalitativno, a u osnovi deagrarizacije implementirana je prvenstveno socio-ekonomska komponenta. Na ovaj način su ljudski resursi crnogorskog sela postali sve siromašniji, što je danas ne samo hendikep i problem sela, već i globalnog društva u cjelini.

Sa druge strane, urbane sredine bilježe kontinuirani porast stanovništva, posebno u prigradskim naseljima velikih gradova (Podgorice i Nikšića). Egzodus ljudi sa sela i rubna prenaseljenost grada ima za posledicu prestrukturiranje urbanog prostora, posebno kroz stvaranje urbanističkog haosa, širenje urbane mreže naselje i na pojedinim mjestima potpuno stapanje ruralnog i urbanog. Uzroke ovih pojava nalazimo daleko u prošlosti, međutim, posljedice koje su izazvane imaće dalekosežne uticaje po crnogorsko društvo u budućnosti, te ih je iz tog razloga veoma važno proučavati u ovakvim studijama.

1. Istorijski kontekst nastanka podgoričke suburbije

Istorijski gledano, ekonomski razvoj Crne Gore je išao putem snažne koncentracije sredstava i ljudi na malom prostoru, unutar gradsko-industrijskih giganata (Titograda (današnje Podgorice) i Nikšića). Crna Gora je nakon Drugog svjetskog rata, za kratko vrijeme ostvarila velike promjene u privrednoj strukturi, promjene u profesionalnoj strukturi stanovništva, te promjene u njegovom teritorijalnom i socio-ekonomskom razmještanju. Međutim, ono što je karakteristika socijalističke vladavine u Crnoj Gori (1945–1991), je činjenica da je došlo do smanjenja udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu za više od 8 puta, sa 76% na 10% (Bakić i Mijanović, 2006: 95-99). Ubrzano demografsko praznjenje, a zatim i proizvodno

¹ Za ovo istraživanje posebno interesantna pojava u ruralnim područjima Crne Gore je nastanak seljaka radnika ili dnevnih migranata. U selima koja gravitiraju oko velikih gradova, seljaci radnici – “polutani” čije je mjesto stanovanja na ruralnom području prihode ostvaruju u gradu i na taj način obezbjeđuju sredstva za život svom mješovitom domaćinstvu.

gašenje seoskih zajednica, najznačajnim svojim dijelom bilo je rezultat nepostojanja dugoročne politike razvoja poljoprivrede i sela. Dugogodišnje forsiranje industrije i urbanih naselja, a sistemsko neracionalno djelovanje ili zapostavljanje poljoprivrede i sela, dovelo je do značajnih strukturnih promjena koje nijesu u funkciji cjelokupnog društvenog razvoja. Kako dobro primjećuje Šuvar: „Društveni razvoj u Jugoslaviji, dostignuta razina industrijalizacije i urbanizacije, nisu doveli do formiranja ruralno-urbanog kontinuuma, koji bi zahvatio većinu seoskih naselja i seoskog stanovništva. (...) osjećaj prepuštenosti sebi, osjećaj besperspektivnosti duboko je obuzeo stanovnike sela, koji znaju da vlastitim snagama ne mogu osigurati ulaženje u industrijsku civilizaciju“ (Šuvar, 1988: 262).

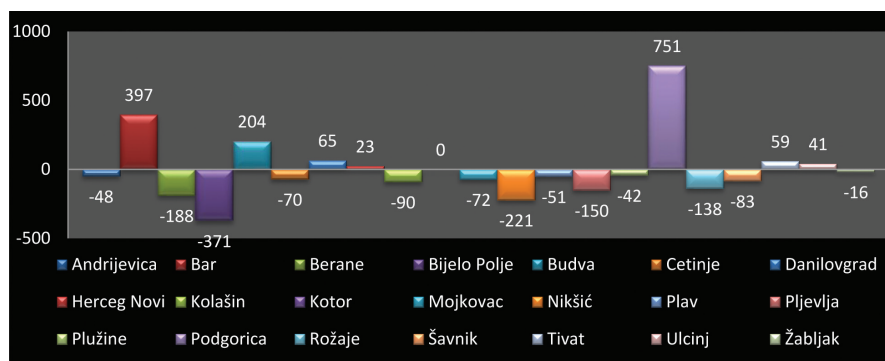
Poslije pada socijalističkog poretka očekivala se korjenita i brza promjena cjelokupnog društvenog života i seljaštva u njemu. Međutim, u hijerarhiji društvenih aktera seljaštvo kao „konglomeratski sloj“ svakako spada u one koji su bili manje sposobni za sveopšte društvene promjene. Pošto je tranzicija (transformacija) jednog sistema upravljanja – socijalizma, u osnovi trebala da znači uspostavljanje jednog novog, društveno humanijeg poretka (preko afirmacije privatnog vlasništva), seljačko gazdinstvo je u odnosu na sve ostale društvene aktere trebalo da ima povoljniju startnu poziciju. „Dakako, ukoliko je ono sa svojim porodičnim gazdinstvom sposobno funkcionirati u novoj, nesocijalističkoj stvarnosti. Izgleda kao da je seljaštvo sa propašću realsocijalističkog poretka došlo na svoje. Je li tome tako? Jesu li seljačka ekonomija i ukupan način života seljaštva kompatibilni suvremenom neoliberalizmu? Ili možda između ova dva sistema, seljačke i liberalne ekonomije, postoje značajna nesaglasja? Jesu li za seljaštvo problemi koji proizilaze iz realsocijalističke konstrukcije prestali, a drugi tek nastali?“ (Hodžić, 2002: 80). Sva pitanja koja je postavio Hodžić relevantna su i za crnogorsko selo koje je jednako podijelilo i podnijelo sve patnje i krizu sa urbanim društvom Crne Gore. Tranziciona kriza se manifestovala kroz povećanu stopu nezaposlenosti, nedovoljnu ekonomsku aktivnost, kriminalizaciju privrede i produženu pauperizaciju svih slojeva stanovništva Crne Gore.

Kao rezultat nekontrolisanih migracija selo – grad te kasnije turbulentnih dešavanja devedesetih godina prošlog vijeka, Crna Gora se danas ostvaruje kao djelimično razvijeno urbano društvo, izraženih regionalnih nejednakosti. Razloge za ovu konstataciju možemo potkrijepiti nalazom koji se odnosi na unutrašnja migraciona kretanja u crnogorskim opštinama. Od 21 opštine, u 2011. godini u svega 7 opština se više lica doselilo, nego što se odselilo, dok je u preostalih 14 opština zabilježen negativan migracioni saldo. Pozitivan trend bilježe opštine primorskog regiona (Bar, Budva, Ulcinj, Tivat i Herceg Novi) i dvije opštine centralnog dijela zemlje (Podgorica i Danilovgrad). Sva ostala naselja u Crnoj Gori, (izuzimajući Kotor u kome je isti broj odseljenih i doseljenih lica), imaju više interno raseljenih lica, nego li onih koji su u toj regiji ili mjestu prijavili mjesto boravka. Najteža situacija je u sjevernom i sjeveroistočnom regionu, a najteže pogođena opština ovom problematikom je Bijelo

lo Polje, gdje je čak (u odnosu na broj stanovnika) 371 lice više napustilo ovaj grad u odnosu na one koji su u njega došli da žive. Zatim slijede i ostala naseljena mjesta planinskog dijela zemlje, kojima se pridružuju dvije opštine središnjeg regiona (Nikšić i Cetinje) koje se nalaze u blizini glavnog grada Podgorice. Na kraju, glavni grad Crne Gore, kao i ranije bilježi apsolutni rekord kada je u pitanju broj doseljenih lica u 2011. godini (751 stanovnik više) (Grafikon 1) (Monstat, 2012: 98.),

Grafikon 1.

Migracioni saldo po opštinama u 2011. godini

Izvor: Monstat, 2012: 83.

Kao što smo vidjeli, dešavanja koja su iza nas, a posebno postsocijalistička transformacija u Crnoj Gori, je vremenom dovela do nejednakosti koje su dobile svoj odraz i na prostornom mikro nivou. Pored, već prikazane, velike regionalne nejednakosti, kroz statističke pokazatelje i popise uočljiva je i izražena distanca među društvenim slojevima. Velika razlika između osiromašene većine i manjine stanovništva koja živi u izobilju, postepeno se prenijela i na teritorijalnu ravan glavnog grada. Na taj način su se izdvojila naselja i kvartovi koja djelimično naseljavaju pripadnici više klase (novozgrađeni dio Starog aerodroma i naselja koja gravitiraju centru grada, odnosno šoping molu "Delta"), a takođe i djelovi grada koje možemo definisati kao podgoričku favelu (dio naselja Konik). Pripadnici ekonomske i političke elite naseljavaju uglavnom bolje gradske četvrti, kao i centralno gradsko jezgro. Međutim, u Podgorici još uvijek nemamo izražen trend iseljavanja društvene elite u luksuzna prigradska naselja, kao što je to slučaj sa državama u okruženju, već su ta područja i dalje prepuštena i slojevima koja zauzimaju niže mjesto na hijerarhijskoj ljestvici. Za razliku od luksuznih lokaliteta koje naseljavaju novi bogataši, pojedine oblasti grada u kojima žive siromašni se devastiraju. U tim područjima do izražaja dolazi slab kvalitet gradnje, loše saobraćajnice, slaba saobraćana dostupnost, nedostatak drugih usluga, i sl. (Vidjeti šire Vujović, 2002).

Slika 1.

Šoping mol “Delta” - nikao na ruševinama privrednog giganta “Radoja Dakića”

Izvor: <http://www.dizajnarhitektura.rs/>

2. Teorijska pozadina pojmova suburbanizacije i kvaliteta života

Ako suburbanizaciju posmatramo kao proces nastajanja prigradskih naselja, koji nastaje kao posljedica preseljavanja radnika (seljaka) bliže gradovima i industriji, / tako da se na gradskoj periferiji (rubu) grade kuće za stanovanje), tada je Podgorica idealno tlo za ovu vrstu sociološkog istraživanja. Proces suburbanizacije se u Crnoj Gori, kao i u drugim društvima, mora posmatrati kroz tri međusobno povezane i jednako važne ravni: **prostorna, demografska i funkcionalna ravan**. U prostornom smislu, suburbanizacija ima dugu tradiciju, međutim masovne razmjere dobija u periodu industrijalizacije (od 1960. do 1980. godine) kada postaje osnovni obrazac prostornog širenja velikih gradova. U demografskom pogledu, postoji ono tumačenje koje suburbanizaciju doživljava kao početak dekoncentracije gradskog stanovništva (gdje je rast suburbije praćen opadanjem urbanog dijela stanovništva), kao i tumačenje koje je bliže našem istraživanju i odnosi se na demografski debakl ruralnog područja i paralelno sa tim rast stanovnika suburbije i grada. Na kraju imamo funkcionalno stanovište, koje suburbiju posmatra kao multifunkcionalnu zonu sa svim obilježjima jednog urbanog područja.

U iskustvenom pogledu suburbanizacija se izučavala u sklopu dva različita modela: američki i evropski model. U skladu sa istorijskim, kulturnim i političkim kontekstom, ova dva modela su različita u svom nastanku i u samom razvoju. Američki model podrazumijeva individualnu porodičnu kuću u vlasništvu, a evropski mješavinu tipova stanovanja i vlasničkih statusa. U našem, (post)socijalističkom iskustvu, suburbanizacija tip stanovanja i vlasnički status su povezani na suprotan način, jer je individualni i vlasnički tip bio nasuprot socijalističke politike, niskog standarda, često ilegalan, a

njegovi nosioci često grupe nižeg statusa. Suburbanizacija se u socijalističkim zemljama često objašnjava u planskim odlukama rješavanja stambenog pitanja stanovništva koje se doseljava u vrijeme industrijalizacije. U slučaju Podgorice, egzodus ljudi sa sela i punjenje urbanih sredina su imali presudan uticaj na razvoj pomenutog procesa. U našoj analizi proces suburbanizacije se prije svega mora posmatrati sa sociološkog stanovišta kao *specifičan vid projekcije socijalne stratifikacije savremenog društva u prostoru*. (vidjeti šire: Petrović, u Mimica, Bogdanović 2007: 597-598).

Kada je u pitanju odnos suburbanizacije i kvaliteta života, onda se kao i u odnosu kvaliteta života i opremljenosti naselja u urbanosociološkom smislu, pažnja mora posvetiti istraživanju dva osnovna indikatora: **domaćinstvu i susjedstvu** (neposredne životne okoline). Fokus ovog istraživanja biće usmjeren na susjedstvo ili neposrednu životnu okolinu, koja se u sociološkim istraživanjima definiše kao najbliža okolina (u okviru 15 minuta hoda od stana/kuće) u kojoj stanovnici stanuju i ispunjavaju svoje svakodnevne i osnovne potrebe (kupovina, vrtić, škola, rekreacija itd.). Susjedstvo se najčešće doživljava subjektivno, kao najbliža stambena okolina, te može biti definisano kao konkretno planirano naselje, ali i kao sklop nekoliko ulica u neposrednoj blizini stanovanja u postojećim naseljima/lokacijama. (šire, Svirčić Gotovac, 2015).

Opremljenost neposredne životne okoline može se mjeriti sa primarnog ili osnovnog stanovišta i sekundarnog ili društvenog. Kako primjećuje Svirčić Gotovac: "okolinu u kojoj svakodnevno živimo i koristimo promatramo u društvenom, tehničkom i ekološkom pogledu i mjerimo postoje li sljedeći infrastrukturni uvjeti: komunalna infrastruktura, javni vodovod i elektrifikacija, dućan prehrambenih proizvoda, vrtić, osnovna škola, pošta, dom zdravlja, bolnica, stanice javnog prijevoza, dostupnost javnog prometa, javna rasvjeta, parkovi, zbrinjavanje otpada i odvoz smeća, zelene površine, centri za kulturu itd". Pojedine lokacije i novostambena naselja pokazuju koliko određene institucije ili javni sadržaji koji građanima nužno trebaju u funkcionisanju svakodnevnog života, podižu ili smanjuju njihov ukupni kvalitet života.

Na osnovu svega navedenog postavili smo i glavnu hipotezu našeg rada. *Pretpostavka je da dobro ili loše opremljeno naselje, nejednako zadovoljava svakodnevne potrebe stanovnika naselja ili susjedstva, tj. ima smanjenu ili zadovoljavajuću upotrebnu vrijednost.*²

² Seferagić (1998: 147) definiše pojam uporabne vrijednosti prostora sa sociološkog stanovišta: po njenom mišljenju za razvoj grada najvažnije da ljudi mogu živjeti u njemu dok „praktični smisao on dobija jedino ako neprestano služi svojim stanovnicima“. Grad je, dakle, javno dobro u prvom redu, bez obzira koliko dijelova imao, na taj način se mora razvijati i to je njegova uporabna vrijednost. Uporabna vrijednost prostora i gradova odnosi se i na način na koji se grad treba obnavljati. Urbana obnova ili revitalizacija grada nužno obuhvata i porast uporabne vrijednosti grada sadržajima korisnima za stanovnike. Osim elemenata upotrebne vrijednosti, ovaj element ističe i subjektivno zadovoljstvo stanovnika izgledom svog susjedstva, primjerice jesu li zgrade oronule, preblizu jedna drugoj ili estetski povezane. (Zlataar, 2015: 78)

3. Metodologija

Rezultati istraživanja u ovom radu su prikupljeni istraživanjem koje je radjeno u sklopu projekta „*Tranzicijska preobrazba glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*”. U realizaciji projekta su organizovane četiri fokus grupe, dvije u sklopu Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, dok su u Crnoj Gori organizatori bili Filozofski i Arhitektonski fakultet UCG. Uz gostovanje velikog broja renomiranih profesora i gostiju koji aktivno učestvuju ili su učestvovali u rješavanju urbanističkih problema glavnih gradova, prikupili smo respektabilnu količinu podataka o razvoju dva najveća grada Hrvatske i Crne Gore.

Anketno istraživanje koje je 2014. godine sprovedeno na teritoriji glavnog grada Hrvatske je služilo kao osnova za sličan naučni poduhvat i u Crnoj Gori. Krajem 2015. godine je završeno sociološko istraživanje u podgoričkoj mreži naselja (opštine Podgorica, Danilovgrad, Tuzi i Golubovci) na uzorku od 196 ispitanika.

Pored toga, u samom radu analizirani su sadržaji brojnih naučnih radova iz ove oblasti, kao i sekundarni izvori podataka kao što su statistički godišnjaci, prostorni planovi, strategije razvoja glavnog grada i Crne Gore i tome slično.

Za obradu podataka korišćen je standardizovani statistički paket SPSS -17.

4. Ko su novi stanovnici grada? (Rezultati istraživanja)

Među gradovima i naseljima koja se prostiru na teritoriji Crne Gore, Podgorica je nesumnjivo jedan od najstarijih i najvećih. Povoljan geografski i strateški položaj, kao i povoljne ekonomske prilike pružale su mogućnost da se na prostoru današnje Podgorice razvije naselje čija je burna istorija stara preko 2000 godina. Kroz tu dugu i burnu prošlost, Podgorica je preživljavala mnoge istorijske kataklizme, o čemu svjedoči i pet njenih naziva. U doba Rimljana Podgorica se nazivala Birziminijum, a u vrijeme Nemanjića Ribnica (po istoimenoj rijeci). Naziv Podgorica pominje se od 1326. godine i zadržan je sve do 1946. godine, kada dobija naziv Titograd da bi najzad od aprila 1992. godine ponovo dobila stari naziv (Šire Gluščević, 2008).

Podgorica danas zahvata površinu od oko 1 500 kilometara kvadratnih, odnosno 10,7% teritorije Crne Gore. Najnoviji statistički podaci govore da danas u našem glavnom gradu živi 187 085 stanovnika, što predstavlja 30% ukupnog crnogorskog stanovništva. Na teritoriji glavnog grada nalaze se dvije gradske opštine (Tuzi i Zeta) i 141 seosko naselje sa 66 mjesnih zajednica. Upravo zbog veličine grada, važnost Podgorice za umjereniji regionalni razvoj Crne Gore je nesaglediva, te u tom pravcu nastavljamo analizu u našem tekstu.

Kada je u pitanju demografska slika stanovništva Podgorice, onda se uočava velika razlika između njenog urbanog i ruralnog dijela. I pored velikog priliva sta-

novništva, mora se naglasiti da postoje i ona naselja (nešto oko 20% od ukupnog broja naselja) podgoričke opštine gdje je izražena stalna tendencija smanjenja rasta stanovništva. To su naselja kraškog (ruralnog) predjela podgoričke opštine, u kojima su loši hidrološki i oskudni agrarni uslovi glavni faktori ograničavanja daljeg razvoja. Od navedenog broja, oko 60% spade u naselja koja su imala blagi porast stanovništva do šezdesetih godina, nakon čega je slijedio manji ili veći pad, što je bilo uslovljeno sve većim odlivom stanovništva u grad. Naime, Podgorica je šezdesetih godina sve više dobijala industrijsku i tercijarnu funkciju, pa je samim tim bila i izraženija potreba za radnom snagom, zbog čega je i došlo do demografske erozije u mnogim selima kraškog predjela podgoričke opštine.

Slika 2.

Primjer suburbanizacije u Podgorici, dio naselja Masline.

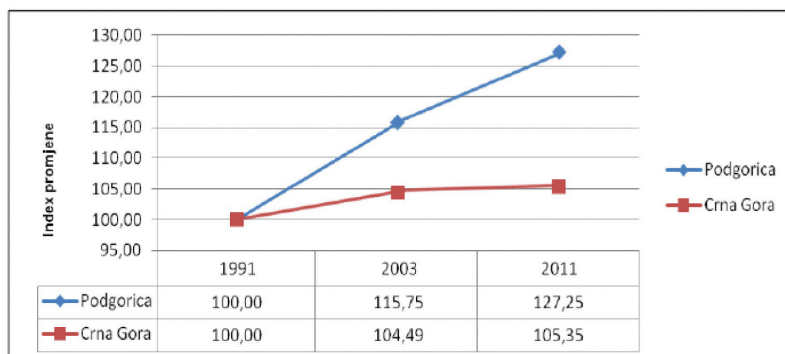

Izvor: google.me

Što se tiče učesća gradskog stanovništva podgoričke opštine, činjenica je da je procenat gradskog stanovništva u periodu 1950 – 1991 sa 22,72% povećan na 77,5% u 1991. godini. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, prosječni godišnji porast stanovništva u gradu bio je za 228,3 stanovnika veći nego u vangradskom dijelu podgoričke opštine, što dovoljno govori o nekontrolisanom punjenju urbane sredine. Poslednji popis stanovništva u Crnoj Gori pokazuje da je samo u 2011. godini broj stanovnika Podgorice porastao za 751 stanovnika, što je apsolutni rekord kada su u pitanju popisi stanovništva urbanih područja u Crnoj Gori i znatno više nego u ostatku zemlje. Podgorička naselja sa stalnom tendencijom rasta broja stanovnika čine dva gradska i 12 seoskih naselja (gradska i prigradska naselja kao i sela plodne Zetske ravnice). Rast broja stanovnika ovih naselja u velikoj mjeri je uslovljen prirodnim, a mnogo više mehaničkim porastom broja stanovnika.

Grafikon 2.

Uporedni pregled porasta broja stanovnika u Podgorici i Crnoj Gori 1991-2011

Izvor: Monstat, 2014.

Kada su u pitanju migranti iz drugih krajeva Crne Gore, odnosno novi stanovnici grada, onda se mora ukazati na činjenicu da je posljednja decenija bila u znaku naseljavanja gradskih zona (bilo iz ostalih krajeva Crne Gore, bilo iz prigradskih naselja glavnog grada). Primjera radi, 44.4% naših ispitanika iz centra grada i njih 68.1% iz gradskog tipa naselja, tek poslednjih dvadeset godina živi u opštini Podgorica. Ovaj podatak ukazuje ne samo na veliki priliv stanovnika iz okolnih opština i drugih regija Crne Gore, već i na izražena unutrašnja migraciona kretanja u samoj opštini, odnosno na činjenicu da je oko polovine urbanog dijela Podgorice naseljeno u posljednje dvije decenije. "Poseljačenje" grada (ili kako neki kažu "palančenje Podgorice") se svakako osjetilo na nivou cjelokupnog društvenog razvoja, međutim više riječi o tome može biti u nekom od budućih longitudinalnih istraživanja ove problematike.

Sasvim drugačija situacija je na selima ili u prigradskim naseljima, gdje je broj onih koji su na jednom mjestu duže od dvadeset godina značajno preko 50%. U prigradskim naseljima najviše je onih koji na prostoru Podgorice žive preko 40 godina, i oni čine prvu generaciju doseljenika glavnog grada. Dvije trećine naših ispitanika (61.5%) u prigradskim naseljima su osobe koje su se u period 1960-1980 selili prema Podgorici u potrazi za boljim uslovima života i rada i na istom mjestu ostali i do dan danas.

Kada su u pitanju ruralna područja podgoričke opštine, onda se i prema primarnoj i sekundarnoj gradnji, uočava jak migracioni talas koji je ova sela pogodio sa postsocijalističkom transformacijom društva. Kako pokazuju rezultati Popisa stanovništva iz 2011. godine, posljednjih godina je usljed doseljavanja zabilježen rast stanovništva ne samo u naseljima sa minimalnim procentima poljoprivrednog

stanovništva, kao što su, Tuzi, Velje Brdo, Donji Kokoti, već i u naseljima sa većim procentom poljoprivrednog stanovništva: Omerbožovići, Golubovci, Mojanovići i dr. Ovaj sociodemografski trend je potvrđen i našim istraživanjem, prema čijim rezultatima se više od polovine ispitanika iz ruralnih područja, (bježeći od teškog života u planinskim selima centralnog i sjevernog dijela zemlje), doselio u okolinu glavnog grada u posljednje dvije decenije.

Tabela 1.

			Koliko dugo živite u opštini Podgorica?				Total
		do 10 godina	od 11 do 20 godina	od 21 do 30 godina	od 31 do 40 godina	preko 40 godina	
Naselje	centar	6	14	5	7	13	45
		13,3%	31,1%	11,1%	15,6%	28,9%	100,0%
	gradsko naselje	11	21	8	5	2	47
		23,4%	44,7%	17,0%	10,6%	4,3%	100,0%
	prigradsko naselje	9	16	6	11	23	65
		13,8%	24,6%	9,2%	16,9%	35,4%	100,0%
	selo	6	11	7	4	5	33
		18,2%	33,3%	21,2%	12,1%	15,2%	100,0%
Total		32	62	26	27	43	190
		16,8%	32,6%	13,7%	14,2%	22,6%	100,0%

Izvor: Anketa, 2016.

Slika 3.

Dinoško polje (jedan od poljoprivrednih potencijala Podgorice)

Izvor: www.vijesti.me

Govoreći o migracijama u okviru mreže naselja, onda je evidentno da se većina stanovnika unutar podgoričke konglomeracije selila u širim okvirima glavnog grada, odnosno najviše njih je mijenjalo mjesto stanovanja unutar mreže (periferija-centar - 30.1% ispitanika). U velikom dijelu slučajeva to je pored starosjedioca i druga generacija doseljenika, koji su svoje kuće na periferiji grada ili u obližnjim selima zamijenili stanovanjem bliže urbanim zonama. Većina naših ispitanika (70%) živi u svojoj naslijeđenoj ili kupljenoj kući ili stanu, dok nešto oko 10% anketiranih iznajmljuje stan i živi kao podstanar. Ono što je interesantan nalaz našeg istraživanja je podatak da veliki broj (uzimajući u obzir razvijena društva zapadne Evrope, pa i Hrvatsko) naših ispitanika živi sa roditeljima, blizu 15%. Slična je situacija u ruralnom naselju (17.%), urbanom dijelu grada (16%) ili samom centru (11%) i ovo svjedoči o očuvanom patrijahalnom obrazcu sa jedne strane i lošijem ekonomskom statusu omladine Crne Gore, sa druge strane.

Razlozi zbog kojih su se novi stanovnici doseljavali u Podgoricu su razni. Jasno je da je proces industrijalizacije pokrenuo lavinu ljudi iz ruralnih područja prema gradu i da je to bio osnovni razlog zašto se gradska sredina nekontrolisano punila. Na sličnom fonu, i naši ispitanici kao osnovni razlog preseljenja navode bolje uslovi života i rada nego u sredini iz koje su došli.

Tabela 2.

		Koji je bio osnovni razlog Vašeg posljednjeg preseljenja?								Total
		nije se selio	Bolji uslovi života (bolji stan, susjedstvo, jeftiniji stan)	Školovane djece	Porodični razlozi (preseljenje porodice, nasljedstvo)	Udaja/ženidba	Zbog posla	Osjećaj nezadovoljstva u ranijoj sredini	Ostalo	
Naselje	centar	6	13	1	7	11	4	3	1	46
		13,0%	28,3%	2,2%	15,2%	23,9%	8,7%	6,5%	2,2%	100,0%
	gradsko naselje	9	21	2	3	5	8	1	1	50
		18,0%	42,0%	4,0%	6,0%	10,0%	16,0%	2,0%	2,0%	100,0%
	prigradsko naselje	33	8	1	3	9	4	3	3	64
		51,6%	12,5%	1,6%	4,7%	14,1%	6,3%	4,7%	4,7%	100,0%
	Selo	8	8	4	4	2	2	1	4	33
		24,2%	24,2%	12,1%	12,1%	6,1%	6,1%	3,0%	12,1%	100,0%
Total		56	50	8	17	27	18	8	9	193
		29,0%	25,9%	4,1%	8,8%	14,0%	9,3%	4,1%	4,7%	100,0%

Izvor: Anketa, 2016.

Bolji i jeftiniji stan, bolji uslovi života u gradu, školovanje djece, su samo neki od razloga zašto su stanovnici prigradskih naselja i sela napuštali svoja staništa. Kao što istraživanje i pokazuje, sa sela se ipak najviše odlazilo radi školovanja djece (50% ispitanika), dok su migracije iz centra i periferije bile pokrenute udajom ili ženidbom, ili se najčešće selilo zbog boljih uslova života i rada. Sa jedne strane, ovaj rezultat u mnogome demistifikuje razloge deagrarizacije i deruralizacije u Crnoj Gori, dok je sa druge čist pokazatelj da je osjećaj nezadovoljstva u sredini u kojoj se do tada živjelo manje bitan faktor za promjenu mjesta stanovanja (svega 4.7% naših ispitanika se opredijelilo za ovaj razlog). Kao što su i neka ranija istraživanja u Crnoj Gori pokazala, osjećaj (ne)zadovoljstva sredinom u kojoj se do tada živjelo nije determinisan činjenicom da li je ta sredina urbana ili ruralna, već je za ostanak ili iseljenje stanovnika ipak presudan kvalitet života i rada koje ta sredina nudi (Šarović, 2013: 399).

Sa druge strane, izgradnja i modernizacija magistralnih i regionalnih puteva, željezničkih pruga i aerodroma u Crnoj Gori, predstavljala je “osovinu” razvoja koja je bila od posebnog značaja za mnoge centre u Crnoj Gori, a naročito za Podgoricu koja je na toj “osovini” postala i najveća imigraciona atrakcija u Republici. Novi razvojni procesi omogućili su da se mreža magistralnih i regionalnih puteva upotpuni izgradnjom lokalnih puteva na periferiji grada i u selima, od kojih je velika većina asfaltirana. To je dovelo ne samo do vremenskog smanjenja udaljenosti mjesta stanovanja od radnog mjesta i mjesta školovanja, već i do povećanja broja dnevnih i povremenih migranata. Modernizacijom puteva, veliki broj zaposlenih lica, studenata i đaka, svakodnevno je putovao od mjesta boravka do Podgorice. Ali, oni nijesu bili samo sa područja podgoričke opštine, već i iz sela susjednih opština (Nikšić, Danilovgrad i Cetinje). Osim toga, znatan je broj radnika i studenata koji svakodnevno putuju iz Podgorice i u Podgoricu, iz nekog od navedenih opštinskih centara.

Većina naših ispitanika radi u Podgorici kao glavnom državnom i regionalnom centru Crne Gore (bez obzira da li se radi o seoskom, prigradskom ili urbanom naselju), 55.2% naših ispitanika svoju egzistenciju obezbjeđuje radom u glavnom gradu. Veliku stopu nezaposlenosti u našoj državi potvrđuje činjenica da trećina naših ispitanika nema nikakvo zaposlenje. Nalaz da je 50% ljudi na selu nezaposleno, objašnjava se činjenicom da, sa jedne strane većina stanovništva u ruralnim područjima svoj rad na gazdinstvu ne poredi sa formalnim radom u gradu, dok sa druge strane (prema rezultatima državnog biroa za statistiku), danas blizu 80% seljačkih porodica čine stari bračni parovi ili samci, što bitno utiče na radni potencijal sela (Monstat, 2011). Najmanja nezaposlenost je u gradskoj zoni, gdje većina zaposlenih radi u Podgorici, dok se veoma mali broj radnika dnevno seli u okolne centre, Zetu, Tuzi ili Danilovgrad.

Tabela 3.

		Gdje radite?						Total
		Podgorica	Zeta	Tuzi	Danilovgrad	Negdje drugo	Ne radi	
Naselje	centar	29	1	0	1	2	13	46
		63,0%	2,2%	,0%	2,2%	4,3%	28,3%	100,0%
	gradsko naselje	39	0	1	1	1	8	50
		78,0%	,0%	2,0%	2,0%	2,0%	16,0%	100,0%
	prigradsko naselje	28	4	3	1	2	26	64
		43,8%	6,3%	4,7%	1,6%	3,1%	40,6%	100,0%
	selo	11	0	0	3	3	17	34
		32,4%	,0%	,0%	8,8%	8,8%	50,0%	100,0%
Total		107	5	4	6	8	64	194
		55,2%	2,6%	2,1%	3,1%	4,1%	33,0%	100,0%

Izvor: Anketa, 2016.

Poređenja radi, Gluščević (2008) na osnovu podataka dobijenih tretiranjem tri grupe ispitanika (radnici, studenti, đaci), navodi da je u vrijeme sprovedenog istraživanja (1998), 46% radnika, 37% studenata i 55% đaka svakodnevno putovalo od mjesta boravka do Podgorice. O dnevnoj migraciji đaka svjedoči i nalaz da je samo u Školski centar za turizam, ugostiteljstvo i trgovinu, putovalo preko 60% đaka okolnih naselja. Isto istraživanje pokazalo je da do radnog mjesta, škole ili fakulteta, preko 50% Podgoričana putovalo oko sat vremena.

Danas je situacija nešto drugačija. Zahvaljujući češćem javnom prevozu i kvalitetnijim putevima, do željene destinacije se putuje mnogo jednostavnije. Svega 13.2% naših ispitanika putuje sat i više vremena, dok 60% njih do posla, škole ili fakulteta putuje manje od pola sata, što dovoljno govori o napretku kada je saobraćaj u Podgorici u pitanju.

Međutim, i pored evidentnog progressa kada je u pitanju povezanost opštine i naselja u kojima ispitanici žive, polovina njih izražava veliko nezadovoljstvo saobraćajnom povezanosti u gradu. Najnezadovoljniji su oni koji najviše vremena putuju privatnim ili javnim prevozom do posla, odnosno ispitanici koji žive u prigradskim naseljima ili selima. Sve govori o tome da su žitelji prigradskih naselja s dobrim razlogom nezadovoljni dužinom vremena koje provode u svojim dnevnim migracijama, što svedoči o niskom nivou upotrebne vrijednosti suburbija u kojima žive.

Ovo se posebno odnosi na mlade ljude koji veoma često koriste usluge javnog prevoza, a koji bi trebali biti okosnica revitalizacije ruralnog područja Crne Gore. Najveće zadovoljstvo iskazuju ispitanici koji žive u gradskom jezgri ili u centru grada. Zahvaljujući svojoj lociranosti u središtu urbane zone oni imaju znatno manje

potrebe za korišćenjem javnog prevoza i znatno manje koriste saobraćajnu infrastrukturu, nego naši ispitanici sa periferije ili ruralnog područja Podgorice.

Tabela 4.

		Koliko ste zadovoljni saobraćajnom povezanošću s naseljima u kojima živite					Total
		Vrlo nezadovoljan	Nezadovoljan	Ni nezadovoljan i zadovoljan	Zadovoljan	Vrlo zadovoljan	
naselje	centar	6	6	11	20	0	43
		14,0%	14,0%	25,6%	46,5%	,0%	100,0%
	gradsko naselje	9	9	10	20	1	49
		18,4%	18,4%	20,4%	40,8%	2,0%	100,0%
	prigradsko naselje	5	2	14	29	13	63
		7,9%	3,2%	22,2%	46,0%	20,6%	100,0%
	selo	5	7	9	6	4	31
		16,1%	22,6%	29,0%	19,4%	12,9%	100,0%
Total		25	24	44	75	18	186
		13,4%	12,9%	23,7%	40,3%	9,7%	100,0%

Izvor: Anketa, 2016.

Osnovne primjedbe naših ispitanika o onome što znatno utiče na njihov kvalitet života, se odnose na velike saobraćajne gužve koje se u gradu sreću posebno u poslijepodnevnim časovima. Sve veći broj automobila, neefikasan javni prevoz, kao i velika frekventnost ljudi i robe, čine da ovi problemi glavnog grada svakodnevno postaju sve izraženiji. Uski kolovoz kod „cetinjskih semafora“, te saobraćajni špic u centru grada, kada se ljudi vraćaju sa posla, ubedljivo najčešće su navođeni kao razlozi za nezadovoljstvo naših ispitanika; svi ostali razlozi pominjani su u manje od 10% odgovora. Ispitanici koji stanuju u selima i prigradskim naseljima se u nešto većem procentu žale na lošije puteve i slabiju saobraćajnu povezanost svojih naselja sa urbanim naseljima glavnog grada.

5. Opremljenost susjedstava i razlike u kvalitetu života u podgoričkoj mreži naselja

Istraživanje opremljenosti susjedstva i stepena zadovoljstva kvalitetom života ispitanika u mreži naselja započinjemo Kuper-Rodmanovim modelom zadovoljstva stanovnika kvalitetom njihovog stanovanja, prema kojem je to zadovoljstvo rezultat triju glavnih dimenzija:

1. objektivnih karakteristika stanara (kao što su njihovo godište/pol, socioekonomski status)
2. objektivnih karakteristika neposrednog okruženja stanovanja (housing environment)
3. subjektivnih procjena stanara u vezi više aspekta neposrednog okruženja stanovanja (housing environment): fizičkog okoliša, rukovođenja domaćinstvom/stanovanjem (housing management) (Cooper; Rodman, 1994:50) vidjeti šire u Zlatar 2015.).

Ovaj dio rada je orijentisan na drugu i djelimično treću dimenziju tj. na neposredno okruženje stanovanja i subjektivnu procjenu stanara u vezi sa navedenim aspektima kvaliteta života koje mjere njihovo okruženje – fizičku okolinu.

U podgoričkoj mreži naselja, stambena (pre)izgradnja je započeta sa procesom industrijalizacije neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. S obzirom na nedovoljnu kontrolu, prostor podgoričke opštine je bio zahvaćen jednim od najvećih talasa divlje gradnje u bivšoj Jugoslaviji. Doseljenici su uglavnom bili ljudi iz seoskih područja koji su svoje navike građenja prenijeli na novu teritoriju, što je po automatizmu dovelo do stvaranja neharmonične strukture pomenutih naselja. Došlo je do disbalansa između planiranog i realnog stanja u prigradskim zonama tadašnjeg Titograda, što je doprinijelo da se u pojedinim naseljima bespravna gradnja proširi i na teritorije koje su predstavljale društveno vlasništvo. Nerijetko vlasnici bespravno podignutih objekata postaju i nelegalni vlasnici velikog dijela društvenog zemljišta bez ikakvog sankcionisanja ili materijalne nadoknade. Ta naselja, kao što su: Masline, Zagorič, Zlatica i Konik, su u početku bila ruralnog karaktera, da bi kasnije naknadno ušla u proces urbanizacije.

Sve navedeno je doprinijelo da se u suburbiji smanjuje mogućnost kvalitetnog urbanog planiranja prostora. Smanjuje se prostor za one institucije i objekte koje svojim postojanjem bitno izdižu kvalitet života na viši nivo. Ostaje malo prostora za dječja igrališta, parkove, zelene površine, centre za sport i rekreaciju, domove kulture... što se jasno vidi i u rezultatima našeg istraživanja.

Podgorica kao glavni grad „Ekološke države” Crne Gore, bi po tom kriterijumu (ekološke oaze) trebala da ima čiste i uređene površine, uređene deponije, dosta zelenila i slobodnog prostora za sport i rekreaciju. Generalna ocjena naših ispitanika je u skladu sa zvaničnim državnim ekološkim opredeljenjem, većina njih su zadovoljni uređenošću i čistoćom svog naselja. Urbani dio grada ispunjava navedene preduslove i to se manifestuje kroz znatno veće zadovoljstvo ispitanika koji žive u urbanoj zoni. 73.9% anketiranih iz centra grada je zadovoljno ili vrlo zadovoljno uređenošću i čistoćom svog naselja, za razliku od 42% iz prigradskih naselja i 33.3% naših ispitanika koji žive na selu. Rezultat pokazuje opadanje zadovoljstva naših ispitanika kako se fokus istraživanja pomjerao iz centra ka periferiji. Kapitalna ulaganja u urbane

djelove grada, a posebno u poslednjoj deceniji, svakako su jedan od razloga ovakvog rezultata. Prigradsko naselje i selo su decenijama unazad sistematski zapušteni od strane društva i države, tako da je teško za kratko vrijeme promijeniti percepciju stanovnika suburbije o življenju u toj sredini.

Tabela 5.

Koliko ste zadovoljni uređenošću i čistoćom svog naselja?							
		Vrlo nezadovoljan	Nezadovoljan	Ni nezadovoljan i zadovoljan	Zadovoljan	Vrlo zadovoljan	
Naselje	centar	2	4	6	30	4	46
		4,3%	8,7%	13,0%	65,2%	8,7%	100,0%
	gradsko naselje	5	8	16	21	0	50
		10,0%	16,0%	32,0%	42,0%	,0%	100,0%
	prigradsko naselje	6	10	19	20	10	65
		9,2%	15,4%	29,2%	30,8%	15,4%	100,0%
	selo	7	8	7	7	4	33
		21,2%	24,2%	21,2%	21,2%	12,1%	100,0%
Total		20	30	48	78	18	194
		10,3%	15,5%	24,7%	40,2%	9,3%	100,0%

Izvor: Anketa, 2016.

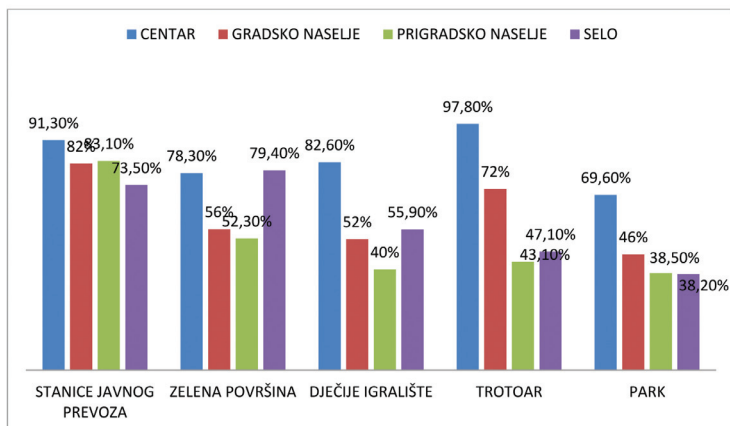
Međutim danas je bitnije pitanje koliko Podgorica i njeni građani u naselju u kome žive imaju infrastrukturnih objekata koji im omogućavaju kvalitetniji život. Kako se u Grafikonu br. 3 jasno vidi, najadekvatnije su opet opremljene urbane zone grada, dok znatno zaostaju prigradska naselja i sela. Centar crnogorskog glavnog grada prednjači i kada su u pitanju stanice javnog prevoza, zelene površine, dječija igrališta, trotoari (uređene saobraćajnice u skladu sa potrebama pješaka) i parkovi, što mu daje i znatno višu upotrebnu vrijednost u odnosu na suburbiju i sela. Sve ovo nedvosmisleno ukazuje na raniji pravilan urbanistički način planiranja uže gradske zone (koja je time ostala zaštićena od novog urbanističkog buma) i velika finansijska ulaganja u glavni grad i njegov uži centar u poslednjih nekoliko godina. Međutim, gradska naselja koja su udaljenija od centra grada, a u kojima je anketa rađena, su slabije infrastrukturno pokrivena zelenim površinama i parkovima, koji su očigledno nestali u velikoj građevinskoj stihiji koja je poslednjih nekoliko decenija zahvatila Podgoricu.

I na kraju, nešto lošiji rezultat bilježe prigradska naselja i sela glavnog grada. U selima i prigradskim naseljima je manje stanica javnog prevoza, parkova, uređenih pješačkih zona i tome slično. Doseljavanje ljudi iz sjevernog i centralnog regiona u Podgoricu, rezultiralo je brzom i stihijom gradnjom koja je dovela do nekontrolirane

sanog rasta grada (posebno njegovih rubnih djelova). Razvoj ovih naselja nije pratila organizovanost i promišljenost od strane stručnjaka različitih disciplina, što rezultira činjenicom da se kapitalni infrastrukturni objekti jednog naselja kasnije nijesu imali gdje graditi. Urbanizam kao način kreiranja prostora u ovakvim uslovima je dobio sekundarnu ulogu, postao uprošćen često do neprepoznatljivosti i sveden na formalizam. Rezultat navedenih procesa je svega 52.3% naselja sa zelenim površinama, 40% koja imaju dječja igrališta, 43% koja imaju uređene trotoare i 38.5% naselja sa parkovima. Ovakvi podaci ipak više govore o diskrepanciji između kvalitetno uređenog užeg centra grada i perifernih naselja, nego o samoj devastiranosti prostora periferije grada.

Grafikon 3.

Naselja koja imaju stanicu javnog prevoza, zelenu površinu, dječije igralište, trotoar, park

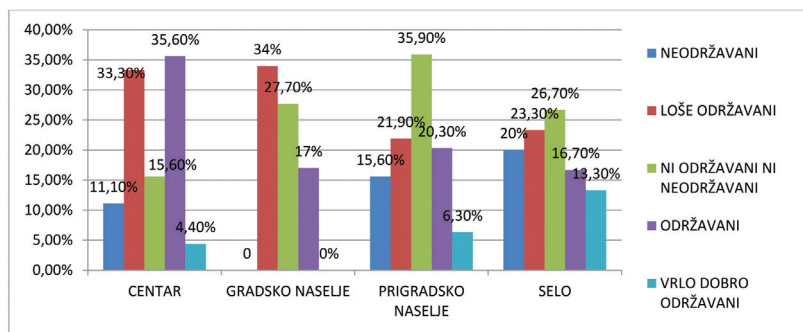
Izvor: Anketa, 2016.

I oni prostori koji su naslijeđeni i oni koji su skoro izgrađeni (parkovi, igrališta za djecu i uopšte javni prostor), prema generalnoj ocjeni naših ispitanika su loše održavani ili su slabo uređeni i u lošem stanju. Da je javni prostor u mjestu u kome žive ili zapušten ili je loše održavan smatra 44.7% anketiranih građana Podgorice. Svega 5.4% ispitanika smatra da nadležne službe vode računa i dobro održavaju parkove, igrališta ili zelene površine. Kada se ovaj rezultat sagleda iz perspektive ljudi iz urbanog dijela grada, prigradskog naselja i sela, onda dobijamo nešto drugačiji rezultat. Sudeći prema odgovorima naših ispitanika, najodržavanije su javne površine u centru grada, gdje je 40% ispitanika iz tog područja zadovoljno stanjem javnih površina u gradu. U ovom dijelu grada je međutim i najviše nezadovoljnih (45%) javnim prostorom koji koriste, kao i najmanje neodlučnih ispitanika (15.6%). Na-

vedeno govori u prilog tome da anketirani iz centralnih zona grada objektivno i sa pažnjom vrednuju javni prostor koji im je dat na korišćenje. Najmanje zadovoljnih je u gradskom području koje je nešto dalje od centra grada, a koje je pod pritiskom neplanske i divlje gradnje izgubilo ogromnu količinu javnog prostora, te se otuda manifestuje i nezadovoljstvo ispitanika njegovim (ne)održavanjem. Kada su u pitanju ruralne sredine i prigradska naselja, stanovništvo koje je u skladu sa svojim radom i životom na selu naviklo da se samo stara o javnim površinama, ima jednu vrstu ambivalentnog odnosa prema prostoru i kod njih se izdvaja najviše onih koji su i zadovoljni i nezadovoljni korišćenjem istih.

Grafikon 4.

Stanja parkova, igrališta za djecu i javnog prostora

Izvor: Anketa, 2016.

Razlika u kvalitetu života naših ispitanika manifestuje se i u nivou kvaliteta zdravstvene zaštite koje im mjesto življenja pruža. Opet je evidentna razlika između urbanih područja, suburbije i ruralne sredine. Kada su pitani da li u svom naselju imaju bolnicu, ambulantu ili stomatološku ordinaciju, kao što je i očekivano, najviše negativnih odgovora dali su anketirani stanovnici Podgorice iz ruralnog područja. Izraženo u procentima, 73,5% podgoričkih sela nema bolnicu, 55,9% nema stomatološku ordinaciju, dok 61,8% njih nema ambulantu koja je nekada skoro po pravilu postojala u selima Crne Gore (Grafikon 5). Kako se istraživačka prizma bliži urbanom području, tako raste broj, i vjerovatno kvalitet, zdravstvenih ustanova koje u navedenim naseljima postoje. Ovo istraživanje još jednom dokazuje da je prigradsko naselje, ipak, znatno atraktivnije od ruralne sredine iz koje su ljudi prelazili u glavni grad. To što svega trećina naselja, u kojima je rađeno istraživanje, nema ambulantu niti stomatološku ordinaciju dovoljno govori o tome da je kvalitet života u suburbiji znatno ispred kvaliteta života na selima. I na kraju, kao što se u grafikonu br. 5 i vidi, urbane sredine i naselja koja gravitiraju samom centru grada

su kvalitetno opremljeni ustanovama zdravstvene zaštite. Ovaj rezultat još jednom pokazuje manju upotrebnu vrijednost prigradskog naselja i sela u odnosu na urbana tkiva Podgorice.

Slika 4.

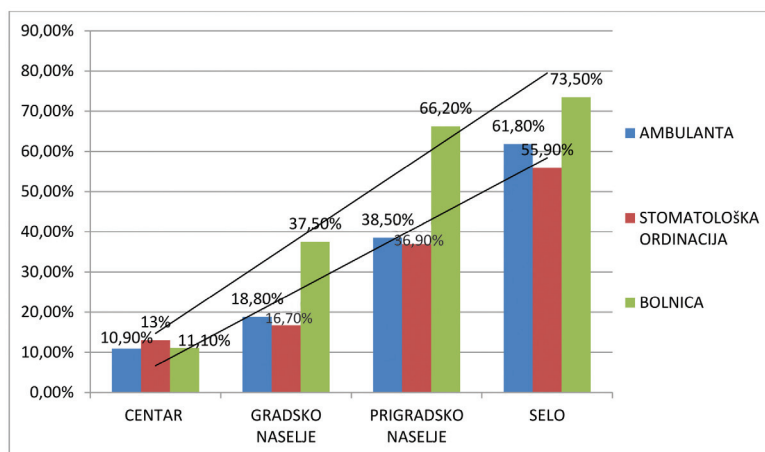
Uredjeni javni prostor u centru grada – novom stambenom naselju

Izvor: autor

Grafikon 5.

Naselja u kojima nema ambulante, stomatološke ordinacije, bolnice.

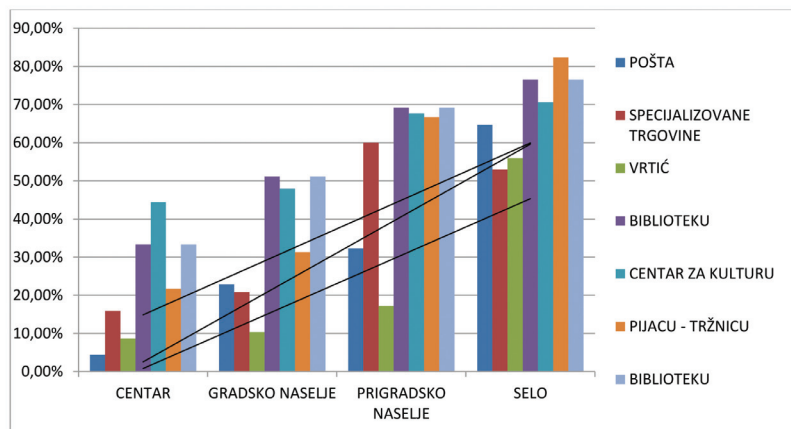

Izvor: Anketa, 2016.

Velike razlike koje su uočljive izmedju sela, suburbije i urbanog dijela podgoričke mreže naselja manifestuju se i u opremljenosti samog naselja poštom, specijalizovanom trgovinom, vrtićem, osnovnom školom, centrom za kulturu, pijacom i bibliotekom. Kao što se u grafikonu 6 i vidi, naselja koja se nalaze u blizini centra grada i dio su urbane mreže, značajno su opremljenija od prigradskih naselja i sela. Navedene ustanove i organizacije se u mnogo većem broju slučajeva nalaze bliže centru grada ili urbanim naseljima nego što je to slučaj sa prigradskim naseljima ili selima. Ovaj rezultat još jednom pokazuje neke od razloga zbog kojih su ljudi iz mjesta u ruralnom dijelu regije odlazili da žive u naselja koja su blizu centralnim gradskim područjima.

Grafikon 6.

Naselja u kojima **nema** pošte, specijalizovane trgovine, vrtića, osnovne škole, centra za kulturu, pijace, biblioteke.

Izvor: Anketa, 2016.

Mnogi su razlozi zbog kojih se ljudi zadržavaju na jednom prostoru, kao i oni koji ih sa tih prostora 'guraju'. Efekat "push-pull" u sociologiji uglavnom srećemo prilikom razmatranja odnosa urbano-ruralno, gdje se obično pretpostavlja da je urbana sredina ona koja privlači, a ruralna ona koja stanovništvo gura ka gradu. Razumije se, usled društvene dinamike, stvari nijesu tako jednostavne kao što na prvi pogled to može da izgleda. I pored znatno većeg zadovoljstva mjestom stanovanja u centru grada (56.50%) i znatno nižeg u selima (21.20%), ovo je samo pokazatelj koji trenutno odslikava konstelaciju odnosa urbano-ruralno i potvrđuje našu hipotezu kao tačnu. Potvrđena pretpostavka da dobro ili loše opremljeno naselje, nejednako zadovoljava svakodnevne potrebe stanovnika naselja ili susjedstva, tj. ima

smanjenu ili zadovoljavajuću upotrebnu vrijednost, može poslužiti kao jedna od teorijskih osnova nekog budućeg istraživanja ove problematike, kojih je u crnogorskoj sociologiji prijeko potrebno.

6. Zaključak

Na osnovu istraživanja koje je uradjeno u podgoričkoj mreži naselja, može se zaključiti da Podgorica danas predstavlja prostorno heterogenu cjelinu sa nizom problematičnih specifičnosti. Sa jedne strane, u poređenju sa prigradskim i gradskim naseljima, selo je infrastrukturno, institucionalno i kulturno zaostalo što mu značajno smanjuje upotrebnu vrijednost kada je u pitanju život ljudi. Kao što smo vidjeli, znatno više od polovine sela u okolini Podgorice nema ambulantu niti bilo kakav vid zdravstvene zaštite, ispod polovine je i broj onih sela koja nemaju domove kulture ili neke kulturne centre, dok se broj sela sa školama i vrtićima značajno smanjuje. Ako se ovaj trend nastavi, velika većina sela će ubrzo biti bez bilo kakvog obrazovnog centra i stanovnici sela će svoje mjesto pod suncem tražiti bliže urbanom dijelu grada. Međutim, ipak je najveći problem ruralnih zajednica njihovo dramatično loše demografsko stanje. Senilizacija stanovništva, sve manji broj vitalnih (održivih) porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, kao i depopulacija pojedinih sela u okolini Podgorice su generalno gledano gorući problemi ruralnog (ne)razvoja Crne Gore.

S druge strane, uprkos tome što urbana sredina posjeduje sve ustanove potrebne za kvalitetan život ljudi, ona ne zadovoljava sve potrebe svojih stanovnika. Mnogi smatraju da nakon rušenja velikog broja „kultnih mjesta stare Podgorice i starog Titograda“ renovirani ambijenti današnje Podgorice „nemaju dušu ni karakter“, tako da se stanovnici sa njima ne mogu identifikovati. Razvoj savremene Podgorice prati urbana centralizacija i konstantna promjena gradskih funkcija. Nelegalna gradnja postaje sve zastupljenija u prigradskim zonama grada, te se Podgorica širi i razvija haotično bez značajnije državne i društvene kontrole.

U budućnosti koncept prostornog razvoja Podgorice predviđa kreiranje nove mreže naselja. Po tom planu, Podgorica će ostati centar državnog značaja sa određenim međunarodnim funkcijama. Golubovci i Tuzi se prepoznaju kao centri opštinskog značaja, dok će značajni lokalni centri biti Ubli i Lijeva Rijeka, odnosno Stijena, Baloči, Barutana, Donji Kokoti, Dinoša, Fundina, Bioče i Veruša. Mapa podgoričke mreže naselja izgleda veoma inspirativno (kao i još neizgrađeni autoput). Koliko će od predviđenog i planiranog u budućnosti biti i realizovano, ostaje da se analizira nekim budućim istraživanjima.

Literatura

1. Bakić, R.; Mijanović, D. (2006). *Demografska kretanja u Crnoj Gori tokom druge polovine XX vijeka*. Nikšić: Geografski institut Filozofskog Fakulteta, 95-99.
2. Cooper, M. and Rodman, M. C. (1994). Accessibility and Quality of Life in Housing Cooperatives. *Environments and Behavior*, 26: 49-70.
3. Glušević, V. (2008). *RAST PODGORICE, Sociološko - demografska analiza kretanja stanovništva u podgoričkoj opštini 1945 – 1991*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
4. Hodžić, A. (2002). Seoska svakidašnjica, u: Seferagić Dušica (Ur.). *Selo izbor ili usud*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
5. Petrović, M. (2007). Suburbanizacija, u: Mimica, A. i Bogdanović, M. (Ur.). *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike, 597-598.
6. Seferagić, D. (1998). Razgradnja grada. *Sociologija sela*, 36 (139-142): 145-160.
7. Svirčić Gotovac, A. (2015). New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb – Community Infrastructure, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 45-75.
8. Šarović, R. (2013). Migracije poljoprivrednika u Crnoj Gori (1948.-2011.) *Sociologija i prostor*, Vol.50 No.3 (194).
9. Šarović, R. (2013). *Perspektive seoskog domaćinstva i razvoj ruralnog područja u Crnoj Gori, Demografski i populacioni problemi u Crnoj Gori – Društvo, porodica, omladina*. Podgorica: CANU.
10. Šuvar, S. (1988). *Sociologija sela I i II*. Zagreb: Školska knjiga.
11. Vujović, S. (2002). Urbane promene u Srbiji, u: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promjene i svakodnevni život*. Beograd: ISIFF.
12. Zlatar J. (2015). The quality of housing at the subjective level: aesthetic and ecological aspects of the neighbourhood and citizen participation, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 75-114.

Dokumenti:

1. Prostorno urbanistički plan Glavnog grada Podgorice do 2025 godine, (2013). Podgorica.
2. ZAVOD ZA STATISTIKU CRNE GORE – MONSTAT, (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Crnoj Gori, 2011.godina* SAOPŠTENJE Broj: 102. Podgorica.
3. ZAVOD ZA STATISTIKU CRNE GORE – MONSTAT, (2014). Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine, Podgorica.
4. ZAVOD ZA STATISTIKU CRNE GORE – MONSTAT, (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine* SAOPŠTENJE Broj: 83 Podgorica.

Internetski izvori:

1. www.vijesti.me (juli, 2016.)
2. www.dizajnarhitektura.rs/ (juli, 2016.)
3. www.google.me (juli, 2016.)

Rade Šarović

Faculty of Philosophy Niksic

Institute for Sociology and Psychology

E-mail: rades@ac.me

**SUBURBANIZATION PROCESS AND THE QUALITY OF LIFE IN
THE SETTLEMENTS OF PODGORICA**

Summary

In the last two decades both the capitals of Croatia and Montenegro and the network of their outskirts, experienced large and numerous changes as well as the state in which they are located. These changes are primarily manifested in reduction of vitality of rural areas, total or partial deagrarianism, senilisation and the disappearance of most of the villages within the network of the capitals. On the other hand, urban space in particular its peripheral part, is being overbuilt with residential and business facilities and experiences a variety of changes that result in the complete degradation of the area and its urban identity. This work represents an attempt to give an answer from a sociological point of view to the question of quality of life in the network of residential areas of Podgorica and the influence on migrations.

Key words: Montenegro, Podgorica, suburbanization, urban, rural area.

Jelena Zlatar Gamberožić
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatska
E-mail: zlatar.jel@gmail.com

ASPEKTI SPECIFIČNIH OBLIKA URBANE OBNOVE I REVITALIZACIJE U ZAGREBU I PODGORICI

Sažetak

Rad analizira nove urbane strukture nastale nakon 1990., tj. 2000. godine u glavnim gradovima Hrvatske i Crne Gore – Zagrebu i Podgorici, pri čemu se pokušalo pojasniti njihove uzroke i posljedice na različitim primjerima u središtu grada i šire. Globalizacijski procesi i porast urbanizacije u posttranzicijskom razdoblju postsocijalističkih gradova rezultirali su različitim novim urbanim formama, koje su nastale kao posljedica urbane obnove i revitalizacije. Javljaju se specifični oblici tih procesa, kao i novi tipovi urbanih aktera koji provode urbane transformacije. Cilj rada bio je sumirati i definirati ključne problemske aspekte u navedenim gradovima putem stručne perspektive kroz dubinske polustrukturirane intervjue i fokus-grupe s različitim stručnjacima za prostor. Osim (pretežno negativnih) novonastalih aspekata urbane obnove, analizirani su i novi akteri koji se pojavljuju na sceni te količina moći kojom raspolažu stručni akteri, a zatim i njihova uloga i načini na koje promišljaju dosadašnji razvoj Zagreba i Podgorice. Komparirani su i ključni aspekti specifičnih oblika urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici te se ponudilo promišljanje stručnjaka o budućnosti urbanizma u tim dvama gradovima kroz određene smjernice koje je potrebno slijediti u planiranju posttranzicijskih gradova.

Ključne riječi: urbana obnova, revitalizacija, novi tipovi urbanih aktera, ključni problemski aspekti, Zagreb, Podgorica.

1. Uvod: prostorne transformacije u postsocijalističkim gradovima¹

Za **gradove 21. stoljeća** karakteristični su mnogi postmodernistički procesi, među njima i kombinacije različitih stilova i praksi, materijala i načina izgradnje te korištenja objekata. Takvi su gradovi također i potencijalni poligoni za raznolika ekonomska i kulturna rješenja koja gotovo u potpunosti mijenjaju pojam i značenje grada prošlog stoljeća (Zukin, 1995.). Gradovi tako pod utjecajem globalizacijskih strujanja postaju prostori nove društvene ekonomije koja doživljava brojne političko-ekonomske transformacije. Prostorne se promjene, između ostalih, mogu promatrati u stvaranju unificiranih prostora, promjena u vidu *cityzacije*, aprostornosti, glocalizacije, ne-mjesta i dr., koje sve nose određene aspekte *globalnog grada* – bespovijesnih mjesta, prostorno nepovezanih i bez forme, kao i bez dijeljenja međusobnih kulturnih kodova (Castells, 2000.).

Postsocijalistički gradovi u tranziciji također se nalaze u velikim ekonomskim, socijalnim i kulturnim promjenama, koje bitno utječu i na urbani razvoj i planiranje prostora. Prostorne transformacije koje nastupaju potrebno je komparirati s praksama upravljanja prostorom bivšeg sistema, pri čemu se mogu izdvojiti razni novi aspekti specifični za posttranzicijsko upravljanje gradovima. Nekoliko je takvih glavnih faktora koji utječu na urbano planiranje i politiku u tranzicijskim zemljama (prema Tsenkova, 2006.): *političke, društvene i ekonomske transformacije, restrukturiranje državnog poduzetništva na tržišne principe, privatizacija i socijalne promjene*. Osim njih na političke promjene u zemljama u tranziciji također utječu i *stambene reforme, fragmentacija i diferencijacija tržišta* (Tsenkova, 2006.), pri čemu se mijenja cjelokupna politika stanovanja i upravljanja prostorom. Do promjena u prostornom planiranju dolazi velikim dijelom nakon socijalističkog razdoblja, tj. nakon 1990-ih, dok je razdoblje 1970-ih i 1980-ih godina u velikoj mjeri određeno planskim odnosom prema prostoru, u kojemu su nastajali prostorni projekti planirani u dugogodišnjim vremenskim razdobljima. Tome je razlog činjenica da je prostorno planiranje tijekom socijalističkog poretka (vođeno u prvom redu od države) bilo ključan dio društvenog upravljanja te sastavna funkcija društveno-političkih zajednica.²

¹ Tekst je jednim dijelom baziran na rezultatima autoričinog doktorskog rada pod naslovom *Utjecaj aktera društvenih promjena na urbane transformacije i obnovu Zagreba nakon 2000.*, obranjenog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. godine, dok je drugim dijelom analiza rezultata bilateralnog projekta između Hrvatske (Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, voditeljica A. Svirčić Gotovac) i Crne gore (Filozofski fakultet Nikšić, voditelj S. Vukićević) naziva *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* (2015. – 2016.).

² Vidi Hodžić, 2005.; Seferagić, 2007.; Rogić i Dakić, 2000.; Vujošević, 2006.; Petovar, 2003.; Županov, 2002. i dr.

Restrukturiranje ekonomskog i društvenog života od 1970-ih nadalje događa se ponajprije u glavnim centrima grada – metropolama. Suvremene postindustrijske metropole kroz deindustrializaciju doživljavaju promjene u strukturi proizvodnje, tržištu radne snage i u profesionalnoj strukturi (prema Milić, 2004.:156). Te promjene u urbanoj ekonomiji utječu i na promet nekretninama i na cjelokupnu urbanističku sliku.

Navedeni faktori mijenjaju dotadašnje principe urbane politike, pri čemu se posebno ističe **smanjena moć jednih i povećana moć drugih tipova aktera**, koja povlači za sobom ostale navedene procese. Uloga tradicionalnih institucija i aktera slabi, a mijenjaju se i dotadašnji odnosi moći između različitih aktera u procesu urbanog razvoja. Smanjena je moć prvenstveno dotad najvažnijeg političkog aktera – države, kao i civilnih aktera (građana) i profesionalnih (stručnjaka), a povećana moć ekonomskih aktera – tržišta, tj. investitorski interesi vezani uz prostor.³ U tom smislu, unutar razvoja novog tržišta, urbani razvoj neposredno je povezan i s valom domaćih i stranih investicija (UNECE, 1997.).

Najveće probleme u takvim tipovima prostornih transformacija pronalazimo u izgradnji koja ne doprinosi urbanističkoj kvaliteti gradova, tj. stvara upitne ili čak negativne trendove u gradovima, pri čemu se reduciraju urbane strukture potrebne građanima, smanjuje identitet grada kao i kvaliteta života građana, dok se istovremeno povećava izgradnja potaknuta privatnim interesima i investitorskim intervencijama. **Strateški urbani menadžment** stoga postaje glavna instanca ili svojevrsno „rješenje“ i odgovor na jedinstvene izazove postsocijalističkih gradova i njihovih urbanih formi budući da je unutar nove realnosti tržišta urbani razvoj povezan s već spomenutim, strogo selektivnim preuređenjem unutrašnjosti gradova od privatnih aktera i, posljedično, gentrifikacijom unutrašnjosti susjedstva gradova (Hamilton i dr., 2005.). Pri tome bi se trebalo voditi računa o tome tko bi se tim menadžmentom trebao baviti, tj. orijentirati se isključivo na *stručno vođenje* u prostornim politikama, koje je, na žalost, u mnogim slučajevima manjkavo.

U ovom radu koncentrirat ćemo se zato upravo na stručnu perspektivu po pitanjima upravljanja prostorom postsocijalističkih gradova, tj. aspektima koje stručni akteri navode kao ključne u novonastalim urbanim transformacijama postsocijalističkih gradova, a komparirajući urbani prostor dvaju postsocijalističkih gradova: Zagreba i Podgorice. Te ćemo promjene promatrati kroz teorijski koncept urbane obnove i revitalizacije gradova, koje predstavljaju najvažnije tipove urbanih transformacija.

³ Vidi Bassand, 2001., podjela urbanih aktera na ekonomske, političke, civilne i stručne aktere.

2. Urbana obnova i revitalizacija – osnovni aspekti

Urbana obnova i revitalizacija spadaju pod osnovne i najvažnije tipove urbanih transformacija.⁴ **Strategija urbane obnove** i širenje prigradskih naselja (prema Giddens, 2007.:579) jedan je od glavnih smjerova urbanog razvoja zapadne Europe u poslijeratnom razdoblju. Radi se o, u najširem smislu, strategijama izgradnje zajednice i uključivanju stanovnika u grad, čime je, naravno, obuhvaćen i koncept kvalitete života i njezinog podizanja među građanima. Osnovne potrebe stanovnika grada, od mogućnosti odabira raznoraznih prehrambenih proizvoda i stanovanja do viših potreba, kao što je osobni razvoj kroz mogućnosti rekreacije, odlaska u knjižnicu i sl., urbanom bi obnovom trebale biti ispunjene. Nju tako možemo nazvati i *integracijom* – rada, trgovine i rekreacije u mješovita susjedstva kroz cjelokupnu obnovu određenih urbanih područja (Rada, 1999.).

Urbana revitalizacija pojam je blizak urbanoj obnovi, a obuhvaća pokušaje vraćanja života u degradirane dijelove grada putem sagledavanja razloga zbog kojih je do fizičke i socijalne degradacije i došlo. Urbana revitalizacija proces je u kojem svi tipovi aktera – politički, stručni, ekonomski i civilni – kombiniraju svoja znanja o urbanom prostoru (kao i vlastitom susjedstvu) kako bi razvili rješenja koja revitaliziraju socijalne i ekonomske uvjete, kao i fizičku infrastrukturu naselja. Možemo zaključiti kako se urbanom revitalizacijom smatra bilo koji projekt koji inkorporira poboljšanje urbanog prostora, ima ekonomske i socijalne pozitivne posljedice i može reducirati siromaštvo kroz sljedeće procese⁵:

- a) odrednice planiranja i politike **koje prezerviraju i povećavaju kulturu i karakter urbanih susjedstva**
- b) **poboljšanje ekonomske i socijalne infrastrukture** vezano uz prometnice, parkirališta, zdravlje, obrazovne i rekreacijske sadržaje i stanovanje
- c) etabliranje **okolišno održivih odrednica i politika** koje pomažu urbanim područjima u razvijanju daljnjih kapaciteta u planiranju i konstruiranju standarda usmjerenih ka poboljšavanju životnih uvjeta, protekciji i prezervaciji okoliša i ohrabrivanju samodostatnosti.

Proces urbane obnove mijenjao se tijekom vremena, pa se tako (prema Carmon 1999.:145-148) razlikuju **tri osnovne etape urbane obnove**, s time da se urbanu obnovu teži uspostaviti prema trećoj etapi:

⁴ Uz njih kao najbitnije urbane transformacije treba navesti i urbanu regeneraciju, urbanu rekonstrukciju i urbano planiranje.

⁵ Izvor: <http://www.caribank.org/uploads/about-cdb/policies-strategies/UrbanRevitBklet2.pdf>.

1. *Etapla buldožera.* Ta etapa traje približno od 1930. do 1960. i u njoj su se na propadajućim ili uništenim prostorima (primjerice slumovima) izgradile luksuzne građevine i stanovi. No ispostavilo se kako su na mnogima od tih područja dugoročni ekonomski i društveni troškovi bili previsoki i zato je taj pristup bio u velikom broju slučajeva osuđen i diskvalificiran.
2. Etapa nazvana *rehabilitacijom četvrti* posebno naglašava socijalne probleme. U pozadini su bili generalni ekonomski rast i mobilnost velikih dijelova društva oko 1960. godine. U to vrijeme bila je otkrivena važnost javnog mnijenja i javnosti općenito, pa je bilo moguće smišljati i implementirati programe rehabilitacije koji su ciljali ka popravljanju kvalitete stanovanja i okoliša kroz različite aktivnosti.
3. *Etapla revitalizacije* naglašavala je važnost ekonomskog razvoja i poslovnu aktivnost. Početkom 1970. ekonomski se zastoj proširio gotovo po cijelom svijetu. Tada dolazi i do spontanog procesa revitalizacije, koji je prvenstveno prisutan u velikim gradovima razvijenih zemalja. Relativno niske cijene zemljišta u centrima gradova počele su privlačiti velike i male ulagače, pri čemu su novi procesi ulaganja bili podijeljeni u dvije grupe: javno-individualna partnerstva i javno-privatna partnerstva.

Iako mnogi europski gradovi imaju jasno određene planove i programe koji uključuju sustavnu i stručnu urbanu obnovu, u Hrvatskoj je tek 2007. godine definirana urbana obnova kroz Generalni urbanistički plan Instituta za prostorno planiranje, a bila je riječ je o vrlo općenitim smjernicama i preporukama. Neke od njih su bile:

- dopunjavanje (zgušnjavanje) izgrađenog područja
- rehabilitacija izgrađenoga urbanog tkiva
- očuvanje i uređenje neizgrađenih površina
- poboljšanje urbane mreže i komunikacijskih sustava, posebice javnog prometa
- unapređivanje sustava urbanog uređenja, gospodarenja gradskim prostorom i ukupne urbane strukture
- reprodukcija grada, i to posebno planski otkup i uređenje zemljišta za potrebe stanovanja i ostalih gradskih funkcija te planskim otkupom zemljišta uz važne gradske projekte
- očuvanje povijesnih i prirodnih vrijednosti sustavnim evidentiranjem i sanacijom ugroženih vrijednosti povijesne jezgre i drugih važnih dijelova povijesnog identiteta grada.⁶

⁶ Izvor: https://e-uprava.apis-it.hr/gup/downloads/gup_8-09+11-09.pdf.

Sve te odrednice služe nam kao uvid u najvažnije aspekte koje bi trebale obuhvaćati urbana obnova i urbana revitalizacija, a koje su na prostoru postsocijalističkih zemalja (u našem primjeru Zagreba i Podgorice) prisutne u manjoj mjeri ili uopće nisu uzete u obzir.

3. Socioprostorni kontekst Zagreba i Podgorice

Tranzicijskim promjenama postsocijalističkih zemalja vidljivima u gradovima bavili su se mnogi autori u kontekstu različitih tema i područja istraživanja, usmjeravajući se poglavito na prijelaz iz socijalističkog u kapitalistički sustav i specifična politička i društvena restrukturiranja do kojih dolazi u tom kontekstu.⁷ U ovom radu koncentrirat ćemo se na tranzicijske promjene Zagreba i Podgorice, tj. specifične aspekte urbane obnove i revitalizacije u tim gradovima.

3.1. *Zagreb*

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, Hrvatska broji 4.290.612 stanovnika, a glavni grad, Zagreb, 792.875 stanovnika (DZS, 2011.). Na grad Zagreb i njegovu okolicu postoji populacijski pritisak budući da on predstavlja žarišnu točku Hrvatske u socijalnom, kulturnom, političkom i ekonomskom smislu, te, zajedno s ostalim velikim gradovima, vrši funkcije prema svojoj okolini i regiji, za razliku od manjih gradova i sela, koji većinom stagniraju i nazaduju. Stoga je potrebno težiti politici koja bi se zalagala za decentralizaciju i ravnomjerniji i policentričan razvoj naselja u Hrvatskoj, suprotan trenutnom, monocentričnom, kako bi se i drugim središtima omogućio ravnomjerniji razvoj (Svirčić Gotovac, 2006.:109). Grad Zagreb nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju ima i važnu stratešku ulogu u regionalnom prostoru Jugoistočne Europe, poglavito zemalja bivše Jugoslavije. U tom kontekstu ima priliku afirmirati se kao međunarodno odredište gospodarskih, financijskih, političkih, kulturnih i drugih aktivnosti te međunarodno prometno čvorište i gospodarsko/političko središte budući da zajedno s Ljubljanom spada u gradove koji imaju ulogu izlaznih vrata iz zemalja bivše Jugoslavije (ZagrebPlan, 2013.; Pichler-Milanović i Dimitrovska Andrews, u: Hamilton, Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović, Ur., 2005.:468).

Urbana obnova u Zagrebu započela je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća i bila je usko povezana s prezervacijom i rekonstrukcijom povijesnog

⁷ Vidi, npr., Vujošević, 2003.; Hodžić, 2005.; Petovar, 2003.; Petovar i Vujošević, 2008.; Petrović, 2004.; Hamilton.; Dimitrovska Andrews i Pichler-Milanović (Ur.) 2005.; Poljanec-Borić, 2012.; Vujović, 2012.; Županov, 2002. i dr.

nasljeđa, tj. područjima grada koja su mu davala historijsku, arhitektonsku i kulturnu vrijednost (Čaldarović, 1989.). Dvadeseto stoljeće bilo je obilježeno razvojem industrije i socijalnog blagostanja. U šezdesetima (1962.) prezentiran je kompletan plan južnog Zagreba, koji u narednim desetljećima postaje poznat kao Novi Zagreb. Odlikuje se visokim standardima izgradnje, koje je danas teško postići (Jukić, Mlinar i Smokvina, 2011.). Radilo se o karakteristikama izgradnje koje su se istakle u periodu socijalizma, kao što su planiranje na svim razinama: socijalnoj, ekonomskoj i društvenoj, pa tako i prostornoj. Prostor je stavljen u korisne svrhe, građenje je bilo kompaktno, a estetske vrijednosti grada uzimane su u obzir. Također su planiranje i izgradnja bili „minimalni“, tj. pazilo se da ne dolazi do prevelikog pugušćivanja gradskih struktura.

Međutim u zadnjim je dvama desetljećima Zagreb doživio drugačije intervencije u prostor. Uglavnom se radilo o neplaniranim intervencijama u središnje i rubne dijelove grada, pri čemu se najčešće spominje pojava novih urbanih aktera, privatnih investitora s povećanim stupnjem moći, kao i investitorsko-politička sprega, prema čijim interesima nastaju nove urbane strukture. Promjena urbanog tkiva Zagreba nadovezuje se na proučavanje grada u 21. stoljeću kao entiteta u smislu izgrađene forme i oblika socijalne organizacije, na brojne rasprave o novom i starom u gradu, reprezentativnom i nerepresentativnom gradu, „pravu na grad“ i „proizvodnju prostora“ (Šarinić i Čaldarović, 2015.). Intervencije u Zagrebu mogu se promatrati u središtu grada (staroj gradskoj jezgri), kao i na rubnim dijelovima grada. Radi se o poslovnoj i stambenoj izgradnji koja sa sobom nosi mnoge negativne aspekte, koje ćemo detaljnije analizirati u nastavku rada. Ti procesi, između ostalog, za svoju posljednicu imaju i dokidanje urbanizma kao cjelovitog sustava planiranja.⁸

Posljedice urbanih promjena u postsocijalističkim se zemljama mogu promatrati na lokalnoj i globalnoj razini. U ovom radu pokušat ćemo ih smjestiti u kontekst istraživanih gradova i navesti njihove glavne dimenzije. To su (prema Tsenkova, 2008.): 1. **novi prostori produkcije/konsumacije** koji reflektiraju globalizaciju i ekonomsko restrukturiranje unutar hijerarhije gradova, 2. **socijalna diferencijacija u stambenim prostorima** povezana s rastom nejednakosti i novim oblicima urbanog siromaštva, 3. **konfliktni i selektivni urbani razvoj** povezan s novim modelima vlasti i institucionalnih transformacija.

U Zagrebu se te tri dimenzije mogu primijetiti u velikoj mjeri. Novi prostori konsumacija ogledaju se u velikom porastu trgovačkih centara i drugih tipova trgovačkih lanaca s pratećim podzemnim garažama kao i u porastu neplanirane visoke poslovne izgradnje⁹. Nadalje, u Zagrebu su primjetni trendovi reflektirane globali-

⁸ Vidi Seferagić, 2007.; Hodžić, 2005.; Svirčić Gotovac, 2010.; Čaldarović i Šarinić, 2008.; Zlatar, 2014. i dr.

⁹ Vidi Svirčić Gotovac i Zlatar, 2013; Zlatar, 2009; Zlatar, 2014.

zacije u porastu izgradnje ne-mjesta, što se ogleda, između ostalog, i u intervenciji u gradske trgove. Selektivni urbani razvoj (također naziva *lokacijski, točkasti* ili *ne-projektni* urbanizam) ogleda u mnogobrojnim *ad hoc* projektima, koji dovode do sukoba između različitih aktera, pretežno ekonomskih i političkih s jedne te civilnih i stručnih s druge strane. Rezultati takvih urbanih intervencija često su povezani ili imaju za svoju direktnu posljedicu socijalnu nejednakost i diferencijaciju te različite oblike gentrifikacijskih procesa.

3.2. Podgorica

Podgorica je glavni grad Crne Gore s 187.085 stanovnika, što predstavlja 30% ukupnog crnogorskog stanovništva. Obuhvaća površinu od oko 1500 m², odnosno 10,7% teritorija Crne Gore.¹⁰

Do 20. stoljeća Podgorica je bila pretežno ruralna sredina i oslanjala se na tradicionalno graditeljstvo. Što se tiče razvojnog procesa, kontinuitet u razvoju postojao je do 2. svjetskog rata. „U drugom svjetskom ratu grad je porušen gotovo do temelja, kao i njegov identitet, nakon čega nastupa period obnove i nastanak novog grada i novog načina života“ (Rovčanin, 2016.:13).¹¹

Kao i u slučaju ostalih postsocijalističkih zemalja, poslijeratni razvoj i industrije i drugih privrednih grana, kao i migracije, u najvećoj su mjeri uvjetovale urbanizaciju. Selo i grad se odvajaju, tj. sve je manja ovisnost čovjeka o selu, a raste vezanost uz gradsko područje. Pri tome u Crnoj Gori dolazi do ubrzanih procesa urbanizacije i industrijalizacije. „Poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu se, za nekoliko decenija, smanjilo više puta – od oko 75% neposredno poslije Drugog svjetskog rata, do oko 6%, prema najnovijim procjenama u većini crnogorskih opština danas“ (Šarović, 2012.:40). Velik broj ljudi mijenja životni prostor te prelazi na sekundarne i tercijarne djelatnosti.

Formiranje tržišta kao izbora urbanog životnog stila postala je postmoderna tendencija, uz koju se povećavaju i konzumerističke navike i njima pripadajuće kulturne forme. Okružuje ga cjelokupno suvremeno urbano iskustvo slobode izbora na tržištu. Pri tome trgovački centri, multipleksi i *fast-food* restorani postaju novi kulturni i društveni hramovi, tj. utjelovljenje urbanih snova (Harvey, 2012.). Podgorica nije izuzeta od globalističkih trendova u svom prostoru, pri čemu također dolazi do svojevrstne amerikanizacije u prostornom i urbanističkom smislu te izgradnje novih prostornih formi i motiva (primjer su prostori konzumacije). U tom smislu upliv

¹⁰ <http://www.podgorica.me/teritorija-i-stanovnistvo>

¹¹ Prema demografskim i geografskim parametrima logičnija je usporedba Podgorice s hrvatskim gradom Splitom nego Zagrebom, ali ta je komparacija učinjena budući da se radi o dvama glavnim gradovima dviju postsocijalističkih zemalja.

medija i ostalih utjecaja narušava lokalne i tradicionalne aspekte crnogorskog područja, kao što je to slučaj i s prostorom Zagreba.

Promjene u urbanom razvoju također su povezane s promjenama vlasti i vladajućih tipova aktera, pri čemu na prostoru Podgorice također dolazi do neravnoteže u položajima moći između različitih tipova aktera. Stručni akteri postaju manje moćni, dok politički i ekonomski akteri počinju upravljati urbanim procesima. U takvom kontekstu dolazi i do usporavanja prelaska iz tranzicije u demokratsko funkcioniranje države, koje mora biti ostvareno kroz uravnoteženo djelovanje svih tipova aktera. „Sociološki pojam tranzicije mora obuhvatiti i period legitimizacije demokratskih institucija. O novom društvu možemo govoriti tek tada kada sistem demokratskih ustanova profunkcioniše kao ‘pravilo igre’ u ostvarivanju aspiracija građana“ (Vukićević, 1998.:11-14). U Crnoj Gori, prema mnogim autorima, nije došlo do funkcioniranja demokratskih sustava, već samo do naglog skoka u tzv. divlji kapitalizam bez osmišljavanja društveno-političke situacije. „Da se koncept društvene transformacije u Crnoj Gori više zasnivao na analizi realne društveno-ekonomske i kulturne situacije i specifične tradicije razvoja, mogao je biti izbjegnuta sumanutu skok u divlji kapitalizam i samim tim, bili bi izbjegnuti mnogi problemi sa kojima se danas suočavamo: velika i neodrživa socijalna diferencijacija, enormna nezaposlenost, i intenzivna korupcija i organizovani kriminal“ (Živković, 2013.:53).

Mnogi autori položaje moći koji rezultiraju novonastalim urbanim formama smatraju problematičnima, te inzistiraju na ostvarivanju uvjeta za razvoj transdisciplinarnog planiranja. Taj pristup zahtijeva znanje, investicije i vještine različitih stručnih aktera, kao i spremnost na kooperaciju i dijalog. U Crnoj Gori razvoj je transdisciplinarnog modela koji bi bio prisutan u teoriji i praksi nužan zato što se i urbane aktivnosti uglavnom provode u kontekstu različitih disciplina – kako urbanizma tako i prava, ekonomije, politike, kulture i ostalih područja znanja (Perović i Kurtović Folić, 2012.).

4. Metodološke napomene

Istraživanje je provedeno putem **polustrukturiranih intervjua i fokus-grupa** s različitim stručnim akterima (arhitektima, inženjerima prometa, sociolozima, etnologima, antropolozima, pravnicima, ekonomistima, povjesničarima umjetnosti, geografima, demografima) kako bi se, između ostalog, istaknula stručna mišljenja o urbanističkim problemima u Zagrebu i Podgorici danas, o ključnim akterima i njihovim odnosima te daljnjim smjernicama koje je potrebno slijediti u promišljanju urbanizma. Polustrukturirani intervjui sa stručnim akterima u Zagrebu provedeni su u razdoblju od travnja do listopada 2012. godine, dok su fokus-grupe sa stručnim

akterima u Zagrebu i Podgorici provedene u lipnju 2015. godine.¹² Metode polustrukturiranih intervjua i fokus-grupa sa stručnim akterima odabrane su zbog **cilja istraživanja**, koji je bio *dobiti stručni uvid u relevantne procese urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici nakon 2000. godine izdvajanjem aspekata koji najbolje oslikavaju taj tip transformacija*.

Hipoteza istraživanja bila je da će *u središtima postsocijalističkih gradova Zagreba i Podgorice, zbog sličnih socioekonomskih i političkih prilika nakon 2000. godine, doći i do sličnih (pretežno negativnih) aspekata urbane obnove i revitalizacije*.

U intervjuiima je korišten *prigodni uzorak*, u kojem se prihvaćao gotovo svaki ispitanik voljan odgovoriti na pitanja, a započelo se intervjuiima s onim stručnjacima koji su bili dostupni i zato ih je bilo lako intervjuirati. Oni su kontaktirali druge stručnjake, što je stvorilo metodu snježne grude (engl. *snowball sampling*). Prema definiciji, serija referenata (engl. *chain referral sample*) stvorena je u krugu ljudi koji poznaju jedni druge i međusobno se preporučuju (Weiss, 1994.).

Fokus-grupa također je kvalitativan oblik istraživanja koji potiče grupnu diskusiju o nekoj zadanoj temi. Osnovni je cilj fokus-grupe potaknuti dubinsku diskusiju kojom će se istraživati vrijednosti ili stavovi ispitanika prema nekom problemu ili temi, odnosno razumjeti i objasniti značenja, vjerovanja i kulturu, koji utječu na osjećaje, stavove i ponašanja individua (Skoko i Benković, 2009.). U našem se slučaju radilo o grupnoj diskusiji između stručnjaka za prostor. Ispitanici su se uglavnom selektirali temeljem atributa koji je relevantan za ciljeve istraživanja (Skoko i Benković, 2009.). Radilo se o grupama od 6 – 12 ispitanika, što se smatra optimalnom veličinom grupe u istraživanjima putem fokus-grupa.

5. Rezultati istraživanja

5.1. Aspekti urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu

Urbane se transformacije na primjerima dvaju istraživanih gradova proučavaju kroz procese urbane obnove i revitalizacije u njihovom prostoru kao ključnim tipovima urbanih promjena, koji se u manjoj ili većoj mjeri pojavljuju na prostorima svih gradova.

Analiza procesa urbane obnove i postojećih praksi obnove Zagreba i Podgorice može se operacionalizirati na nekoliko užih područja, koja ćemo obraditi kroz šest

¹² Fokus-grupe održane su u IDIZ-u 13. i 14. svibnja 2015. s gostujućim kolegama iz Crne Gore i Hrvatske (Zagreba), a u Crnoj Gori održane su 4. i 5. lipnja 2015. godine. Diskusija je vođena sa kolegama iz različitih znanstvenih struka srodnih prostornim temama i navedenom istraživanju.

aspekata za svaki grad, a to su: analiza novonastalih aspekata urbane obnove i revitalizacije u odnosu na njeno izvorno određenje, praksu i ulogu te promjene koje je doživjela; kritička analiza položaja i djelovanja relevantnih aktera koji sudjeluju u ostvarenju prostornih promjena te određivanje smjernica i mogućnosti u planiranju i provođenju procesa urbane obnove u Zagrebu u budućnosti.

Prema rezultatima polustrukturiranih intervjua stručnih aktera¹³, a vodeći se navedenim ciljevima, izdvojeno je sljedećih šest ključnih aspekata urbanog planiranja u Zagrebu nakon 2000. godine:

- lokacijski, neplanirani, „investitorski“ urbanizam
- smanjivanje uloge urbanističkog planiranja do njegovog ukidanja
- narušavanje odnosa privatnoga i javnoga prostora u korist privatnog prostora
- prevelika gustoća izgradnje / preizgradnja
- „pokoravanje“ arhitekture, urbane obnove i revitalizacije tržištu
- novi urbani akteri / promjene u odnosima moći aktera.

Prvi aspekt: lokacijski, neplanirani, „investitorski“ urbanizam

Taj aspekt obuhvaća urbanističke projekte koji se izvode **stihijski i bez koncepta/plana**. „Takvih primjera ima mnogo: *zagrebački City* na Radničkoj cesti, nazvan tako zbog mnoštva poslovnih prostora i objekata koji predstavljaju novu zagrebačku ‘poslovnu zonu’, poslovni neboderi kao što su *Hoto Tower*, *Eurotower* ili *Zagreb Tower*, razni trgovački centri u središtu grada i izvan njega.“¹⁴ Lokacijski urbanizam označava izgradnju grada na odabranim lokacijama i interesno, pri čemu se pojedine dijelove grada i strukture ne planira, a grad se posljedično razvija nesistematski i neplanirano. „*Razvija se ‘lokacijski urbanizam’, sami investitori izrađuju ‘urbanističke planove’ za svoje parcele. U tome im svesrdno pomaže korumpirana gradska vlast*“ (arhitekt).

Planiranje prestaje označavati sustavno, osmišljeno upravljanje prostorom i postaje proizvoljno na svim razinama: primjerice, mogućnost da investitor odabere uži ili širi opseg planiranja nego što je to propisano prostornim planom sasvim dokida strateško planiranje kao i planiranje za budućnost. To također znači da su partikularni interesi ti koji odlučuju na koji će se način dijelovi gradskog prostora uređivati i da sustav koji uzima u obzir sve dijelove kao cjelinu u potpunosti zakazuje. „*Nove strukture nastaju pod pritiskom ekonomskih i financijskih interesa investitora, a zanemaruje se javni interes, kvaliteta života, pa su one gusto izgrađene sa manjkom*

¹³ Tijekom razgovora vođenih 2012. godine sugovornici razgovora željeli su ostati anonimni, te su i sugovornicima razgovora iz fokus-grupa tijekom 2015. godine imena izostavljena kako bi forma njihovih navoda bila ujednačena kroz rad.

¹⁴ <https://resurbanae.files.wordpress.com/2012/07/jelena.pdf>

svih ostalih sadržaja osim onih funkcionalnih za stanovanje, tj. onih koji se mogu izravno naplatiti kroz cijenu kvadrata stana“ (sociolog).

Kroz taj proces dolazi do svojevrstne negacije urbanizma (antiurbanizam) jer se ne vodi računa o cjelokupnom izgledu grada, funkcionalnosti novonastalih struktura, kvaliteti života građana i javnog prostora. Odnos između starih i novih struktura pri izgradnji se također ne uzima u obzir, pri čemu se gubi komplementarnost gradskih cjelina. Na primjeru visoke izgradnje ili Radničke ceste (slika 1.) možemo primijetiti umetnutost novih formi u stare gdje god je to moguće, bez vođenja računa o posljedicama na okolinu. Pokušamo li izdvojiti uzroke visoke izgradnje na području Zagreba, primjećujemo da su stručnjaci najčešće spominjali sljedeće (Zlatar, 2013.:135):

- interesi investitora/kapitala
- potreba za prikazivanjem visoke izgradnje kao statusnog simbola (simbola moći) i želja za predstavljanjem Zagreba kao velegrada
- anomičan i nesustavan proces planiranja.

Takve intervencije u prostor osim nepodudarnošću stare i nove izgradnje rezultiraju i drugim brojnim negativnim posljedicama, od kojih možemo spomenuti negativan utjecaj na vizuru (engl. *skyline*) grada, problematična infrastrukturna rješenja (podzemne instalacije, kanalizacija, vodovod, grijanje, liftovi), dugoročnu financijsku neisplativost za grad, kao i prometno zagušenje i preizgrađenost pojedinih dijelova grada. „*I sada imate slučaj da imate nebodere i uz njih nekakve prizemnice. Nema nikakvog planiranja prostora u smislu komplementarnosti struktura ili infrastrukturnih rješenja*“ (inženjer prometa).

Slika 1.

Zagreb: Radnička cesta – zagrebački city

Izvor: autorica

Drugi aspekt: smanjivanje uloge urbanističkog planiranja do njegovog ukidanja

Taj aspekt odnosi se prvenstveno na **ukidanje urbanističkih planova** (Detaljnih urbanističkih planova, DUP-ova) nakon 1990. godine, što se negativno odrazilo na samu izgradnju, planiranje i strategiju izgradnje, odnosno na institucije koje bi se njome trebale baviti. *„Brojni primjeri pokazuju da se procedura donošenja urbanističkih planova ne odvija po propisima. To je kod nas uvijek pitanje transparentnosti i poštivanja procedure i odgovornosti za nepoštivanje procedure“ (sociolog).*

Različite izmjene GUP-a često se donose postepeno, dakle promjenom dotadašnjeg zelenog zemljišta isprva u mješovito ili rekreacijsko, a zatim iz mješovitog u građevinsko, čime se otvara velik prostor vlasti i investitorima za manevriranje zemljištima na području grada. *„Kod svake izmjene GUP-a postoji zahtjev za prenamjenu zelenog u mješovito ili mješovitog u građevinsko zemljište. Nema niti jednog primjera da se išlo obrnutim procesom“ (inženjer prometa).*

Urbanistički se planovi s jedne strane dokidaju, a s druge se ne stvara nova strategija gradogradnje koja bi obuhvaćala detaljnu stručnu perspektivu (struku). Taj se aspekt odnosi i na projekte u kojima su postojeći urbanistički planovi (u prvom redu Generalni urbanistički plan) u stalnim izmjenama kako bi se omogućila izgradnja određenih projekata. Možda je najeklatantniji primjer takvog postupanja izgradnja trgovačkog centra *Cvjetni* na Cvjetnom trgu, dovršenog 2010. godine, o kojem su pisali mnogi autori prikazujući kroz taj primjer izmjene Generalnog urbanističkog plana.¹⁵ U sklopu ostvarenja tog projekta dvije su spomeničke kuće srušene, a javni je prostor (ulica) djelomično pretvoren u podzemnu garažu. Izgradnjom tog trgovačkog centra pokazala se direktna intervenciju privatnog u javno, tj. dominacija investitorskih (privatnih) interesa nad građanima (privatizacija slobodne javne površine).

Veliki dio stručnjaka smatra kako daljnje izmjene GUP-a također pogoduju isključivo investitorskim interesima, tj. kako se vrše u svrhu ispunjavanja njihovih projekata. *„Čuo sam da neki investitori jedva čekaju nove izmjene GUP-a kako bi mogli započeti realizaciju svojih projekata“ (sociolog).* Mnogi od projekata predstavljali su se kao izvorno javni projekti, tj. kao projekti rađeni u cilju ostvarenja javnih interesa¹⁶, dok se zapravo radilo o projektima bez ključnih potencijala za javnost. Smatra se također da se urbanistički planovi većinom razvijaju prema propisima, ali da se ti propisi konstantno mijenjaju, a i sami su planovi napisani na netransparentan i dvosmislen način tim više podložni raznoraznim promjenama. Njihovo donošenje i

¹⁵ Vidi Svirčić Gotovac i Zlatar, 2008.; Svirčić Gotovac, 2009.; Čaldarović, 2011.; Zlatar, 2013. i dr.

¹⁶ U tom su se smislu za, primjerice, izgradnju *Cvjetnog* spominjali različiti argumenti poput povećanja gastronomske ponude, koji su trebali označavati i javni interes.

izmjene pogoduju kaotičnom procesu političko-ekonomske sprege, pa se upozorava na nužnost adaptiranja propisa procesima izgradnje jer će tek tada procesi biti posve u skladu s propisima.

Treći aspekt: narušavanje odnosa privatnog i javnog prostora u korist privatnog prostora

Taj se aspekt ne odnosi samo na povećanje privatnog prostora na štetu javnog, primjerice povećanje broja ugostiteljskih objekata na javnim prostorima – gradskim trgovima (slike 2. i 3.) već i na loše ili nepostojeće funkcioniranje privatno-javnog partnerstva, koje se u svom izvornom smislu temelji na investiranju u neki projekt (najčešće od javnog interesa), a na obostranu dobrobit građana i investitora¹⁷. Na primjeru Zagreba možemo primijetiti da se radi o kvazijavno-privatnom partnerstvu. Privatni partner ili investitor preuzima ono što javni iz različitih razloga ne može realizirati i time se uspostavlja neravnotežan odnos između javnog i privatnog, pri čemu privatni sektor preuzima „brigu“ o javnom sektoru gradeći prema vlastitim interesima. *„Danas je definitivno prisutna navala kapitala na javni prostor kroz potpuno nereguliran sustav, koji javni prostor uopće ne štiti“ (inženjer prometa).*

Javnim se interesom¹⁸ počinju smatrati različite intervencije u prostor koje s njim najčešće nisu ni na koji način povezane, pa taj pojam postaje floskula. Počinje se smatrati formalnom kategorijom kojoj se ne pridaje potrebna važnost, već se javno dobro i javni interes definiraju kroz odlučujuću moć investitora, iako bi se trebali definirati kroz javni diskurs. Građani bi trebali imati pravo na javni prostor, kao što je to naznačeno u GUP-ovima iz 1865. i 1887. godine, prema kojima bi upravo taj javni prostor bio temelj svake razvojne politike (Zlatar, 2013.). *„Javni prostor najviše obuzimaju automobili i automobilski promet. Bilo da je riječ o parkiranju automobila, recimo na pločnicima gdje onda uopće ne možete proći, a da ne govorimo o osobama s posebnim potrebama. Javni prostor bi trebao biti otvoren različitim društvenim skupinama“ (sociolog).*

U mnogim slučajevima narušavanja javnog i privatnog prostora radi se, dakle, o prodoru privatnog kapitala u javni prostor, čime posljedično dolazi i do nestajanja

¹⁷ <https://resurbanae.files.wordpress.com/2012/07/jelena.pdf>

¹⁸ Pojam javnog interesa, prema jednoj od brojnih definicija, možemo definirati kao izjednačavanje javnog dobra i javnog interesa, tj. spoj legitimnih potreba i individualnog interesa koji se može poopćiti. Legitimitet moći i interesa doći će u pitanje ako ne uspijeva zadovoljiti određena osnovna očekivanja i potrebe, odnosno ako je poljuljano uvjerenje da su upravo postojeće institucije i organizacije najprikladnije za društvo i da funkcioniraju ispravno (Habermas, 1982.). Povjerenje u institucije i organizacije dobija nova značenja u postsocijalističkom razdoblju. Nov broj dotad nepostojećih, novih aktera stupa na scenu i odnosi moći se mijenjaju (Petovar i Vujošević, 2008.).

glavnih značajki javnog prostora. Ukida se njegova dostupnost i javni sadržaji, no i bitne odrednice kao što su javnost, otvorenost i karakteristike javnog prostora u uporabnom smislu (javni prostori kao oblici društvenih okupljanja, atrakcijski elementi javnih prostora i poštovanje tradicije povijesnog nasljeđa)¹⁹.

Nepoštivanjem i suzbijanjem uloge javnih prostora oni prestaju biti prostor slobodnih aktivnosti i kreativnog izražavanja, svojevrsan forum i okupljalište građana, čime gube svoju prvobitnu ulogu i postaju tek iskaz privatnog interesa.

Slika 2.

Ulaz u garažu u Varšavskoj ulici – primjer izgradnje privatnog prostora nauštrb javnog

Izvor: <http://www.jutarnji.hr>

Slika 3.

Centar *Cvjetni* na Cvjetnom trgu – primjer ostvarivanja privatnih investitorskih interesa nauštrb javnih

Izvor: autorica

¹⁹ O karakteristikama javnih prostora vidi više u Čaldarović, 2011.

Četvrti aspekt: prevelika gustoća izgradnje / preizgradnja

Prema stručnim akterima, taj je aspekt prisutniji u stambenoj nego poslovnoj izgradnji, tj. stambenim nego poslovnim objektima. Najočitiiji su primjeri preizgrađenih²⁰ naselja Španskog, Malešnice i Trešnjevke, pri čemu se u tim naseljima, zbog megalomanske izgradnje, ignoriraju urbanistički propisi i ograničenja. „*Uzmimo Trešnjevku, područje radničkih kućica. To što se tamo dogodilo se širi na Trnje, recimo. Tamo ne možete ni hodati, a kamoli auto parkirati. To je takav urbanistički kaos. I to je izgubljen prostor za nas i za sljedećih nekoliko generacija*“ (geograf).

Takozvane **urbane vile** (slika 4.) u sjevernom dijelu grada (podsljemenskoj zoni) također su jedan od primjera preizgrađenosti, i to u zaštićenom prostoru, tj. parku prirode Medvednici. Radi se o izgradnji luksuznih građevina s većim brojem stanova na minimalnoj površini bez infrastrukture, a s prevelikim ekonomskim i društvenih troškovima. Osim toga urbane vile predstavljaju opasnost i zbog geografskih rizika. „U tom kontekstu najviše se spominju tzv. urbane vile u podsljemenskoj zoni jer one predstavljaju opasnost i rizik zbog klizišta i rahlog tla na kojima su izgrađene. Za budućnost ističu potrebu strožih kriterija gradnje, s obzirom na geografske odlike prostora“ (Zlatar, 2013.:181).

Bespravna gradnja problem je koji se nadovezuje na spomenuti, a na koji ispitanici ukazuju u razdoblju nakon 1990. te još i više nakon 2000. godine. Smatraju kako je do nje došlo već tijekom ratnih, devedesetih godina, kada je u Zagreb pristigao veliki broj prognanika i izbjeglica, a njome su najviše bili obuhvaćeni dijelovi podsljemenske zone, Dubrava i Kozari bok. Nakon legalizacije bespravnog tipa izgradnje, preizgrađenost je postala legalna, postavši svojevrsno pravno stanje na temelju kojega se stanovnicima omogućilo da staro zamijene novim (Zlatar, 2013.:132). Osim na spomenutim područjima preizgrađenost je prisutna i u blokovima u Donjem gradu, a nastala je putem bespravnih interpolacija novih blokova unutar već uređenih. „*Određene površine zemljišta se nastoje previše nakrcati kvadraturom koja se može prodati. Prije je možda bilo čak i malo neekonomično građeno, to je bio takav sustav. Ali sada se ide u drugu krajnost*“ (inženjer prometa).

Preizgradnja se javlja umjesto rehabilitacije i regeneracije urbanog tkiva, pa se umjesto urbane obnove kroz pretjeranu izgradnju događa upravo suprotno: infrastrukturni problemi i pravne i ekonomske poteškoće za grad, budući da se ne vodi računa o kapacitetu prostora i/ili dotad izgrađenom (slika 5.). „*Preizgradnja – ja bih rekla da je došlo do nje već po tome koliko ima praznih stanova, a realno moje su informacije takve da Zagreb gubi stanovništvo, dok broj stanova raste. Dakle tu mjeru održivosti bi trebalo dovesti u racionalan koeficijent i taj koeficijent bi trebao biti neki kriterij unutar grada Zagreba*“ (ekonomist).

²⁰ Pod preizgrađenošću podrazumijevamo veliku gustoću izgrađenih objekata na određenom prostoru.

Slika 4.

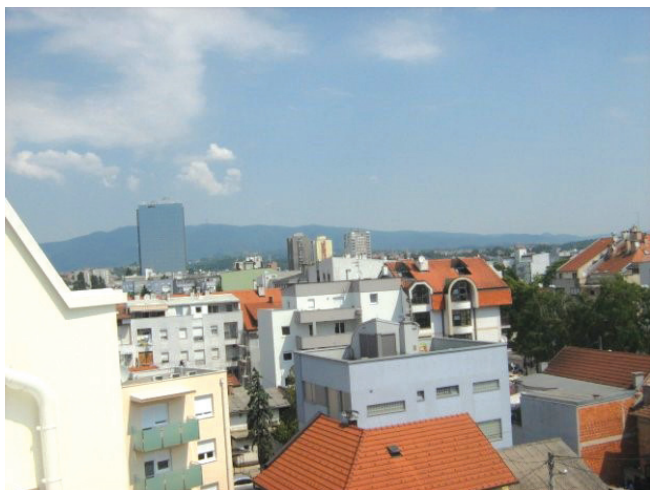
Zagreb: Podsljemenska zona – primjer urbanih vila u nizu

Izvor: <http://s241.photobucket.com>

Slika 5.

Preizgradnja: primjer gradske četvrti Trešnjevke

Izvor: www.zane.hr

Peti aspekt: pokoravanja arhitekture, urbane obnove i revitalizacije tržišnim zahtjevima

Taj aspekt na najopćenitijoj razini označava smanjenje kvalitete izgradnje zbog zahtjeva tržišta. Primjer su mnogobrojni trgovački centri u raznim dijelovima grada, a pogotovo u središtu grada, od kojih je već spomenut trgovački centar *Cvjetni*. Do kraja 2006. godine u Zagrebu se izgradilo više od 30 velikih trgovačkih centara – hipermarketa, komercijalnih centara i specijaliziranih supermarketa, a njihov je broj i dalje permanentno rastao (Sić, 1997.). Sredinom devedesetih otvaraju se trgovački centri u širem centru Zagreba. Prvi je takav *Importanne Centar* (1994.). Nakon njega otvaraju se: *Rotonda Centar* (1994.), *Importanne Galerija* (1999.), *Centar Kaptol* (2000.), *Branimir Centar* (2003.), *Cascade-Prebendarski vrtovi*, *Centar Kaptol* (2009.), centar *Cvjetni* (2011.) te *Ban centar* (2013.). U središtu se grada tako nalazilo osam trgovačkih centara, a nakon zatvaranja *Kaptol centra* i *Cascade Prebendarskih vrtova* (zbog nedovoljne posjećenosti i time neisplativosti, do koje je došlo kroz preveliko zasićenje trgovačkim centrima i njihove loše konkurentnosti), taj je broj spao na šest.

Trgovački su centri primjer diktata tržišta, bez analiza koliko je zapravo takvih tipova građevina potrebno u prostoru. „*Na žalost, tržište diktira što se događa u urbanoj transformaciji grada nakon 2000.*“ (geograf). Uz trgovačke centre najčešće se izgrađuju i podzemne garaže kao još jedan tip novonastale izgradnje, pogotovo u samom središtu grada. Garaže se pozicioniraju bez analize o njihovoj potrebnosti i važnosti razmjesta i također rezultiraju negativnim posljedicama, kao što su: prevelike gužve i zagušenje u gradskom centru, prevelika gustoća prometa, smanjenje javnog prostora i urbanizam „unazad“, koji podrazumijeva ponavljanje grešaka izgradnje podzemnih garaža drugih gradova.

Transformacija gradskog prostora nadovezuje se na problematiku neadekvatne pozicioniranosti novonastalih struktura budući da se radi o nepovratnim, a neekonomičnim intervencijama u prostor. Takve intervencije (primjerice trgovački centri) dugoročno rezultiraju brojnim infrastrukturnim problemima, između ostalog: redukcijom i nestajanjem trgovina u samom centru grada, smanjenjem pješačke zone ili prevelikom gustoćom prometa, neiskorištenim i zapuštenim prostorima koji nakon njih ostaju (*brownfield*²¹ lokacije) te zagušenjem i preizgrađenošću pojedinih dijelova grada. „*Prevelika izgradnja shopping centara dovest će do njihovog propadanja i onda će nastati novi 'brownfieldsi'.* To je tendencija u velikim svjetskim gradovima i to je izvjesno. Neki će morati odumrijeti. To se već događa u Europi, Americi i posvuda“ (ekonomist). Produkti globalizacije, kao što su trgovački centri i podzemne garaže, također rezultiraju i uniformiranjem izgleda grada i promjenama u životnom stilu stanovnika. Uz to dolazi i do opasnosti gubljenja identiteta grada.

²¹ Neiskorišteni ili zapušteni industrijski i trgovački objekti.

Smatra se kako u slučaju potrebe stručnjaci prilagođavaju urbanističke i arhitektonske planove ekonomskim interesima, s čim je usko povezana i podijeljenost mišljenja raznih stručnih aktera. Stručni akteri tako ukazuju na međusobne razlike u djelovanju, koje rezultiraju izlaženjem u susret pogrešnim, za grad i građane nepoželjnim projektima. Poželjno lociranje objekata (poput trgovačkih centara i podzemnih garaža) jest, prema stručnim sugovornicima, izvan grada, odnosno na gradskom obodu. No, prije svega, radi se o nužnosti stvaranja gradske strategije koja bi, između ostaloga, odgovarala na pitanje kako i gdje se trgovački centri trebaju graditi, a da se pritom izbjegnu negativne posljedice njihove izgradnje. *„Ne razumije se da se stvari događaju u vremenskom horizontu. Da se nešto smjelo u Beču 1970. godine kada je izgrađena garaža kod Opere jer je tada to bilo moda. A danas se to u Beču više ne bi napravilo. Mi proizvodimo bečko rješenje od prije 30 godina, koje su oni sami u međuvremenu odbacili“ (ekonomist).*

Šesti aspekt: novi urbani akteri. Promjene u odnosima moći aktera

Urbani akteri koji se izdvajaju kao ključni na prostoru grada Zagreba u prvom su redu **ekonomski akteri** i **politički akteri**.²² Položaj i djelovanje ekonomskih aktera gotovo u potpunosti ovisi o političkim strukturama koje ga omogućuju. Sugovornici smatraju da je današnji društveni kontekst za investitora izuzetno povoljan, a utjecaj mu je neodređen i vrlo širok – onoliki koliko mu se to dopusti, bez strogih zakonskih odredbi.

U opoziciji prema ekonomskim akterima javljaju se **nevladine (civilne) organizacije**, koje putem različitih akcija i kritike postojećeg djelovanja u aspektu urbanizma pokušavaju unijeti promjene u smjeru demokratskog donošenja odluka, koje bi obuhvatilo i građane jednako kao i stručne aktere. U tom smislu oni se pojavljuju kao „regulatori“ demokracije. *„Mislim da je smanjena svijest građana, a da se investitori s jedne strane, a civilne organizacije s druge, pojavljuju kao novi tip aktera“ (etnolog).*

Uloge **grada**, kao i države, koji su kao politički akteri u upravljaju urbanim razvojem u socijalističkom razdoblju imali veliku ulogu, sada slabe, tj. njihova se moć mijenja i oni postaju sporedni akteri. Sporednu ulogu također imaju i **građani** kao civilni akteri, te se njihovo sudjelovanje u gradskoj politici i u kreiranju gradskoga prostora uglavnom svodi na javni uvid u već dovršene planove (Svirčić Gotovac, 2010.; Zlatar, 2014.).

²² Podjela urbanih aktera na četiri tipa (ekonomski, politički, civilni i stručni) (Bassand, 2001.) prisutna je i u Hrvatskoj te prostoru Zagreba nakon 2000. godine.

Utjecaj i moć stručnih aktera također se smanjuje, te oni u svom djelovanju uglavnom upozoravaju na vlastitu **nemoć** i **nepostojanje interdisciplinarnosti**.

Nemoć stručnih aktera u planiranju i upravljanju gradskim promjenama primijećena je na više razina, prvenstveno kroz nestanak postojećih urbanističkih zavoda nakon 1990. te pogotovo 2000. godine. „U smislu moći su prvo ekonomski akteri pa politički pa građani pa onda tek stručni. Stručna mišljenja ignorirana su i ne uzimaju se u obzir pri izradi planova“ (sociolog). Stručni akteri vide svoje djelovanje kao „nepotrebno“ u trenutnoj sociopolitičkoj situaciji budući da ne utječu na donošenje važnih odluka vezanih uz razvoj grada. Na području studija o urbanističkim pitanjima ne postoji ni područje obrazovanja kojim bi se steklo kompleksnije znanje o urbanizmu, već se provodi specijalizirano obrazovanje svake pojedinačne struke, pri čemu se stvaraju predrasude i nepoznavanje među različitim strukama koje se bave prostorom.

Nepostojanje interdisciplinarnosti najbolje se ogleda u nepovezanosti stručnih aktera različitih područja na stručnim gradskim projektima, programima i planovima ili općenito u bilo kojem vidu suradnje. Prisutno je cjelokupno smanjenje njihovog zajedničkog djelovanja. Njihova povezanost ostaje samo formalna, za razliku od socijalističkog razdoblja te poglavito osamdesetih godina kada su osim urbanističkih ureda i zavoda postojale i konkretne organizacije zadužene za urbanističko planiranje, a koje su obuhvaćale različite struke te interdisciplinarno djelovanje. „Kad kažem stručnog, mislim prije svega na stručne timove, slične onima kakve smo imali u nekim civiliziranijim razdobljima, u kojima su sociolozi i geografi surađivali s arhitektima. Danas bi takvi timovi trebali biti prošireni etnologima i urbanim antropologima, naročito u promišljanju polja uporabnih vrijednost“ (etnolog i antropolog).

5.2. Aspekti urbane obnove i revitalizacije u Podgorici

Kvalitete integriranog urbanizma prema Ellin (2006.) obuhvaćaju hibridnost, povezanost struktura, autentičnost i osjetljivost prema okolišu. Urbanizam kojem bi se trebalo okrenuti bazira se, dakle, na konzistentnom i osmišljenom urbanom dizajnu i očuvanju okoliša. Zato su principi funkcionalnih zona u različitim razdobljima urbane prakse zamijenjeni principima *miješane uporabe, različitosti* forma i oblika te *međuovisnosti* različitih zona.²³

²³ Integrirani urbanizam, mogli bismo zaključiti, prepoznaje i slavi *subjektivnost, heterogenost i značenje* (Ellin, 2006.). Naglašena je uporabna vrijednost prostora, koja je većinom miješana, različitost struktura koje obuhvaćaju mnogo formi u prostoru te važnost međuovisnosti struktura, tj. utjecaja jednih gradskih zona na druge.

U izdvajanju aspekata urbane obnove i revitalizacije u Podgorici možemo primijetiti da se, kao i na primjeru Zagreba, radi o nesustavnim intervencijama u prostor, praćenim brojnim izmjenama urbanističkih planova i iracionalnim gospodarenjem prostorom bez razumijevanja različitosti namjena određenih objekata, formi i oblika te međuovisnosti zona izgradnje. Ta nesistematičnost ogleda se i na široj slici Crne Gore, tj. u nesustavnom planiranju (nepolicentričnom sustavu) i nepostojanju šire državne strategije. *„U Crnoj Gori postoje 22 općine. Svaka općina ima općinski centar koji ima pristojnu društvenu i tehničku infrastrukturu. Potrebno je otvarati radna mjesta u njima i to bi onda bio policentrični sistem. To je izvedivo, ali država nema takvu strategiju. Planovi o uravnoteženom policentričnom razvoju se uglavnom ogledaju u tome da ljudi odlaze iz zemlje“ (arhitekt).*

Sljedeći su ključni aspekti urbanističkog razvoja izdvojeni na prostoru Podgorice:

- narušavanje odnosa privatnog i javnog u korist privatnog prostora
- pokoravanje arhitekture, urbane obnove i revitalizacije tržištu i globalizaciji
- gubljenje identiteta grada
- slabljenje uloge urbanističkih planova
- prevelika gustoća izgradnje (preizgradnja) i nepolicentričan/nefunkcionalan urbani razvoj
- nemoć stručnih i civilnih aktera.

Prvi aspekt: narušavanje odnosa privatnog i javnog u korist privatnog prostora

Do **smanjenja javnog prostora** u korist privatnog u Podgorici dolazi zbog nebrige gradskih i državnih institucija za koncept javnog prostora, što rezultira i promjenama identiteta gradskih prostora te načina doživljavanja gradskog života. Nestajanje nekadašnjeg identiteta povezano je sa smanjenjem javnih prostora, pri čemu mjesta prolaznog, globalnog i tržišnog karaktera preuzimaju ulogu nekadašnjih, prepoznatljivih gradskih mjesta i funkcija.

Stručni sugovornici u tom kontekstu također upozoravaju na problematičan odnos prema **kulturnoj i povijesnoj jezgri grada**, Staroj Varoši, pri čemu se o tom prostoru ne vodi računa, slično kao što možemo primijetiti i na prostoru Zagreba i njegovog središta. *„Svaki grad ima svoju jezgru i to je također i kulturna jezgra grada. Kada turisti dođu u grad, oni su najviše zainteresirani za tu kulturnu jezgru grada... Po meni je to Stara Varoš. Ali posljednjih godina ta Stara Varoš je, čini se, stavljena u zapečak. Radi se na urbanizaciji grada, ali tako da sam grad gubi svoj identitet“ (sociolog).*

Osim zanemarivanja postojeće gradske jezgre i postojećih povijesnih vrijednosti te intervencija koje su u velikoj mjeri neusklađene s postojećim urbanim stanjem, također ne postoji **ulaganje u nove javne prostore**, tj. plansko stvaranje i organi-

zacija novih javnih prostora. „*Grad nema interesa ulagati u javni prostor – mislim da sigurno deset godina ne postoji planirana parkovska površina. Ima nekih starih parkova, ali da se isplanira park u novom stambenom naselju, to ne postoji*“ (arhitekt). S druge strane, postojeće zelene površine, primjerice brdovita područja, uništavaju se izgradnjom, što bi se također moglo usporediti s tzv. urbanim vilama kao primjerom divlje, ilegalne izgradnje koja nastaje u podsljemenskoj zoni na području Zagreba. Uglavnom se radi o zakupljenim zelenim područjima koja se, prema mišljenju sugovornika, nakon zakupa čak ni ne nastanjuju planiranom elitnom izgradnjom.

Komercijalizacija arhitekture pod različitim globalizacijskim i zapadnim trendovima prisutna je i u Podgorici, a ona pridonosi gubitku ambijentalnih vrijednosti (slika 6.). „Graditeljski odnos prema ovoj formiranoj urbanoj strukturi je bio neodgovarajući, stvarajući objekte neprimjerenih gabarita, spratnosti i oblikovanja. Prvobitna matrica grada je izgubljena, stopila se sa okolnim prostorom čime je narušena i ambijentalna vrijednost Stare Varoši“ (Rovčanin, 2016.:75). Intervencije u prostor nisu vodile računa ni o usklađivanju novih i starih urbanih struktura, te su neadekvatni gabariti i neprimjereni objekti (formom i sadržajem) obuhvatili velik dio prostora Podgorice, pri čemu su nestali motivi i prepoznatljivost prijašnjih arhitektonskih oblika i formi.

Sljedeći problem, koji je prisutan i u Zagrebu i u Podgorici, tiče se **privatno-javnog partnerstva**. Kao što je već spomenuto u slučaju Zagreba, ni u slučaju Podgorice ne postoji uređen sistem komunikacije između države i privatnog investitora koji bi odredio jasne financijske uloge grada i investitora. Investitor je u mnogo slučajeva vlasnik kompletne urbanističke parcele i prepušteno mu je cjelokupno njezino uređenje, što u potpunosti umanjuje stručnu perspektivu ili, općenito, osmišljeno gradsko uređenje prostora. „*To što postoji vani, privatno-javno partnerstvo²⁴, ne koristi se na dobar način da se kroz njega dobije adekvatni javni prostor, što je recimo praksa u Italiji koja funkcionira – ti nekome daš prostor da potakne javni interes koji je onda od javnog značenja. To je zasnovano na tome da država, dakle, može nešto dati, a privatnik može drugo. Kod nas to ne funkcionira*“ (arhitekt). Bitnim elementom ekonomskih reformi kao osnove novih paradigmi razvoja Crne Gore neki autori (Jovović, 2005.) zato smatraju upravo ostvarenje komplementarnosti između javnog i privatnog sektora. Dužnost javnog sektora organiziranje je kako aktera tako i uvjeta, ali i ograničavanje privatnog sektora (investitora). Njihov partnerski rad na razvoju društva, tj. stvaranje okruženja i uvjeta za privatni sektor jednako su važni čimbenici kao i omogućavanje razvoja obrazovanja, eliminacija siromaštva, razvoj servisa za građane ili razvoj lokalnih zajednica (Jovović, 2005.:135-136).

²⁴ Javno-privatna partnerstva možemo objasniti i kao kooperaciju između velikih privatnih investitora, često korporacija, s jedne strane i javne, najčešće lokalne vlasti s druge strane (Carmon, 1999.).

Slika 6.
Poslovni centar u središtu Podgorice

Izvor: autorica

Drugi aspekt: pokoravanje arhitekture, urbane obnove i revitalizacije tržištu i globalizaciji

U Podgorici je vidljiv sukob između postojećeg urbanističkog razvoja i suvremenog tržišta, kapitalizma i komercijalizacije s jedne strane i demokratskog razvoja s druge, upravo kao i kod ostalih zemalja u tranziciji. Ekonomski i politički akteri, tj. njihova sprega, kao i u slučaju Zagreba, usmjeravaju razvoj grada i postaju dominantni i vodeći čimbenici. Država favorizira aktere kojima je pomogla steći kapital, bez obzira na koje je načine kapital stečen, omogućavajući im daljnje slobodno djelovanje u prostoru i ostalim državnim sferama. Neki autori (Ćeranić, 2013.) takav tip aktera / kapitalističke klase nazivaju kreiranjem klase „odozgo“. „Na taj način možemo imati jedan specifičan državni kapitalizam ili politički kapitalizam zasnovan na sprezi države i novih vlasnika, gdje tržište i njegove pozitivne sankcije odbacuju nove vlasnike, ali ih država štiti od tržišnih sankcija. Upravo ovakva sprega države i krupnih preduzetnika na duži vremenski rok mora biti disfunkcionalna i smanjiti ekonomsku efikasnost sistema i uopšte negativno uticati na društveni razvoj“ (Ćeranić, 2013.:31).

Prisutnost mnogobrojnih novih formi i struktura u centru grada govori o prisutnosti aspekta **pokoravanja arhitekture tržištu te globalizacijskim trendovima**. „Pojavljuju se novi centri i sadržaji, dok fabrički kompleksi nastali u doba socijalizma postaju napuštena mjesta u gradu. U novim zonama grada sukobljavaju se urbana i ruralna kultura, koje često ispadaju iz nacionalnih i lokalnih okvira, postajući obilježja svjetske globalizacije.“ (Rovčanin, 2016.:67). Primjeri tog tipa izgradnje su, kao i u slučaju Zagreba, visoka poslovna izgradnja, trgovački centri i njima pripadajući, uglavnom privatni, garažni prostori (podzemne garaže).

Restrukturiranje i rekompozicija gradskog prostora Podgorice ogleda se, prema stručnjacima, u okretanju novim vrijednosnim i društvenim paradigmatima, točnije **konzumerizmu** kao zapadnjačkoj paradigmati, koji u svojim različitim oblicima postaje i razina na kojoj ljudi stvaraju svoj identitet (primjer trgovačkog centra *Delta*, slika 7.). „Najveća proizvodnja i istovremeno potrošnja materijalnih dobara locirana je upravo kroz postojanje konzumerizma – mogli bismo reći kako se *homo urbanit* (čovjek grada) identificirao s ulogom *homoconsumerusa* (čovjeka potrošnje) (Zlatar, 2013.:123). Trgovački centri postaju nov prostor sastajanja, susreta i provođenja slobodnog vremena te ispunjavanja potrebe kako za konzumiranjem tako i za drugim ljudima. Neki ih autori stoga nazivaju i polujavnim prostorima (mjestima) (Voyce, 2006.). „*U tom jednom artifcijelnom prostoru ljudi mogu zadovoljiti sve svoje potrebe: potrebe za susretom, druženjem... Ulica gubi svoj značaj. Delta postaje mjesto susreta, ona je grad u malom. On ima nešto urbanoga i nešto ruralnoga*“ (sociolog).

Budući da se ne vodi računa o standardima već o trenutnoj dobiti, sugovornici upozoravaju i na **iracionalan odnos prema prostoru**, tj. štete koje nastaju u prostoru kao posljedica aktualnih projekata. „*Trebamo razmišljati o alternativama koje bi bile korisne za Podgoricu u odnosu na ove megaprojekte koji se sada izvode. Koje bi to mogle biti predmetno-racionalne alternative? Tako da malo rasporedimo kulturu, privredu itd. da smanjimo taj monopol i centralizaciju koje nemaju samo negativan odnos prema širem prostoru već unutar sebe proizvode iracionalnosti*“ (sociolog). Projekti se moraju promatrati u odnosu na cjelokupni prostor Crne Gore, koji nije prevelik, jer projekti koji se u drugim prostorima ne smatraju velikima u prostoru Crne Gore to postaju budući da njihovi razmjeri imaju drugačiji utjecaj na ukupni prostor.

Slika 7.

Podgorica: trgovački kompleks *Delta*

Izvor: <http://www.img2.cdm.me/sites>

Treći aspekt: gubljenje identiteta grada

Transformacije do kojih dolazi u procesu globalizacije²⁵ rezultiraju, između ostalog, i gubljenjem identiteta mjesta, pri čemu se često spominje i pojam **ne-mjesta** (Auge, 1995.), koji, u najširem smislu, označava bespovijesna, bezidentitetna i strogo namjenska mjesta, svojstvena najčešće potrošačkom društvu, a potrošnja je upravo i njihova osnovna namjena.²⁶ Na prostoru Podgorice također možemo primijetiti **promjene u identitetu gradskog prostora**, tj. preuzimanje novih formi svojstvenih globalizacijskim procesima promjene prostora. Globalizacija dovodi do nestajanja sociokulturnih i etničkih različitosti, što smanjuje i lokalni identitet grada. „*Ima nekoliko primjera shopping centara koji su kasnije pretvoreni u hotele. Stanovanje odlazi iz centra, a u njemu se počinju raditi poslovni prostori*“ (arhitekt) (slike 8. i 9.).

Usljed navedenih procesa, osim prostorne forme, mijenja se i **dinamika grada**, pri čemu se suzbija dosadašnji gradski prostor i kulturno težište. „*Grad se širi, a ja imam osjećaj da se sužava. Zato što je sva dinamika grada smještena u shopping centre. Na taj se način čitav grad čini manjim. Iz mjesta se pretvara u ne-mjesto*“ (antropolog). Također, razvoj je grada jednosmjernan, u smislu nebavljenja prostornim alternativama osim onih koje osmišljavaju generičke prostore. Zone koje bi i mogle imati kapacitet za drugu vrstu izgradnje ili korištenje prostora (primjerice zelene površine ili vrtići) ne iskorištavaju se na takav način, dok trgovački centri preuzimaju ostale dotad postojeće poslovne prostore.

Postavlja se pitanje zadovoljavaju li se tim „novim“ tipom urbanizma **potrebe građana** i koliko su se one uslijed kapitalističko-globalističkih trendova promijenile. Neki autori (Rovčanin, 2016.:73) tvrde kako novi objekti, prostori i gradovi najčešće ne zadovoljavaju potrebe svojih građana, već predstavljaju simbol novog, nestalnog arhitektonsko-urbanističkog ili kapitalističkog trenda, koji je našao primjenu i u urbano-arhitektonskom razvoju Podgorice. To se odražava na novi identitet – identitet suvremene Podgorice, koji prepoznaju i razumiju nove generacije, ali ne i starije. Većina stručnjaka smatra da se kulturni identitet ne može održati ako se njegova osnovna obilježja izmještaju ili mijenjaju u skladu sa suvremenim trendovima. „*U Podgorici je postojalo kino. Ta je zgrada sada srušena, a sadržaj izmješten u shopping centar. Pitam se na koji način mi to čuvamo naš kulturni identitet ako ga narušavamo – i na koji način možemo tražiti od nekog drugog da sačuva naš kulturni identitet ako ga sami ne očuvamo?*“ (sociologinja kulture).

Osim toga postavlja se pitanje koliko nove prostorne forme podržavaju ili su u stanju biti **dugoročno održive**, budući da impliciraju promjene identiteta grada,

²⁵ Između ostalih, misli se na sljedeće procese: globalizaciju, aprostornost, globalizaciju, diznifikaciju i cityzaciju (vidi Čaldarović, 2011.).

²⁶ Primjeri takvih mjesta su aerodromi, hoteli, trgovački centri.

smanjenje zadovoljenja potreba građana te negativne promjene u dinamici grada (npr. nestajanje kulturno prepoznatljivog identiteta). Neki autori zato smatraju da će „Crna Gora u svom urbanizmu 21. stoljeća morati napraviti radikalne transformacije kako bi osigurala daljnji razvoj u smjeru održivog razvoja kao i održivost vlastitih gradova“ (Perović i Kurtović-Folić, 2012.:915).

Slike 8. i 9.

Podgorica: centar grada, novi poslovni i stambeni prostori

Izvor: autori

Četvrti aspekt: slabljenje uloge urbanističkih planova

Najveći broj bespravno podignutih objekata u tadašnjoj Podgorici (Titogradu) pojavljuje se šezdesetih godina 20. stoljeća. Prema podacima iz 1972. godine, grad je imao oko 2500 bespravno podignutih objekata (Rovčanin, 2016.). Pri tome nastaju nova naselja s individualnim stambenim objektima, koja uglavnom nisu predstavljala potrebu za širenjem gradskog teritorija, ali napravila su disharmoniju u urbanom razvoju.

Izgradnja stambenih (slike 10. i 11.) i poslovnih zgrada, kao i pripadajuća infrastruktura, napravljena je **stihijski**, a postojao je i koncept gradnje za jeftinu izgradnju a skupu prodaju. „*Mislim da u Podgorici ima barem 2000 neprodanih stanova*“ (arhitektica). Neprodani stanovi štice se na način da se ne oporezuju te se tretiraju kao zalihe. Često su zato oni koji bespravno grade u prednosti pred onima koji imaju građevinske dozvole, iako politički akteri ističu da urbanistički planovi ne doživljavaju izmjene i da građani imaju mogućnost participirati na razini planova, kao i donošenjem primjedbi na sam plan. „*Kod nas su ti urbanistički planovi jako strogo regulirani, nema nikakvih promjena. Donesen je plan recimo 2015. i mi do 2025. ne očekujemo nekakve značajne promjene. Ne donosimo prenamjene zemljišta iz poljoprivrednog u mješovito i mješovito u građevinsko*“ (politički akter).

Stručni akteri pak naglašavaju kako je trenutna situacija u Podgorici upravo suprotna i uvelike determinirana političkom voljom urbane elite te da su **nestala stara pravila za stanogradnju** koja su podrazumijevala strukturu svake prostorije (spavaće sobe, dječje sobe itd.). Standardi su se izgubili, baš kao i urbanistička pravila koja su u socijalističkom razdoblju dobro funkcionirala, no danas ih, na žalost, više nema. Također, stručnjaci ukazuju na izmjene u prostoru koje Generalni urbanistički plan zatim podržava, iako su ilegalne. „*Nema institucije koja prati promjene planova. U jednom trenutku imamo GUP koji je parcijalno izmijenjen na 15 mjesta, gdje su potpuno promijenjeni sadržaji. Lokacija koja je dugo predviđana za novu srednju školu, dakle kompleks koji je bio namijenjen za novu gimnaziju i srednju školu potpuno je propao*“ (arhitektica).

Nove urbane strukture pojavljuju se potpuno proizvoljno, prema interesima dominantnih aktera. Ranije su izrađivane analize kretanja stanovništva te se razmatralo koliko je građevina (npr. trgovačkih centara) potrebno izgraditi u radijusu za stambeno naselje od, primjerice, 5000 stanovnika. Kako sada više nema takvih analiza, događa se (kao i na primjeru Zagreba) da se jedan trgovački centar zatvori nakon otvaranja konkurentskog drugog, izgrađenog u prevelikoj blizini.

Slike 10. i 11.

Podgorica: nova stambena izgradnja u središtu grada

Izvor: autori

Peti aspekt: prevelika gustoća izgradnje (preizgradnja) i nepolicentričan/nefunkcionalan urbani razvoj

Slabljenje uloge urbanističkih planova te smanjeno planiranje imaju za posljedicu i **preveliku gustoću izgradnje (preizgradnju)**, kao i **nepolicentričan urbani razvoj** koji otežava funkcionalno razvijanje grada. „Podgorica se širi i razvija bez značajnije kontrole i bez ograničenja u smislu arhitektonskog uklapanja u postojeći kontekst. Raznolike forme i fasade objekata postaju zavisne od finansijskih činilaca.

Ovakva situacija otežava put razvoja Podgorice u kvalitetan savremeni grad 21. vijeka“ (Rovčanin, 2016.:68).

Policentričan je razvoj, prema mišljenju stručnih sugovornika, cilj razvoja Crne Gore, no pritisak doseljavanja izvršen je na način da sjeverni dio naseljava tek 3% stanovništva, najveći dio, 90% je u aglomeracijama, a 7% u južnim dijelovima. *„Imamo neke turističke potencijale koji bi mogli pospješiti naseljenost. Nadam se da ćemo uspjeti realizirati taj policentrični razvoj i bolju integraciju prostora“ (urbani planer).*

Preizgradnja (prevelika gustoća izgradnje) vidljiva je u urbanističkim blokovima koji se, prema mišljenju stručnih aktera, kao i u slučaju Zagreba, grade unutar već postojećih blokova, pa se tako dobiva situacija „bloka u bloku“, s time da se gradnja odvija i unutar dvorišta u blokovima, pa tako dvorišta nestaju i gube se čitave parcele. Osim toga prisutan je i fenomen stambene preizgradnje. *„Imamo 10.000 stanova viška. O tome se neću izjašnjavati“ (politički akter).*

Opterećenost kvadrata stana također je veća jer se koristi jedna infrastruktura dok za to ima kapaciteta, a kada više nema, vrše se sitne dorade i uređenja. Kao primjer za preizgradnju infrastrukture stručni akteri navode i nadzemne garaže u samom centru grada, pri čemu se također podiže jedan blok na drugi. *„Uglavnom su sve nadzemne garaže napravljene na taj način. U centru ih ima tri, čini mi se, dakle faktički se na nekoj već postojećoj zoni gradi dalje“ (arhitekt).*

Šesti aspekt: nemoć stručnih i civilnih aktera

Urbani je prostor kompleksan u tom smislu da je za izgradnju na njemu potreban **integrirani angažman svih formi znanja** svih članova društva na različitim razinama. Interdisciplinarnost i transdisciplinarnost upravo se zato smatraju osnovama urbanizma. Interdisciplinarnost je u postsocijalističkim zemljama (npr. Hrvatskoj) bila najzastupljenija između šezdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, kada je postojao sustav planiranja i sve su struke funkcionirale zajednički, pa je i građenje funkcioniralo interdisciplinarno. Nakon tog razdoblja došlo je do smanjenja interdisciplinarnosti te postupno do njezina nestanka.

Na prostoru Crne Gore devedesetih godina 20. stoljeća dogodile su se najveće transformacije u prostoru. Nastupa nagli rast grada i stihijska izgradnja, koju ne prati promišljanje stručnjaka različitih disciplina vezanih uz prostor. Nakon 2000. godine također je prisutan i svojevrsan pad u suradnji između različitih stručnjaka. *„Prije je bilo i stručnih skupova i časopisa i udruživanja i sastanaka... Ima ih i danas, ali mnogo manje“ (arhitekt).* To se proširuje na smanjenje sudjelovanja stručnih aktera u donošenju ili razvijanju planova općenito: *„U prostornom planu 2014. nitko od sociologa nije bio uključen“ (sociolog).* Posljednja sociološka studija rađena je sredi-

nom 1970-ih, dok već kasnije u 1980-ima nisu rađena takva istraživanja. Arhitekti također smatraju svoju ulogu manje bitnom komponentom u planiranju grada, pa se tako neki noviji projekti, neovisno o državnim financijama, osmišljavaju upravo oko spajanja socioloških i arhitektonskih snaga, pri čemu se definiraju i identificiraju problemi u svim gradovima Crne Gore i uobličavaju zapušteni prostori.²⁷

Ta situacija govori u prilog ranije spomenutoj, drugačijoj proizvodnji prostora. Prostor postaje **kategorija urbane moći**, koja igra ključnu ulogu kada je u pitanju njegovo oblikovanje i preoblikovanje, a pogotovo diferenciranje urbanih aktera. Kao i svi veći gradovi u posttranzicijskom periodu, a najviše oko 2006. i 2007. godine, on postaje arena – poprište različitih interesnih konflikata, a pogotovo kada je u pitanju gradski prostor kao resurs. U Crnoj Gori, kao što možemo primijetiti, karakteristična je fragmentacija disciplina, tj. manjak njihove zajedničke prisutnosti u procesima urbanog dizajna. U tom smislu trebalo bi se poraditi na transdisciplinarnim angažmanima i strategijama, koje su imperativ za razvoj humanog, kompaktnog i zdravog (održivog) urbanog sustava visoke vrijednosti (Perović, 2012.).

Građani, kao civilni akteri, također su u novim urbanističkim procesima stavljani u drugi plan, te u planiraju sudjeluju samo na formalnoj razini, a ne i u praksi. U normativnom pak smislu svaka primjedba mora biti obrađena ili mora biti dano objašnjenje o tome zašto nije prihvaćena i/ili obrađena, no takva objašnjenja nemaju mnogo utjecaja na završne produkte. „Važno je istaknuti marginalni položaj i ulogu građana kao sudionika procesa društvene modernizacije [...]. Programi se razvijaju odozgo, a to pasivizira građane i druge socijalne aktere“ (Bežovan, Dimić Vugec i Radović, 2015.:54). Također, ne radi se na sustavnom razvijanju građanske svijesti u vezi ključnih pitanja (primjerice ekologije i problema s okolišem). **Civilne su organizacije**, kao i u slučaju Hrvatske, najbitniji faktor promjene i ukazivanja na kršenja zakona i eventualne anomalije u urbanističkim procesima.²⁸ Postoje prostori koji su očuvani isključivo zbog intervencije civilnih udruga. To su manje ili veće civilne organizacije koje su zaživjele zbog djelovanja u različitim slučajevima. Politički akteri pak upozoravaju na „štetno“ djelovanje civilnih organizacija. „*Oni dođu s takvim pogrešnim podacima da se ja onda borim i protiv vlade koja im daje te podatke. Jer ako će nevladine organizacije vladati Crnom Gorom, koji je to onda model?*“ (politički akter).

Nedostatna ili loša suradnja između organizacija civilnog društva i državnih institucija umanjuje potencijal izgradnje demokratskog sustava kao i mobilizaciju lokalnih resursa i suradnju svih tipova aktera. „Ministarstvo nedovoljno prepoznaje potencijal organizacija civilnog društva i radije sklapa partnerstva s međunarodnim

²⁷ Jedan od takvih projekata se zvao *Urbani artefakti*. *Urbana obnova* te je bio je vezan uz sve gradove Crne Gore.

²⁸ „*Ima udruženje koje se zove Moja Gorica i organiziraju se oko specifičnih slučajeva. Ali ima još aktivista, preko Facebooka se organiziraju. Svakog vikenda rade i organiziraju se*“ (arhitekta).

organizacijama u provedbi reformi i važnih projekata“ (Bežovan, Dimić Vugec i Radović, 2015.:54).

6. Komparacija aspekata urbane obnove i revitalizacije Zagreba i Podgorice

Kroz analizu i komparaciju urbane obnove i revitalizacije Podgorice i Zagreba vidjet ćemo jesu li, i u kojoj mjeri, definicije revitalizacije i urbane obnove zadovoljene.

I Zagreb i Podgorica nakon 1990., a pogotovo 2000. godine rastu stihijskim, neplaniranim načinom izgradnje i prenamjenom zemljišta, što je vidljivo iz različitih aspekata urbane obnove i revitalizacije koje možemo komparirati. U jednom i drugom gradu dolazi do smanjenja javnih (poglavito zelenih) površina putem narušavanja odnosa privatnog i javnog u korist privatnog prostora, gubljenja identiteta grada, pokoravanja arhitekture, urbane obnove i revitalizacije tržišnim zahtjevima, kao i do slabljenja uloge urbanističkih planova. Pojedini dijelovi grada zahvaćeni su i prevelikom gustoćom izgradnje (preizgradnjom), kako u stambenoj tako i u poslovnoj zoni. Sve te promjene rezultat su disproporcije do koje dolazi u odnosima moći između različitih tipova aktera, tj. do povećanja moći političkih i ekonomskih, a smanjenja moći stručnih i civilnih aktera. Zbog podudarnosti u tim aspektima sugovornici zaključuju: „*Zagreb je preslikana Podgorica, a Podgorica je preslikani Zagreb u mnogim stvarima*“ (arhitekt).

U Zagrebu u vanjskom izgledu grada postoji veći odmak od socijalističkog tipa izgradnje i urbanizma u cjelini nego u Podgorici, pa je tako uređenje Zagreba formalno bliže vesternalizaciji, tj. modernističkim procesima, iako se radi samo o površinskom urbanom uljepšavanju, a ne o dubinskim regenerativnim i revitalizacijskim procesima. Proces formalnog potvrđivanja modernih vrijednosti na djelu je i šire u društveno-političkim procesima u Hrvatskoj, što opet pogoduje širenju tržišta i divljem kapitalizmu: „Odvija se radikalno potvrđivanje modernih vrijednosti, pa u javnom diskursu i institucionalnoj regulaciji prevladavaju imperativi maksimiranja ekonomskog rasta i potvrđivanja motivacije postignuća, sve redom vrijednosna načela modernoga poduzetničkog mentaliteta, dok istodobno pola zemlje *de facto* živi u uvjetima ratne ekonomije“ (Poljanec-Borić, 2007.:364).

Neki autori tvrde da je za one koji preferiraju manje gradove Podgorica pogodna zbog veće kvalitete života u njoj, iako takvi gradovi imaju manjak kulturne infrastrukture (Švob-Đokić, 2007.). No, osim kulturne infrastrukture, upitna je i kvaliteta života u cjelini zbog manjka cjelovite urbane infrastrukture budući da u Podgorici ne postoji sistematična urbana obnova, čemu možemo zahvaliti još uvijek

nerazvijenoj svijesti o očuvanju teritorija. Podgorica se, baš kao i Zagreb, zato može smjestiti u razvojnu etapu urbane obnove koja se naziva *etapa buldožera*, iako vidimo da urbana obnova u njima obuhvaća i mnoge odrednice treće etape, dakle *revitalizacije*. To se posebno odnosi na naglašavanje ekonomskog razvoja grada i poslovnog pristupa. Međutim, s obzirom na to da javno-privatno partnerstvo ne funkcionira te da je izgradnja uglavnom usmjerena na poslovnu i komercijalnu u kojoj svoj najveći interes imaju investitori, zaključujemo da su urbana obnova i revitalizacija u Zagrebu i Podgorici ipak bliže **odrednicama prve generacije**, dakle izgradnji luksuznih građevina i stanova čiji su dugoročni ekonomski i društveni troškovi previsoki.

Navedeni ciljevi urbanističkoga plana Zagreba iz 2003. godine također **nisu ostvareni** budući da se, prema navedenim odrednicama, izgrađeno urbano tkivo nije regeneriralo, već je zahvaćeno preizgradnjom, infrastrukturnim problemima, kao i pravnim i ekonomskim poteškoćama za grad. Neizgrađene se površine ne uređuju i ne teži se njihovu očuvanju, već se u njih gusto interpoliraju novi sadržaji bez vođenja računa o dotad izgrađenome i o kapacitetu prostora. Urbana se mreža ne unapređuje, već se izgradnjom podzemnih garaža otežava prometna situacija grada. Također, ne dolazi do sanacije ugroženih vrijednosti povijesne jezgre i drugih nositelja povijesnog identiteta, već su, upravo suprotno, povijesna jezgra i prirodne vrijednosti ugrožene zbog takvog načina planiranja i gospodarenja prostorom (Zlatar, 2013.).

Odrednice tako vođene urbane obnove i revitalizacije prisutne su i u slučaju Podgorice, pri čemu stručni sugovornici posebno ističu gubljenje identiteta grada (povijesnih i kulturnih vrijednosti gradske jezgre i ostalih gradskih dijelova). Također, u Crnoj Gori postoji velika orijentacija prema *greenfield* površinama, što je rezultiralo opširnom okupacijom teritorija, posebno obalnih gradova, kao rezultat intenzivne izgradnje (Perović i Kurtović-Folić, 2012.). Termin *brownfield* rjeđe je korišten u Crnoj Gori nego u Hrvatskoj. Odnos prema kritičnim područjima u gradovima nije dosegao stupanj svijesti koji bi zahtijevao održivu urbanu regeneraciju, kao ni održivi lokalni razvoj (Perović i Kurtović-Folić, 2012.:381). U Crnoj Gori i okolnim državama tako se praktični problemi *brownfielda* rješavaju na razini lokalne zajednice, a ne kroz aktivne i na razini države osmišljene inicijative. Još uvijek ne postoje snažna i jasna strategija i menadžment platformi na razini države koji bi ohrabрили značajne investicije i promovirala urbanu regeneraciju i održivi razvoj (Perović i Kurtović-Folić, 2012.:381). U Podgorici se na problem urbane obnove nadovezuje i problem postojanja slumova (sirotinjskih četvrti) i izbjegličkih kampova na rubovima grada, koji produbljuju postojanje policentričnog razvoja grada, tj. polarizaciju na sve više gentrificirano središte grada, a istovremeno zapuštanje rubnih dijelova (slika 12.).²⁹

²⁹ U Vrelima Ribničkim kod Podgorice postoji naselje Roma izbeglica i raseljenih s Kosova, o kojemu je 2002. godine Božidar Jakšić objavio veoma informativnu knjigu *Ljudi bez krova*.

Slika 12.

Podgorica: slum na rubu grada

Izvor: autori

Ovaj rad koncentriran je na analizu dvaju postsocijalističkih gradova: Zagreba i Podgorice, no treba napomenuti kako su u **ostalim gradovima postsocijalističkih zemalja u tranziciji** također prisutni navedeni aspekti, koji obuhvaćaju pogrešno ili neuspješno vođene procese urbane obnove i revitalizacije, a uvelike ovise o raznim sociopolitičkim komponentama, između ostalog o trajanju i brzini transformacija iz jednog u drugi sustav u pojedinim zemljama. „Kao bitni činioci³⁰ izdvajaju se: stepen i količina dozvoljene ekonomske i političke vladavine u posljednjim godinama vladavine komunističkog režima, djelovanje slobodnog tržišta, uloga države, razvijenost političke kulture, kultura, tradicija, iskustvo kao i spoljni faktori (zapadna pomoć prije svega)“ (Šarović, 2010.:79).

Tako, primjerice, Beograd, Novi Sad ili Tirana također obuhvaćaju mnogo aspekata urbane obnove i revitalizacije navedenih za Zagreb i Podgoricu (Petovar, 2003.; Petovar i Vujošević, 2008.; Stanković, 2010.; Pojani, 2010.). Petovar (2003.) urbane aktere u Srbiji također dijeli na investitore, gradsku i općinsku upravu, republičku nomenklaturu, stručnjake i profesionalna udruženja. Ta podjela proširenje je podjele na četiri tipa aktera kojom smo se služili na primjerima Zagreba i Podgorice, a njome se ukazuje i na promjene do kojih je došlo u položajima moći između aktera, kao i na različite intervencije na prostoru Beograda. Misli se pretežno na aktivno-

³⁰ Trajanja i brzine tih transformacija, op. a.

sti u području sive ekonomije u građevinarstvu i urbanizmu – problem bespravne izgradnje stanova, kuća i poslovnih prostora zbog sprege ekonomskih i političkih aktera (Petovar, 2003.). U Tirani pak nakon 1990., a pogotovo 2000. godine, prema nekim autorima (Pojani, 2010.), dolazi do izgradnje u stilu divljeg zapada, tj. velike količine izgradnje ilegalnih objekata. Taj stil izgradnje vidljiv je posebice kroz dominaciju privatnih interesa i smanjenje javnog interesa i prostora (primjerice pogušćivanjem prometnih zona i prevlasti automobila nauštrb pješačkih zona), kao i kroz izgradnju bespravnih naselja.

Proizvoljnost i stihijska izgradnja prisutne su, dakle, i u gradovima Albanije i Srbije, s tim da do procesa urbane obnove i revitalizacije također dolazi u manjoj mjeri ili na načine kojima se prvenstveno provode privatni individualni interesi. Smatra se, primjerice, da u procesima urbane obnove i revitalizacije sami građani pridaju više pažnje interijerima svojih kuća i stanova, dok vanjski, javni prostor Tirane ostaje neuređen ili prepun sirovih građevinskih materijala, primjerice betonskih stupova ili zidova bez žbuke (Nepravishta, 2004.).

7. Zaključno – buduće smjernice urbanističkog planiranja u Zagrebu i Podgorici

Cilj ovog istraživanja bila je stručna analiza aspekata urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici nakon 2000. godine, koja je napravljena kroz šest aspekata za svaki grad. **Hipoteza** je istraživanja potvrđena, tj. kroz komparaciju aspekata urbanizacije Zagreba i Podgorice pokazali smo kako se ključne odrednice planiranja u tim gradovima podudaraju, tj. kako u oba gradovima dolazi do sličnih (gotovo identičnih) urbanističkih procesa i transformacija nakon 1990., a poglavito 2000. godine.

Svaki od navedenih aspekata, kako u Zagrebu tako i u Podgorici, upozorava na širi proces **nestajanja urbanizma i dokidanja urbanističkog planiranja**. Očituje se prvenstveno u slabljenju planiranja grada i nestajanju interdisciplinarnog pristupa planiranju te nepotpunoj ili pak neadekvatnoj transformaciji gradskog prostora. Ako se promatra kao kontinuirana, stručna i samostalna djelatnost, urbanizam praktički ne postoji nakon 1990. i, pogotovo, 2000. godine. Brojni se projekti vrše individualno, neplanski i „lokacijski“, a u tom se procesu i brojna bivša industrijska postrojenja ne prenamjenjuju, tj. ostaju neiskorištena, dok tercijarni sektor (vidljiv prvenstveno u mnogim konzumerističkim formama) preuzima ulogu upravljanja gradom. Sa spomenutim dokidanjem urbanističkog planiranja i nestajanjem urbanizma dolazi do urbanističkog kaosa u gradu, a time i smanjenja kvalitete života stanovnika gradskih područja.

Uz jasnu viziju i strategiju razvoja grada, provođenje pravilnog procesa urbane obnove i revitalizacije potrebno je vršiti kroz njezine primarne i ključne odrednice i parametre, kao što su prezerviranje i povećanje kvalitete života stanovnika, povećanje urbane – ekonomske, socijalne i kulturne infrastrukture te okolišnih i održivih politika. Kako bi se takva urbana obnova i revitalizacija mogle uspostaviti na prostorima Zagreba i Podgorice, ali i ostalih gradova postsocijalističkih zemalja, nužno je da svi urbani akteri (politički, ekonomski, civilni i stručni) djeluju ravnopravno s jednakom količinom moći i kroz definiranje trenutne situacije budući da se demokratski sustav ne može urediti kroz interese jednog tipa aktera ili putem sprege političkih i ekonomskih aktera. Postojeći društveno-politički sustav u tom smislu igra najveću ulogu budući da je prije svega potrebno uspostaviti konkretnu pravno-političku definiranost koja bi umanjila jačanje jednih na štetu drugih aktera, čime bi se smanjila i hijerarhija moći.

Za kraj ćemo navesti najopćenitije odrednice/smjernice koje stručni sugovornici izdvajaju kao ključne za buduće urbanističko planiranje (urbanu obnovu i revitalizaciju) Zagreba i Podgorice (tablica 1.)³¹.

Tablica 1.

Najvažnije odrednice daljnjeg planiranja i urbane obnove Zagreba i Podgorice

ZAGREB: opće odrednice	Uloga i položaj urbanih aktera	Pravno-političke i financijske odrednice	Tehničke odrednice
- jasna vizija i strategija razvoja grada - konkretne stručne smjernice za daljnje planiranje grada - konsenzus oko osnovnih koncepata urbane obnove i urbanističkog planiranja - pripremljena i planirana urbana obnova - očuvanje starih dijelova grada i identiteta grada	- postavljanje zajedničkog i javnog interesa iznad privatnog - interdisciplinarno planiranje (sudjelovanje različitih struka u planiranju grada) - uzimanje u obzir socijalne strukture grada - prezentacija stručnih projekata i nacрта građanima - osnažena i konkretna građanska participacija - organizacija i regulacija civilnog sektora	- jasna politika financiranja urbanističkih projekata - osmišljeno investiranje sredstava od strane javnog sektora - kontrola provedbe urbanističkih projekata - regulacija i kontrola pravnih procedura i dokumenata - uspostavljanje novih pravnih odrednica u svrhu novog urbanizma	- donošenje dokumenata s ciljevima, prioritetima i mjerama za obnovu grada - povećanje uporabne vrijednosti projekata i (kroz to) samog grada - stvaranje novih javnih prostora - ravnoteža između novih i starih struktura grada - definiranje konkretne ljestvice vrednota i prioriteta za održivi razvoj grada - ankete/upitnici za građane: istraživanje životnog stila građana, njihovih potreba i interesa

³¹ Tablica je djelomično preuzeta iz knjige *Urbane transformacije suvremenog Zagreba. Sociološka analiza* (Zlatar, 2013.:185).

PODGORICA: opće odrednice	Uloga i položaj urbanih aktera	Pravno-političke i financijske odrednice	Tehničke odrednice
- uključivanje transdisciplinarnosti u planiranje - jasna vizija daljnjeg razvoja grada - planiranje neovisno o tržišnim uvjetima - očuvanje identiteta grada - očuvanje javnog interesa i kvalitete života stanovnika - osnaživanje i koncentriranje na polifunkcionalan razvoj	- povećanje moći i uključenosti civilnih aktera u procese planiranja grada - edukacija civilnih aktera o urbanističkim i ekološkim pitanjima - uključivanje stručnih aktera u proces donošenja odluka - interdisciplinarno planiranje i osmišljavanje urbanih projekata - reguliranje opsega i doseg moći ekonomskih aktera	- reguliranje pravnog od strane državnog sustava - zakonsko/pravno slijeđenje urbanističkih planova - osmišljeno i usustavljeno javno-privatno partnerstvo - kontrola provedbe urbanističkih planova i projekata - osnaživanje policentričnog planiranja grada	- osmišljavanje i kreiranje urbanističkog planiranja – urbanog dizajna - izbjegavanje pogušćivanja i preizgradnje grada (situacije: „bloka u bloku“) - vođenje računa o usklađivanju starih i novih struktura u gradu - očuvanje, osmišljavanje i stvaranje novih javnih prostora - poticanje i ostvarenje investicija u održivi razvoj i urbanu regeneraciju - aktiviranje državnih institucija po pitanju <i>brownfield</i> površina)

Literatura

1. Auge, M. (1995). *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso: London, 122 str.
2. Bassand, M. (2001). Pour un renouveau de la sociologie urbaine: onze theses. *Urbanisme*, 10 (321): 84–88.
3. Bežovan, G.; Dimić Vugec, M. i Radović, D. (2015). Izgledi razvoja kombinirane socijalne politike u Crnoj Gori. *Revija za socijalnu politiku*, 22 (1): 33–57.
4. Carmon, N. (1999). Three Generations of Urban Renewal Policies: Analysis and Policy Implications. *Geoforum*, 30: 145–158.
5. Castells, M. (2000). *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Uspon umreženog društva*. Svezak I. Zagreb: Golden marketing, 584 str.
6. Čaldarović, O. (1989). *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 148 str.
7. Čaldarović, O. (2011). *Urbano društvo na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 308 str.
8. Čaldarović, O. and Šarinić, J. (2008). First Signs of Gentrification? Urban Regeneration in the Transitional Society: the Case of Croatia. *Sociologija i prostor*, 46, 181–182 (3–4): 369–381.
9. Ćeranić, G. (2013). Sociološki aspekti preduzetništva. *Sociološka luča*, 7 (1): 28–34.
10. Ellin, N. (2006). *Integral Urbanism*. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 184 str.
11. Habermas, J. (1982). *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed, 179 str.

12. Hamilton, F. E.; Dimitrovska Andrews, K. and Pichler-Milanovic', N. (Ur.). (2005). *Transformation of cities in Central and Eastern Europe*. Tokyo, New York, Paris: United Nations University Press, 519 str.
13. Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London; New York: Verso, 208 str.
14. Hodžić, A. (2005). Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst. *Sociologija sela*, 43, 169 (3): 497–525.
15. Jakšić, B. (2002). *Ljudi bez krova. Život izbeglica i naseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*. Beograd: Republika, 327 str.
16. Jovović, R. (2005). Nova paradigma razvoja Crne Gore u procesu globalizacije. *Preduzetnička ekonomija*, 10 (12) :127-137.
17. Jukić, T.; Mlinar, I. i Smokvina, M. (2011). *Zagreb. Stanovanje u gradu i stambena naselja*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Arhitektonski fakultet; Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada (monografija).
18. Milić, A. (Ur.). (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
19. Nepravishta, F. (2004). Urban housing rehabilitation and partnerships: Tirana case study. *Conference proceedings. "Adequate and affordable housing for all"* Conference, Toronto, lipanj, 24–27.
20. Perović, S. and Kurtović Folić, N. (2012). Visual Perception of Public Open Spaces in Nikšić. *Social and Behavioral Sciences*, 68 (2012): 921 – 933.
21. Petovar, K. (2003). *Naši gradovi između države i građanina*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
22. Petovar, K. i Vujošević, M. (2008). Koncept javnog interesa i javnog dobra u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija i prostor*, 46, 179 (1): 23–51.
23. Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja. Stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 246 str.
24. Pojani, D. (2010). City profile: Tirana. *Cities. The International Journal of Urban Policy and Planning*, 27: 483-495.
25. Poljanec- Borić, S. (2007). Od paradoksalne modernizacije do samoupravne postmodernizacije. Rasprava o suvremenom razvoju hrvatskog društva. *Društvena istraživanja*, 16 (3): 359-378.
26. Poljanec-Borić, S. (2012). Društvena dioba prostora u tranziciji: tipologija negativnih smjerova i moguće društvene posljedice, u: Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (ur.). *Akteri društvenih promjena u prostoru. Transformacija prostora i kvalitete života u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 67–83.
27. Rada, D. R. (1999). Transformational Leadership and Urban Renewal. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 6 (3–4): 18–33.
28. Rogić, I. i Dakić, S. (2000). Grad i plan. Prinos raspravi o generalnom urbanističkom planu Zagreba, u: Mišetić, A. i Štambuk, M. (ur.). *Grad i plan*. Zagreb: Institut Ivo Pilar i Hrvatska sveučilišna naklada, 143 str.
29. Rovčanin, G. (2016). *Poslijeratna arhitektonska scena Podgorice u kontekstu stvaranja identiteta grada*. Magistarski rad. Univerzitet Crne Gore: Arhitektonski fakultet Podgorica.

30. Seferagić, D. (2007). Akteri društvenih promjena u urbanom prostoru Hrvatske. *Sociologija i prostor*, 45, 177–178 (3–4): 361–376.
31. Skoko, B. i Benković, V. (2009). Znanstvena metoda fokus grupa mogućnosti i načini primjene. *Politička misao*, 46 (3): 217–236.
32. Stanković, V. (2010). Društvene elite u Srbiji – preobražaj i prohodnost u poslednjih dvadeset godina. *Nacionalni interes – časopis za nacionalna i državna pitanja*, 6 (3): 469–490.
33. Svirčić Gotovac, A. (2009). *Utjecaj društvenih aktera na procese gentrifikacije i pauperizacije: primjer Zagreba*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
34. Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor*, 187 (2): 187–221.
35. Svirčić Gotovac, A i Zlatar, J. (2008). Akteri rekonstrukcije Cvjetnoga trga u Zagrebu. *Sociologija i prostor*, 179 (1): 53–76.
36. Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (2013). Housing Quality and the Lost (Public) Spaces in Croatia, in: Schrenk, M.; Popovich, V. V.; Zeile, P.; Elisei, P. (Eds.). *REAL CORP 2013: Planning Times*. Tagungsband: Proceedings Real Corp 2013, str. 399–405.
37. Šarinić, J. i Čaldarović, O. (2015). *Suvremena sociologija grada - Od nove urbane sociologije prema sociologiji urbanog*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 261 str.
38. Šarović, R. (2010). Mogućnosti transformacije društvenog poretka u procesu postsocijalističke transformacije društva. *Sociološka luča*, 4 (2): 70–81.
39. Šarović, R. (2012). Revitalizacija sela i orijentacije mladih u Crnoj Gori (empirijsko istraživanje). *Sociološka luča*, 6 (1): 39–47.
40. Švob-Đokić, N. (Ed.) (2007). *Cultural Transitions in Southeastern Europe. The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*. Institut za međunarodne odnose: Zagreb.
41. Tsenkova, S. (2006). Beyond Transitions: Understanding Urban Change in Post-socialist Cities, in: Tsenkova, S. and Nedović-Budić, Z. (Eds.). *The Urban Mosaic of Post-socialist Europe*. Heidelberg: Springer-Verlag, str. 21–51.
42. Tsenkova, S. (2008). Managing Change: the Comeback of Post-socialist Cities. *Urban Research & Practice*, 1 (3): 291–310.
43. United Nations, Economic Commission for Europe (UNECE) (1997). *Human settlement developments in the transition economies of Central and Eastern Europe*. Geneva, New York: UNECE, 56 str.
44. Voyce, M. (2006). Shopping Malls in Australia: the End of Public Space and the Rise of 'Consumerist Citizenship'? *Journal of Sociology*, 42 (3): 269–228.
45. Vujošević, M. (2003). *Planiranje u postsocijalističkoj političkoj i ekonomskoj tranziciji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam, 160 str.
46. Vujošević, M. (2006). Javni interes i strategije aktera u urbanističkom i prostornom planiranju. *Sociologija*, 48 (4): 357–382.
47. Vujović, S. (2012). Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija*, LIV (1): 105–122.
48. Vukićević, S. (1998). *Simuliranje promjene*. Cetinje: Obod, 185 str.
49. Weiss, R. S. (1994). *Learning From Strangers: The Art and Method of Qualitative Interview Studies*. New York: The Free Press, 256 str.

50. ZagrebPlan. Razvojna strategija Grada Zagreba. (2013). *Strateška razvojna usmjerenja do kraja 2013. godine*. Grad Zagreb: Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada, 179 str.
51. Zlatar, J. (2009). Novi poslovni neboderi u Zagrebu kao primjer izražavanja strukture moći. Konferencijsko izlaganje. *Nacionalni sociološki kongres "Društvene promjene i društvena struktura: Hrvatska 20 godina kasnije"*, Zagreb, travanj, 2009.
52. Zlatar, J. (2013.) *Urbane transformacije suvremenog Zagreba. Sociološka analiza*. Zagreb: Plejada i Institut za društvena istraživanja, 216 str.
53. Zlatar, J. (2014). City Profile. Zagreb. *Cities. The International Journal of Urban Policy and Planning*, 39: 144-155.
54. Zukin, S. (1995). *The Culture of Cities*. Cambridge, Mass. and Oxford: Blackwell Publishers, 338 str.
55. Živković, P. (2013). Preduzetništvo od kulta vrednovanja do aporije neoliberalizma. *Sociološka luča*, 7 (1): 44-53.
56. Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 301 str.

Internetski izvori:

1. <http://www.podgorica.me/teritorija-i-stanovnistvo> (pregledano 20.4. 2016.)
2. <https://resurbanae.files.wordpress.com/2012/07/jelena.pdf> (pregledano 21.5. 2016.)
3. <http://www.caribank.org/uploads/about-cdb/policies-strategies/UrbanRevitBklet2.pdf> (pregledano 27.5. 2016.)
4. https://e-uprava.apis-it.hr/gup/downloads/gup_8-09+11-09.pdf. (pregledano 27.5. 2016.)
5. <http://www.zane.hr/katalog/stambene/stan.htm> (pregledano 10.8.2016.)
6. http://s241.photobucket.com,http://www.img2.cdm.me/sites/cdm.bild-studio.me/files/multimedia/foto/2015/06/09/1_0.jpg (pregledano 11.8. 2016.)
7. http://www.jutarnji.hr/migration_catalog/cesta-garaza-cvjetni/1974531/alternates/LANDSCAPE_880/cesta%20gara%C5%BEa%20cvjetni (pregledano 23.8.2016.)
8. http://s241.photobucket.com/user/xy_poz/media/Zagreb/IgorIkeaBLRavanica039.jpg.html (pregledano 24.8. 2016.)

Jelena Zlatar Gamberožić

Institute for Social Research in Zagreb, Croatia

E-mail: zlatar.jel@gmail.com

KEY ASPECTS AND SPECIFIC FORMS OF URBAN RENEWAL AND REVITALIZATION IN ZAGREB AND PODGORICA

Summary

The paper examines some examples of new urban structures in Zagreb and Podgorica, Croatian and Montenegrin capitals, built since 1990 and 2000, as well as their causes and consequences. Globalization and urbanization processes in the post-socialist cities have generated various new urban forms, created by urban renewal and revitalization. New types of urban actors have appeared and brought about specific urban transformations. The paper aims to identify the key problems in Zagreb and Podgorica by getting in-depth information from semi-structured interviews and focus group experts on space. Besides the analysis of (mostly negative) aspects of urban renewal and new actors who have appeared on the scene, we also consider the power and role of professional actors, along with their views on recent urban development of Zagreb and Podgorica. Key aspects of specific forms of urban development and revitalization are compared in the two towns. Opinions and guidelines are offered by experts concerning the future of urban planning in these two and other post-transition cities as well.

Key words: urban renewal, revitalization, new types of urban actors, key problems, Zagreb, Podgorica.

Goran Čeranić
Filozofski fakultet u Nikšiću
Institut za sociologiju i psihologiju
E-mail: ceranicgoran@yahoo.com

TRANZICIJSKI KONTEKST DRUŠTVENIH PROMJENA I KVALITETA ŽIVOTA U PODGORIČKOJ MREŽI NASELJA

Sažetak

U radu se raspravlja o rezultatima istraživanja kvaliteta života u podgoričkoj mreži naselja (iz 2015. godine), i pravi poređenje sa rezultatima koji su dobijeni za zagrebačku mrežu naselja (iz 2014. godine). Istraživanje je sprovedeno u sklopu bilateralnog projekta *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* u kojem su učestvovali Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću i Institut za društvena istraživanja iz Zagreba.

Dobijeni rezultati su pokazali da je u postsocijalističkom periodu došlo do povećanog socijalnog raslojavanja i segragacije unutar same mreže podgoričkih naselja, što je uslovalo da klasna diferencijacija dobije i svoj prostorni odraz. Poredeći rezultate za podgoričku i zagrebačku mrežu naselja uočavamo određene sličnosti ali i značajna odstupanja kad su u pitanju pojedini indikatori.

Ključne riječi: kvalitet života, tranzicija, transformacija, materijalni prihodi, stanovanje.

1. Uvod

Istraživanja percepcije kvaliteta života i rasprave na ovu temu su relativno novijeg datuma. Početak cjelovitijeg i naučno utemeljenog proučavanja ovog fenomena vezuje se za uspostavljanje države blagostanja sredinom XX vijeka. Pristup istraživanju kvaliteta života obuhvata složen i interdisciplinaran postupak sa različitim dimenzijama određenja sadržajnosti pojave. Kvalitet života neposredno je povezan sa društvenim razvojem, jer je njegov osnovni cilj ostvarivanje interesa i zadovoljavanje potreba pojedinaca i društvenih grupa. U uslovima intenzivnog razvoja položaj većine pripadnika određene društvene zajednice je takav da oni mogu kvalitetno zadovoljiti svoje potrebe i ostvariti adekvatan nivo kvaliteta života. Nepovoljne društvene okolnosti koje nastaju kao odraz ekonomske i političke krize dovode do zastojanja u razvoju, pa samim tim i do nepovoljnih uslova za zadovoljavanje potreba. U periodima usporenog razvoja razlike u kvalitetu života između pojedinih kategorija stanovništva se produbljuju. Razlike se ističu kako između pojedinih društvenih grupa, tako i između pojedinih regiona, gradova, sela. Iz tog razloga je za cjelovitiju analizu kvaliteta života ljudi na ovom dijelu Evrope neophodno ukazati na osnovne osobenosti društvenog razvoja, sa posebnim akcentom na dešavanja u tranzicijskom periodu, koja još uvijek dominantno imaju svoj odraz na kvalitet života u aktuelnom trenutku.

2. Socijalistički period

Posmatrano iz šire istorijske perspektive, crnogorsko društvo (što kao samostalno, što kao dio drugih država) imalo je različite amplitude uspona i padova u svom razvoju. Trusno balkansko područje, koje je samo u XX vijeku bilo poprište četiri rata, nije bilo pogodno tlo za kontinuiran ekonomski i uopšte društveni razvoj. Uspješniji razvoj usporavali su, osim ratova i sam socijalistički društveni sistem, koji se pokazao samo djelomično uspješan model modernizacije. Na sve to su se nadovezala dešavanja 1990-ih godina - raspad zemlje, četvorogodišnje sankcije UN-a, ekonomska i sveukupna društvena kriza. Sve ovo je doprinijelo da kvalitet života većine ljudi na ovom prostoru bude daleko iza kvaliteta života građana onih zemalja koje nijesu imale ovako turbulentan put razvoja.

Nakon II svjetskog rata nastupio je proces socijalističke modernizacije koji je iz korijena promijenio dotadašnji način privređivanja, a samim tim i socijalnu strukturu, kao i ostale segmente društva. Na krilima euforije usled oslobođenja zemlje, uz opšte siromaštvo i nizak materijalni standard, započeta je obnova po modelu centralnoplanske ekonomije. Početni rezultati su se javili i kao izraz opšteg oduševljenja

zbog pobjede u ratu, što je rezultiralo sveukupnim zalaganjem cjelokupnog naroda u izgradnji novog društva. U skladu sa socijalističkom ideologijom eliminisani su ostaci nerazvijenog tržišta koje je egzistiralo u predsocijalističkom periodu, planska ekonomija postaje dominantna, što uslovljava i sektorsku preraspodjelu rada. Prioritet je dat razvoju industrije, pa samim tim dolazi do masovnog prelaska u industrijski i administrativni državni sektor. Međutim, strogi centralnoplanski sistem koji je karakterisao i SSSR nije se dugo zadržao. Poslije „razlaza“ sa Sovjetskim Savezom bivša Jugoslavija bira drugačiji put razvoja u odnosu na ostale socijalističke zemlje. Samoupravni socijalizam, koji je bio specifičan samo za SFRJ, podrazumijevao je znatno decentralizovaniji princip odlučivanja o društvenom razvoju republičkih jedinica u odnosu na ostale zemlje Istočnog bloka, određene oblike tržišta, kao i veću autonomiju radnih organizacija. Doduše, policentričnost odlučivanja, kako zapaža Mladen Lazić (1994), imala je cikličan karakter - konstantno su se smjenjivali periodi decentralizacije i recentralizacije na funkcionalnom planu. Za razliku od ostalih zemalja realnog socijalizma, koje su prioritet davale investicijama u sferi teške industrije, lična potrošnja u našem slučaju dobija sve više na značaju. To je sve imalo za posledicu rast materijalnog standarda u određenom periodu socijalističkog razvoja.

Poslije perioda siromaštva i teških uslova života koje je sa sobom donio II svjetski rat i vrijeme neposredno nakon njega, uslijedila je etapa prosperiteta. U periodu od uspostavljanja samoupravljanja (1950), pa do osamdesetih godina imali smo konstantan rast društvenog standarda, a samim tim i kvaliteta života. Nakon odustajanja od potpunog oponašanja sovjetskog modela privrednog razvoja i djelimičnog uspostavljanja tržišta, dolazi i do uspostavljanja saradnje sa Zapadom. Ne smije se zaboraviti ni vješta spoljna politika koja je iskoristila poziciju zemlje za dobijanje značajnih stranih donacija. Džon Lampe u tekstu „Američka pomoć Jugoslaviji i njen značaj“ smatra da je čak 30% nacionalnog dohotka tokom pedesetih godina počivalo na stranoj pomoći. Kako navodi Dragan Lakićević (2002), između 1950. i 1960. godine samo američki krediti iznosili su 2,5 milijardi dolara (sadašnjih preko 11 milijardi dolara). Prema procjenama nekih eksperata, SFR Jugoslavija je ukupno dobila oko osamdeset milijardi SAD dolara na ime kredita, pomoći i dr. (Mrkšić, 2000).

Samoupravne radne organizacije su funkcionisale na taj način što su nakon podmirivanja obaveza prema državi samostalno raspodjeljivale ostatak dohotka na lične zarade i investicije. S obzirom da su zaposleni odlaskom iz radne organizacije (u penziju ili drugu radnu organizaciju) gubili mogućnost prihodovanja iz te organizacije, oni nijesu imali nikakv motiv da ulažu u sopstveno preduzeće. Iz toga razloga je za njih daleko korisnije bilo izdvajanje što većeg dijela u lične dohotke i stvaranje lične štednje koju bi usmjerili za kupovinu imovine kojom će sami raspolagati i koristiti je, nego investirati sredstva u preduzeće u kojem su radili. Pošto investiranje u proizvodnju, tj. u privatna preduzeća, nije bilo dozvoljeno, sredstva su

se dominantno upotrebljavana za potrošnju. Olson (u Arandarenko, 2000) u tom kontekstu govori o takozvanoj „crvenoj sklerozi“ – neformalnim mrežama birokrata koje upravljaju preduzećima, a čiji je osnovni cilj da za sebe izdvoje što veći dio dobara. To im polazi za rukom zahvaljujući fingiranim izvještajima u kojima su prikrivali stvarno stanje. Ova pojava se javila još 1960-ih godina ali je postala potpuno vidljiva tek 1980-ih, kad je odstupanje između proklamovanog i stvarnog stanja postalo sasvim očigledno.

Posmatrano sa aspekta kretanja materijalnog standarda, cijeli samoupravni period može se podijeliti na etapu uspona do početka osamdesetih, i na etapu pada standarda u toku osamdesetih godina. U samoupravnom periodu, koji možemo odrediti kao prosperitetan, standard velikog broja građana se u velikoj mjeri popravio. Društveni proizvod se od 1947. pa do 1985. godine uvećao za sedam puta. Najveća stopa privrednog rasta je bila između 1953. i 1965. godine i iznosila je 8,1% (M. Popović, 1991). U periodu od 1964. do 1979. zaposlenost je rasla po stopi od 3%, produktivnost rada u industriji po stopi od 3,7%, a realni lični dohoci su se uvećali za 3,8% godišnje (Mihailović, 1981). „Pri kraju ove faze uspona, Jugoslavija je 1978. godine imala, prema proceni Svetske banke, 2380 dolara po stanovniku. Prosečne realne neto zarade u društvenom sektoru dostižu, krajem 1976. godine, iznos od 465 DEM (3535 dinara), pri čemu je prosek za privredu 450 DEM, a za vanprivredu 538 DEM. S obzirom na realnu kupovnu moć ondašnjeg dinara, jedna prosečna plata bila je dovoljna za podmirivanje osnovnih izdataka tipične urbane porodice,“ (Mrkšić, 2000: 246). Međutim, razlike u prosječnim zaradama između pojedinih Republika SFRJ bile su veoma izražene, dok su npr. u Sloveniji, najrazvijenijoj federalnoj jedinici, zarade bile za petinu više u odnosu na jugoslovenski prosjek, u Makedoniji i na Kosovu one su jedva dostizale 80% opšteg prosjeka (Mrkšić, 2000). U Crnoj Gori, kao jednoj od najnerazvijenijih republika u bivšoj Jugoslaviji, taj prosjek je znatno niži od onog koji je bio na nivou države. Prosječne zarade bez poreza i doprinosa za Crnu Goru su 1976. godine iznosile 3133 dinara. U privredi je taj prosjek iznosio 3028 dinara, a u vanprivredi 3617 dinara. Ako posmatramo po gradovima, vidimo da su prosječna primanja u Titogradu (današnjoj Podgorici) prevazilazila tadašnji republički prosjek, i iznosila su (3364 dinara). Zanimljivo je, međutim, da Titograd, iako je imao prosječne zarade iznad republičkog prosjeka, nije imao i najveće zarade, gledano prema opštinama. U tom domenu je prednjačio Nikšić, kao industrijski centar, sa prosječnim ličnim dohotkom od 3445 dinara. Važno je naglasiti da su neto zarade u Crnoj Gori u periodu između 1965. i 1976. uvećane 7 puta, sa 450 dinara koliko je iznosila prosječna zarada 1965. godine, na 3133 dinara koliko je bilo prosječno primanje 1976. godine.

Ovakav višegodišnji rast realnih zarada doprinio je ekspanziji svih oblika potrošnje kao i kvalitetnijem zadovoljavanju osnovnih potreba stanovništva. „Učešće izdataka za zadovoljenje egzistencijalnih potreba ishrane, odevanja i stanovanja sma-

njeno je sa 85%, krajem pedesetih, na polovinu svih izdataka četvoročlane radničke porodice u 1978. godini. U okviru toga izdaci za ishranu smanjeni su sa 61% u 1953. godini na svega 36% u 1978. godini, troškovi za odeću i obuću pali su sa 19% u 1959. godini na 11% ukupnih izdataka u 1978., a troškovi stanovanja nisu padali, oni su i dalje zadržali simbolično učešće od 3,6% u ukupnim izdacima tipične radničke porodice. Politika zaštite standarda radnih ljudi najreljefnije se ispoljavala u krajnje neekonomskim stanarinama, koje su bile niže od porodičnih izdataka za piće i duvan, čije je učešće iznosilo 4% ukupnih izdataka“ (Mihailović, 1981: 61-65). Konstantan rast ličnih dohodaka i sve više smanjivanje izdataka za egzistencijalne potrebe usloveli su razvijanje i zadovoljavanje onih potreba koje bi mogli označiti kao luksuzne. Najbolji pokazatelj razvoja ove vrste potreba jeste porast broja kupljenih automobila, naime, krajem sedamdesetih godina svako treće domaćinstvo je posjedovalo automobil (Mrkšić, 2000). Nastupilo je vrijeme masovne potrošnje, vrijeme u kojem je materijalni standard za veliki broj stanovnika znatno porastao, što je uslovalo promjenu načina i stila života. Konačno je dostignut onaj nivo kvaliteta života koji za koji je prethodnim generacijama trebalo znatno duže vremena.

Dok je u ostalim socijalističkim društvima vladala „diktatura nad potrebama“ (Feher, Heler, Markuš, 1986), jugoslovensko državno uređenje je bilo specifično i jedinstveno u svijetu, spojilo je dvije potpune suprotnosti – socijalizam i potrošačko društvo. Sve većim otvaranjem prema Zapadu i razvojem masovne proizvodnje, mogućnošću sve većeg izbora proizvoda, kao i povećanom platežnom moći građana, oblikuje se specifičan aspekt potrošačkog društva. Povišeni životni standard vodio je sve većim potrošačkim potrebama koje su prevazilazile stvarne novčane mogućnosti stanovništva, a što je omogućeno fiktivnim povećanjem platežne moći putem kreditnih zaduživanja. Međutim, veoma brzo se počinje plaćati danak ostvarenog blagostanja.

Period uspona nije dugo trajao, već početkom 1980-ih dolazi do stagnacije, svi ekonomsko-socijalni indikatori su ucrtavali jasnu krivulju pada. Stopa rasta industrijske proizvodnje 1953-1965. iznosi oko 13% godišnje, a 1972-1981. upola je manja – 6,7%. Prosječan lični dohodak je 1983. vraćen na nivo iz 1970., da bi se zatim još brže smanjivao. Učešće SFRJ u svjetskom društvenom bruto proizvodu 1976. godine iznosilo je 0,066, a 1988 – 0,036, znači da je upola smanjeno. Slična je situacija i sa učešćem Jugoslavije u svjetskim investicijama (1982 - 0,067; 1988 – 0,062) i u svjetskom izvozu (1982 - 0,067; 1988 – 0,048). Indeks društvenog bruto proizvoda je opao sa 110,1 – 1976. na 72,6 – 1988. Učešće u ličnoj potrošnji svijeta se prepolovilo, sa 0,060 1982. na 0,031 1988. (Trkulja, 1995). Slabljenje privrednog rasta prati pogoršavanje uslova života građana. Trošenje iznad stvarnih mogućnosti dugoročno je imalo svoje posledice ali je u određenom periodu dovelo do blagostanja. Posledice, kao što vidimo iz navedenih indikatora, postaju vidljive odmah na početku osamdesetih godina kada dolazi do inflacije i nestanka pojedinih

namjernica, kao i nestašice benzina. Krajem osamdesetih, trocifrena inflacija je poprimila razorna obilježja, a broj nezaposlenih se popeo na dva miliona. Lični dohoci više nijesu u stanju da odgovore na porasle apetite stanovništva, pa ni da zadrže postojeći standard i stečene potrošačke navike, već dolazi do njegovog opadanja. Kriza sve jače kuca na vrata, i to ne kriza prolaznog karaktera, već je u pitanju, kao što će se ubrzo pokazati, sistemski problem koji će uzrokovati urušavanje socijalizma, a sa njim i SFR Jugoslavije.

3. Postsocijalistički period

Specifičnost jugoslovenskog tipa socijalističkog uređenja je obećavala bezbolniju transformaciju u kapitalizam od ostalih zemalja koje su pripadale real-socijalističkom krugu (Pečujlić, 1997). Postojanje liberalnih tendencija u politici i decentralizacija odlučivanja u privrednim subjektima, oličena u samoupravljanju, uz djelimično postojanje tržišta, učinili su da SFR Jugoslavija ima uslove za bezbolniji preobražaj u kapitalističko društvo. Ipak, početak tranzicijskog perioda devedesetih godina XX vijeka, na ovom prostoru, obilježen je drastičnim pogoršanjem uslova života. Teška svakodnevnica i opšte propadanje su rezultante pogrešnog odgovora na izazove društvene krize koja se javila krajem osamdesetih godina. Usled rata, koji je na prostoru bivše Jugoslavije započeo 1990-ih godina, komunikacija i privredna saradnja između preduzeća je prekinuta, jedinstveno tržište je prestalo da funkcioniše, a izgubljena su i inostrana tržišta. Uz razaranje privredne strukture i neposredni troškovi rata su, naravno, bili ogromni. Sankcije koje je Savjet bezbjednosti UN uveo 1992. godine izolovale su zemlju i dodatno podstakle rast siromaštva i privredno nazadovanje. Autarkičnost, koja nastaje kao rezultat izolovanosti, doprinijela je bujanju korupcije i organizovanog kriminala.

U takvim društvenim okolnostima, neminovno je došlo do pada privrednih aktivnosti i zaposlenosti, kao i zarada i životnog standarda građana. Kriva socijalno-ekonomskog pada je najizrazitija u ekonomskom opadanju društvenog bruto proizvoda po glavi stanovnika. Društveni bruto proizvod po glavi stanovnika je u Crnoj Gori manji u 1996. godine za 49% u odnosu na 1989., a za 47% u ukupnom izrazu. Crna Gora je 1989. godine imala 2380 američkih dolara DBP po glavi stanovnika, i među 128 zemalja koje prati Svjetska banka bila je na 77. mjestu, u grupi više srednje dohodovnih zemalja. U 1996. godini ta vrijednost je pala na 1244 američka dolara, čime je došla na granicu prelaza u nisko dohodovne zemlje. Stvarno stanje stvari je dakle bilo takvo da je društveni proizvod prepolovljen, a realne zarade desetkovane (Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, 2005).

Sa osiromašenjem privrede, redukovana je i lična potrošnja, dok su zarade postale socijalna kategorija. Posebno drastičan pad standarda se desio u hiperinflatornom periodu. Galopirajuća inflacija, čija je godišnja stopa prestigla 1000000% 1993. godine, još više je pogoršala ovu tešku situaciju. Ovakva inflacija vrši dodatnu preraspodjelu na štetu većine, dakle siromašnih, a u korist malog broja veoma bogatih. U tom periodu, bukvalno je vođena žestoka borba za preživaljavanje. Da bi se zadovoljile najnužnije potrebe, raspoloživa sredstva su pažljivo rastezana od početka do kraja mjeseca, troškovi ishrane su se višestruko uvećali i dostigli iznos od skoro tri četvrtine ukupnih izdataka (Mrkšić, 2000).

Već pomenute okolnosti uslovile su i dramatičan pad broja zaposlenih - sa 163 hiljade u 1989. godini na svega 113 hiljada u 2000. godini, i još dramatičniji porast broja nezaposlenih - sa 48 hiljada u 1989. godini, na preko 81 hiljadu u 2000. godini. Pored toga treba imati u vidu i realnu ekonomsku činjenicu da se u zoni sive ekonomije (prema procjenama) još uvijek nalazi 30 hiljada zaposlenih, koji se ili isključivo time bave ili se, pored zaposlenosti u društvenom sektoru, bave i sivom ekonomijom kao dopunskom djelatnošću (Prostorni plan Crne Gore, Ocjena stanja i pravci privrednog razvoja Crne Gore, 2005).

Prva i najočiglednija promjena u tranzicijskom razdoblju došla je do izražaja u području rada i zaposlenosti. Stabilna i sigurna zaposlenost pretvorila se u nesigurnu i nezaštićenu zaposlenost, praćenu visokom nezaposlenošću te drugim promjenama u strukturi rada (npr. fleksibilizacija rada). Važno je napomenuti da je nezaposlenost uveliko postojana, jer je vrlo veliki udio duge nezaposlenosti - duže od godinu dana na posao u Crnoj Gori čeka 55% nezaposlenih. Dugotrajna nezaposlenost po pravilu dovodi do slabljenja radnih i profesionalnih vještina, otežanog zapošljavanja, gubitka veze sa tržištem rada, finansijskih problema i do povlačenja iz radne snage.

Kao i u većini postsocijalističkih zemalja, nezaposlenost u Crnoj Gori složene je naravi, pa su i mehanizmi njenog saniranja složeni. Procesom privatizacije javni sektor je osiromašen za velik broj radnih mjesta, a rješenje za otpuštene zaposlene pokušalo se naći u prijevremenom penzionisanju većeg broja radnika. Posledica takve ekonomske politike ogleda se u prevelikom broju penzionera, čije naknade iziskuju velika finansijska sredstva, a Fond penzijskog i invalidskog osiguranja nema na raspolaganju tolika sredstva da bi riješio njihov problem. Osim toga, tranzicijske zemlje su, pa i Crna Gora, naslijedile i određene karakteristike radne snage i zaposlenih iz prošlog perioda, a to je dominacija zaposlenosti u javnom sektoru. U takvim okolnostima je došlo do neodržive ekspanzije javne potrošnje.

Period privrednih kretanja u Crnoj Gori koji je uslijedio nakon sloma socijalističkog poretka predstavlja, kao što vidimo, fazu dramatičnog pada svih privrednih aktivnosti. Razmjere privrednog urušavanja detaljnije možemo iskazati sintetičkim parametrom društvenog proizvoda u pojedinim privrednim oblastima. Naime, zbog

dobro poznatih, prije svega neekonomskih činjenica i događaja u bivšoj Jugoslaviji, kao i zbog istovremenog odvijanja procesa tranzicije sistema, u 2000. godini, dakle punih deset godina nakon početka postsocijalističkih promjena, industrija je ostvarila svega 37,8% društvenog proizvoda ostvarenog 1989. godine, poljoprivreda 73,4%, građevinarstvo 57,3%, saobraćaj 77,8%, trgovina 69% i turizam 57,8%. U tom periodu evidentno je da su industrija, pomorski saobraćaj i turizam pretrpjeli najveće štete. Industrija ne samo zbog toga što je svela svoje učešće u društvenom proizvodu na 25,3% već više zbog toga što je to učešće održala zahvaljujući prije svega energetske – metalurškog kompleksu, koji se kako tako održao, dok je stepen korišćenja kapaciteta ostalih industrijskih grana sveden na ispod 25% a neke su se praktično ugasile (Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, 2005).

Smanjenju učešća sektora industrije u društvenom proizvodu svakako su doprinijele i promjene koje se dešavaju u sferi međunarodne podjele rada. Uporedo sa promjenom društvenog sistema započinje i proces deindustrijalizacije, tj. prelaska iz sekundarne u tercijalnu djelatnost. To bitno obilježje modernih društava u našim okolnostima poprima izrazito deformisan oblik, jer “deindustrijalizacija nosi višak dekonstrukcije i obezvjeđivanja snaga proizvodnje, a tercijarnom delatnošću dominira nepregledna maska butika, kafića, trgovinskih pigmeja – tog kapilarnog sistema masovne sive ekonomije” (Pečujlić, 1997: 102). Izrazita većina preduzetnika (preko 85%) u Crnoj Gori danas djeluje u oblasti tzv. servisne ekonomije, posebno u sferi trgovine i raznih usluga, a tek 10% se bavi proizvodnjom i građevinarstvom.

Urušavanje socijalističkog poretka zahtijevalo je uspostavljanje novog sistema koji će se zasnivati na nekim drugačijim principima od postejećeg. Ugledajući se na razvijena zapadna društva, politički pluralizam i tržišna reorganizacija su se postavili kao neophodni preduslovi rješavanja ekonomske krize koja je, kao što i egzaktni ekonomski indikatori pokazuju, trajala čitavu deceniju. Međutim, građanski rat, koji je uslijedio, učinio je cjelokupnu situaciju znatno složenijom. Vladajuća grupacija u Crnoj Gori zadržala je svoj položaj pravovremenom zamjenom socijalističkog legitimacijskog obrasca nacionalističkim. Čak je i prve višestranačke izbore dobila pod nazivom Savez komunista, što se nije desilo niti u jednoj drugoj postsocijalističkoj državi. Takođe, jedinstvena je i po tome što neprekidno vlada punih 27 godina, čak je i personalni sastav, makar kad je o ključnim pozicijama u partiji riječ, manje-više ostao isti. Crna Gora, dakle, još uvijek nije ispunila jedan od osnovnih principa konsolidovane demokratije (Linc i Stjepan, 1998), a to je smjenjivost vlasti na demokratskim izborima. Upravo su ti politički akteri odigrali ključnu ulogu u sprovođenju cjelokupne transformacije društva i izgradnje novog kapitalističkog sistema.

Zadržavajući vladajuću poziciju i u novom sistemu, kao ključni segment ekonomske moći uspjela je da stavi pod svoju kontrolu i vlasničku transformaciju. Budući da nije bilo tržišnog ambijenta, neprestano političko posredovanje u ekonomskim

procesima stvaralo je privilegovan položaj određenim grupama. Politički uticajne grupe su svoje interese nametale kao opšte društvene interese. Većina političke nomenklature je zauzimala pozicije direktora velikih preduzeća ili banaka. Stvorena je čvrsta mreža međusobno isprepljetanih interesa. Vrhovi dojučerašnje socijalističke vlasti nastoje na taj način sačuvati svoje povlašćeno mjesto u svim strukturama moći, bilo da se radi o političkoj ili ekonomskoj sferi. „Grupacije, koje posle sloma socijalističkih sistema osvajaju političku vlast, nužno preuzimaju zbog postojanja podržavljene ekonomske strukture, i ekonomski dominantnu ulogu. To ih, međutim, dovodi u položaj koji je u socijalizmu zauzimala kolektivnovlasnička klasa. Iz tako strukturalno datog položaja, koji se održava zbog nemogućnosti brzog radikalnog preobražaja svojinskih odnosa, razvijaju se posebni interesi njihovih pripadnika: da se očuvaju barem pojedini oblici reprodukcije, uspostavljeni u prethodnom sistemu” (Lazić, 1994b: 11). Stoga je evidentan njihov interes za što dužim održavanjem tog „prelaznog perioda“ u kome su privatnosvojinski oblici isprepljetani sa još uvijek preovlađujućom komandnom ekonomijom. Taj novonastali amalgam ostatka starog i nadolazećeg sistema možemo označiti kao jednu vrstu političkog kapitalizma (Antonić, 1993) što nastaje u institucionalnom vakumu koji je nova-stara elita iskoristila za preuzimanje potpune kontrole nad sveukupnom nekadašnjom društvenom svojinom, kao u mogućnošću njenog iskorišćavanja. Tako dolazimo do apsurdne situacije da je sami početak transformacije u kapitalistički sistem obilježen faktičkim podržavljenjem društvene svojine koju je kontrolisala etatiistička elita. Samim tim možemo konstatovati da se istorija na neki način ponavlja, i da opet imamo neku vrstu nacionalizacije, kao što se to na ovim prostorima dešavalo i neposredno nakon II svjetskog rata.

Ovakva situacija se pokazala kao veoma pogodna za kasniju transformaciju društvenog kapitala u privatni, naravno u vlasništvu ljudi na vlasti i onih oko njih. „Prelivanje“ tih dobara često se vrši nekim polulegalnim ili ilegalnim kanalima, što dovodi do složenih i mnogih veza državnog i krupnog privatnog kapitala. Raspad države, građanski rat, sankcije, uticali su da brojne institucije, pogotovo pravne, ne budu previše „revnosne“ u obavljanju svojih funkcija, što je uslovalo brzo i enormno bogaćenje određenog broja pojedinaca iz vlasti i ljudi bliskih njima. Sve ovo ukazuje da se politička moć koristi kao direktni put za sticanje materijalne koristi. Država i politička moć su instrumenti u stvaranju nove ekonomske elite, jer je upravo državna vlast kroz kontrolisanu privatizaciju birala pojedince od kojih je stvorila novu preduzetničku elitu. Granica između politike i *biznisa* je postala potpuno nevidljiva jer se politički položaji i državni resursi koriste za lično bogaćenje. Zato i ne čudi što *The Economist* svrstava političke lidere u Crnoj Gori među najbogatije u Evropi.

Slika 1.

Delta City – šoping mol

Izvor: www.androidvodic.com

Slika 2.

Podgoričko naselje Konik

Izvor: www.ebrcko.net

Brzo bogaćenje novostvorenog uskog sloja političko-ekonomske elite i njima bliskih preduzetnika dopunjeno je isto tako brzim i naglim osiromašenjem najvećeg broja stanovnika. Sve ovo je rezultiralo povećanjem tzv. primarne nejednakosti, koja je određena pozicijom na tržištu rada. Nejednakost posebno dobija na značaju u onim društvima u kojima je dugo vremena dominirao egalitarni sistem vrijednosti. Crnogorsko društvo je jedno od takvih društava gdje egalitarizam, kao vrijednosni obrazac, nije karakteristika samo socijalističkog perioda, nego ima mnogo dublju

osnovu u tradiciji i kulturi. Dominantna ekonomska politika je proizvela visoke socijalne razlike sa širokim društvenim implikacijama. Iz nje su proizašle i socijalne tenzije sa specifičnim javnim nezadovoljstvima, brojnim štrajkovima i nizom drugih oblika, pojedinačnog, grupnog i šireg reagovanja i javnog ispoljavanja nezadovoljstva. Posebno treba istaći podatak da je nejednakost u crnogorskom društvu, mjere na odnosom potrošnje po 10% najsiromašnijih i najbogatijih stanovnika, najveća u regionu. Istraživanje crnogorske kancelarije Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) pokazuje da bogati u Crnoj Gori troše osam puta više nego siromašni.

Sve navedeno, u postsocijalističkom periodu na ovom prostoru je uslovalo da i današnja struktura lične potrošnje većine stanovništva u Crnoj Gori ima obrise koji su karakteristični za nerazvijene zemlje.

4. Urbane promjene u postsocijalističkoj Crnoj Gori

Slom socijalizma i pokretanje sistemske transformacije početkom 90-ih godina prošlog vijeka obilježeni su nadom u brzo uspostavljanje kapitalizma i svih pozitivnih strana koja su karakteristična za razvijena zapadna društva. Međutim, veoma brzo je uočeno da se stvari ne odvijaju na željeni način, ni što se tiče tempa, a ni pravca promjena. Pokazalo se, naime, da je postsocijalistička transformacija dugotrajan i težak proces. To je svakako uticalo i na socioprostorne posledice postsocijalističke transformacije. U uslovima sveopšte krize, strategija preživljavanja postaje dominantna, a raste značaj dualne ekonomije i mješovitih seoskih domaćinstava.

Neefikasnost velikih industrijskih preduzeća, koja nijesu uspjela da se snađu u novonastalim tržišnim uslovima, uslovala je u velikoj mjeri njihova gašenja i zapošljavanje u malim i srednjim preduzećima. Tome je doprinio i proces deindustrijalizacije, kao globalni fenomen koji nije zaobišao ni postsocijalističke prostore. Sve ovo je dovelo do razvoja privatnog preduzetništva, koje je u socijalizmu faktički bilo zabranjeno, i do prelivanja zaposlenih iz sekundarnog u tercijalni sektor privrede. Bujanje malih i srednjih preduzeća predstavlja najizraženiju osobenost postsocijalističkog kolorita urbanih prostora. S obzirom da tercijarnim sektorom dominiraju male radnje i restorani iz oblasti trgovine i usluga, dolazi do pojačane potražnje za centralnim gradskim prostorom i njegovom komercijalizacijom (Vujović, 2004). Da mala i srednja preduzeća postaju preovlađujući oblik funkcionisanja privrede u Crnoj Gori govori nam i podatak od preko 20000 firmi ovog tipa, a od toga je preko 30% registrovano na teritoriji Podgorice. Međutim, bez obzira na veliki broj novootvorenih malih i srednjih preduzeća ona ne uspijevaju da apsorbuju sve one koji su izgubili posao u društvenom/državnom sektoru. Proces privatizacije u Crnoj Gori doveo je do predstečajnog stanja velikog broja preduzeća koja su zapošljavala

veći dio radne snage. Očekivalo se da će se gubitak radnih mjesta kompenzovati kroz otvaranje novih radnih mjesta u malim i srednjim preduzećima u privatnom vlasništvu, ali ta dinamika nije bila dovoljno intenzivna.

Kao rezultat porasta nezaposlenosti, brojni građani na početku transformacijskog procesa, a i danas, su bili primorani da se angažuju u sivoj ekonomiji kao osnovnom načinu preživljavanja. Tome je posebno doprinijela četvorogodišnja blokada zemlje i nestašice svih vrsta proizvoda. Nelegalna i polulegalna prodaja su postali neophodni kako bi se preživjelo. Broj domaćinstava koji je u Crnoj Gori ostvarivao dodatne prihode izvan formalne ekonomije prelazi 60%. Dominirala je preprodaja cigareta, pića i benzina, kojom se, kako Mrkšić (1994) navodi na ovom prostoru bavilo 40% učesnika sive ekonomije. Gradovi postaju buvlje pijace, jer se preprodaja odvija ne samo na mjestima predviđenim za takve aktivnosti, već u svim djelovima – u centru gdje se postavljaju tezge i kiosci, između gradskih blokova, duž saobraćajnica, itd. Naravno, ovakvu privredne aktivnosti karakteriše skrivanje prihoda i neplaćanje poreza (Vujović, 2004). Takve aktivnosti su bile omogućene tzv „mekim“ pravnim poretom koji je podrazumijevao „žmurenje“ države na ovaj vid nelegalnog djelovanja. To je doprinijelo da najsitimašniji slojevi prežive, a oni koji su bili bliski vladajućoj eliti preliju najveći dio društvenog bogatstva u svoje džepove.

Povećana društvena nejednakost dobija svoj odraz i na prostornom planu. Narasla distanca među društvenim slojevima, odnosno svojevrsni jaz koji se javlja između bogatih i siromašnih, tj. osiromašene većine i manjine stanovništva koja živi u izolaciji, prenosi se i na teritorijalnu ravan. Dok se u socijalizmu nastojala izbjeći prostorna segregacija, u postsocijalističkoj eri ona postaje očekivani izraz rasta materijalnih nejednakosti. Tako se izdvajaju naselja i kvartovi koja dominantno naseljavaju pripadnici više klase, a takođe i djelovi grada gdje pretežno živi radnička klasa, kao i oni koje možemo okvalifikovati kao gubitnike tranzicije. Pripadnici ekonomske i političke elite naseljavaju uglavnom bolje gradske četvrti, kao i centralno gradsko jezgro. Ovdje još uvijek nemamo trend iseljavanja društvene elite u luksuzna prigradska naselja, kao što je to slučaj sa nekim drugim državama, već su ta područja većinom prepuštena slojevima koja zauzimaju niže mjesto na hijerarhijskoj ljestvici (Vujović, 2002). Za razliku od luksuznih lokaliteta koje naseljavaju novi bogataši, pojedine oblasti grada u kojima žive siromašni se devastiraju. To dolazi do izražaja kroz slab kvalitet gradnje, loše saobraćajnice, slabu saobraćajnu dostupnost, nedostatak drugih usluga, i sl.

Proces postsocijalističke transformacije nije uslovio samo narastanje nejednakosti između pojedinih djelova grada, već se te razlike manifestuju između samih gradova i regija u okviru države. U Crnoj Gori te razlike posebno dolaze do izražaja kada poredimo Sjevernu, Srednju i Južnu regiju (geografska, a ne administrativna podjela). To je posebno uočljivo ako poredimo broj siromašnih građana u naznačenim regijama. Analizirajući raspoložive podatke primjećujemo da su geografski najugroženiji

stanovnici sjevera Crne Gore, čija stopa siromaštva iznosi 19,3%, i gdje živi 45% siromašnih. U centralnom dijelu Republike, gdje je stopa siromaštva 10,8%, živi oko 35% siromašnih. U južnom dijelu Crne Gore, gdje je stopa siromaštva oko 8,8, živi oko 19% siromašnih.

I brojni drugi pokazatelji ukazuju na zaostajanje Sjevernog regiona u privrednom razvoju. Ako uzmemo u obzir dohodak primjetne su razlike između regiona, tako je 2013. dohodak po glavi stanovnika u Sjevernom dijelu Republike bio najniži i iznosio je 1.031,5 evra, ili 2,05 puta manje nego u Središnjem regionu (2.233,8 evra). Kada se posmatraju budžetski prihodi po glavi stanovnika prema regionima, najniža vrijednost je takođe zabilježena u Sjevernom regionu (100, 46 evra), što je u 2013. godini bilo 5,7 puta manje nego u Primorskom regionu (572,99 evra). Prosječna stopa nezaposlenosti, takođe je najviša u Sjevernom regionu i iznosila je 21,9% u 2013. godini, dok je bila najniža u Primorskom regionu i iznosila je 11,7%, odnosno 1,87 puta manje nego u Sjevernom regionu (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020, 2014).

Regionalna polarizacija u ekonomskom i društvenom razvoju Crne Gore, koju smo predstavili kroz konkretne pokazatelje, odrazila se i na promjenu broja stanovnika u naznačenim oblastima. U periodu između dva popisa (2003-2011) uočavamo smanjenje broja stanovnika Sjevernog regiona, dok je u Centralnom i Južnom zabilježeno povećanje. Pomenute promjene uzrokovane su prirodnim kretanjem stanovništva, kao i izrazitim migracionim tokovima usmjerenim od sjevera ka središnjem i primorskom dijelu zemlje. Pored pomenutih kretanja, zabilježene su i promjene u strukturi stanovništva, u prvom redu starosnoj, koja može biti značajan faktor uticaja na dalji razvoj regiona. Prema podacima iz popisa 2011. broj stanovnika i broj domaćinstava u Sjevernom regionu Crne Gore je smanjen u odnosu na popis iz 2003. godine za 7,2%. Na drugoj strani, u istom periodu između dva posljednja popisa, povećan je broj stanovnika i domaćinstava u Središnjem regionu za 5,8%. Rast broja stanovnika u međupopisnom periodu je zabilježen u Podgorici (10,7%) i Danilovgradu (12,2%), dok je u ostale dvije opštine središnjeg regiona zabilježeno smanjenje Cetinje (-9,2%) i Nikšić (-2,7%). U Primorskom regionu je, prema popisu iz 2011. godine, broj stanovnika povećan za 3,7%, dok je broj domaćinstava povećan za 8,6% u odnosu na popis iz 2003. godine. U periodu između popisa stanovništva (2003-2011) radno sposobno stanovništvo je uvećano za 22.644 što predstavlja stopu rasta od 5,7%. Posmatrano po regionima, rast broja zabilježen je u Centralnom (8,4%) i Primorskom regionu (14,0%), dok je kontigent radnog sposobnog stanovništva smanjen u Sjevernom regionu (-4,7%) (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020, 2014).

Kao što vidimo iz navedenih pokazatelja, razlike postoje ne samo između regija, nego i između pojedinih gradova koji pripadaju istoj regiji. Primjetan je usporeni razvoj Nikšića i Cetinja u odnosu na Podgoricu. Nikšić je u socijalističkom peri-

odu bio industrijski centar i predstavljao je osnovu privrednog razvoja Republike, međutim, kao što je to situacija i u ostalim državama, najgore su prošli upravo ti industrijski centri. Promjene koje su se odigrale u postocijalističkoj etapi, a koje su praćene zatvaranjem i smanjivanjem kapaciteta najvećeg broja industrijskih postrojenja doprinijele su njihovoj marginalizaciji u svakom smislu. To su postala mjesta sa najvećim brojem siromašnih i nezaposlenih, a samim tim i mjesta sa najučestalijim socijalnim problemima. Sve se posmatra kroz prizmu tržišne isplativosti. Neka područja, sa određenim tipom djelatnosti, bez podrške države i bez interesa kapitala, počinju da propadaju u svakom smislu. Očigledno je u pitanju nova prostorna distribucija kapitala kao i kontrolnih funkcija i mjesta odlučivanja (Vujović, 2004). Crnu Goru odlikuje stroga centralizacija, jer se svi profitabilniji procesi kao mjesta odlučivanja koncentrišu u Podgorici. To nam govore i konkretni podaci, dok prosječna zarada u Cetinju iznosi 300 evra, ona je u Nikšiću 462 evra, a u Podgorici znatno viša i iznosi 535 evra. Te razlike postaju još očiglednije ako uporedimo indeks razvijenosti koji za opštinu Cetinje iznosi 74,95, za Nikšić 95,03, a za Podgoricu 141,13 (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020, 2014). Vidimo da u nedostatku politike ravnomjernog razvoja dolazi do pojačane polarizacije, kao i do promjene u regionalnim i gradskim razlikama.

O razlikama u stepenu razvijenosti gradova govore nam i podaci o cijenama stambenog prostora. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Crne Gore cijena stambenog prostora u velikoj mjeri varira od grada do grada, dok je u Budvi prosječna cijena kvadratnog metra stana u 2015. godini iznosila 1890 evra, ona je u Podgorici bila 1200 evra, a u Nikšiću 595 evra. Diferencijacija koja postoji u cijeni stambenog prostora koji se nalazi u različitim gradovima i regijama Crne Gore jasno ukazuje u kojoj mjeri je svako od tih mjesta poželjno za život. Da li će se trenutni primat južnijeg dijela Republike pretvoriti u trajnu i još ubjedljiviju prednost nad Sjevernom regijom zavisiće od načina na koji politička i ekonomska elita budu tretirale ovaj prostor. U doglednoj budućnosti moguće je i takvo privredno kretanje koje će doprinijeti oživljavanju ovog područja, a takođe je moguće njegovo još veće zaostajanje.

5. Kvalitet života

Iako na prvi pogled pojam kvaliteta života djeluje samorazumljivo, riječ je o veoma složenom konceptu koji je kao takav predmet proučavanja mnogih naučnih disciplina, pa i sociologije. Uzimajući u obzir svu složenost ovog fenomena, skoro je nemoguće dati jedinstveno određenje koje bi bilo opšteprihvatljivo. Polazeći od toga, jedno od ključnih pitanja koje prati interpretaciju i tumačenje ove problema-

tike je polazna koncepcija za koju se opredjeljujemo prilikom proučavanja. Bitno je naglasiti da su istraživanja i mjerenja kvaliteta života veoma raznolika i u velikoj mjeri su uslovljena shvaćanjem istraživača. Stoga je i mjerenje kvaliteta života determinisano poimanjem same kategorije

Kvalitet života se izražava u većem ili manjem (ne)zadovoljavanju egzistencijalnih i drugih potreba pojedinaca i društvenih grupa. Osnovu kvaliteta života, prema tome, čine potrebe. Zadovoljavanje određene potrebe uslovljeno je društvenim položajem pojedinaca i društvenih grupa. Potreba se mora posmatrati kao istorijska, društvena i individualna kategorija. Kao istorijska kategorija, rezultat je socijalnog nasleđa koje se odlikuje posebnim uslovima života. Kao društvena kategorija, potreba je uslovljena društvenim položajem pojedinca ili grupe što je izraz mogućnosti za njeno zadovoljenje. Određenje potrebe i način njenog zadovoljenja može biti karakteristično za pojedinca kao individuu i treba ih posmatrati u odnosu prema specifičnoj individualnoj situaciji (Vukadinović, 2000).

Osnovne pretpostavke od kojih smo pošli u ovom istraživanju i način na koji smo operacionalizovali kvalitet života oslanjaju se na neki od već korišćenih modela u proučavanju ovog fenomena (Seferagić, 1993, Mrkšić, 2000, Vukadinović, 2000, Svirčić Gotovac, 2015).

Materijalni prihodi predstavljaju jedan od osnovnih objektivnih indikatora kvaliteta života. Stalni ili dopunski prihodi preduslov su za obezbjeđivanje i posjedovanje dobra koji predstavljaju osnovu životnog standarda. Inače, ovdje spadaju sva novčana i naturalna primanja pojedinaca po osnovu rada, razmjena, imovinskih prava i raznih drugih privilegija. Materijalni prihod kao indikator kvaliteta života analiziraćemo kroz pokazatelje stalnih materijalnih primanja po osnovu broja članova domaćinstva.

Kada govorimo o objektivnosti ovog pokazatelja, bitno je naglasiti da se često javljaju problemi, jer ljudi ponekad podatke o vlastitim primanjima namjerno prikazuju većim ili manjim nego što jesu. Na taj način su objektivni pokazatelji podložni subjektivnim odlukama – od onih kojih ih prikupljaju, do onih koji ih iznose (Slavuj, 2012).

Stanovanje – pored materijalnih prihoda, veoma važan pokazatelj kvaliteta života domaćinstva je i njegov stambeni položaj. Za potpunije sagledavanje stambene situacije uzeta su važnija obilježja stambenog položaja: stambeni status, lokacija, veličina i broj soba.

Prilikom urbanosociološke analize kvaliteta života, pažnju smo ovoga puta usmjerili na opremljenost domaćinstva (Svirčić Gotovac, 2015).

Opremljenost domaćinstva predstavlja veoma važan indikator kvaliteta života pojedinaca i društvenih grupa. Posjedovanje kućnih dobara koja čine opremljenost jednog domaćinstva možemo podijeliti u tri grupe. Prva grupa podrazumijeva osnovnu opremljenost instalacijama koja obuhvata posjedovanje struje, tekuće vode i

kanalizacije. Drugu grupu čine neophodna pomagala za normalno funkcionisanje domaćinstva koja štede ljudski rad i koja se smatraju uobičajnom i svakodnevnom potrebom domaćinstva (razni uređaji i aparati). U treću grupu spadaju predmeti koje nazivamo luksuznim dobrima, a takođe i oni koji se uglavnom koriste za zadovoljavanje duhovnih potreba (umjetnički predmeti, biblioteke i sl.).

6. Podgorička mreža naselja¹

Da bismo ustanovili na koji način se postsocijalistička transformacija odrazila na konkretne elemente kvaliteta života, neophodno ih je posmatrati u određenom prostornom okviru. Ovom prilikom smo nastojali utvrditi kakve su karakteristike kvaliteta života stanovnika koji žive u podgoričkoj mreži naselja. Podgorica predstavlja administrativni i privredni centar u kome živi više od trećine ukupnog stanovništva Crne Gore.

Geografski Podgorica predstavlja prostor Zetske ravnice sjeverno od Skadarskog jezera, sa pripadajućim značajnim lokalnim centrima Tuzi i Golubovci koji predstavljaju posebne administrativne centre organizovane u obliku gradskih opština u okviru Glavnog grada. Osim Podgorice, istraživanjem smo obuhvatili i susjednu opštinu Danilovgrad jer je cjelokupan društveno-ekonomski i socijalni razvoj usmjeren na Podgoricu, i u budućnosti će prerasti u konurbaciju sa velikim brojem zajedničkih funkcija i društvenih servisa (obrazovanje, zdravstvo, privredne djelatnosti).

Kao što smo vidjeli iz prethodnog dijela teksta, jedan od glavnih problema koji se pojavljuje jeste konflikt između trendova daljeg rasta grada, trendova koncentracije važnih političkih i ekonomskih funkcija i dalje koncentracije stanovništva, s jedne, i sa druge strane, potrebe za ravnomjernijim regionalnim razvojem Crne Gore. Ako u obzir uzmemo projekciju kretanja stanovništva Crne Gore, vidimo da se predviđa rast broja stanovnika do 687.366 stanovnika do 2020. godine. Prema usvojenoj verziji projektovanog broja stanovnika u Glavnom gradu predviđeno je povećanje broja stanovnika (197.073 stanovnika – 2021. godine, 169.132 stanovnika – 2003. godine), kao i povećanje gradskog stanovništva Glavnog grada (prema metodologiji Popisa 2003. godine: 140.262 stanovnika – 2003. godine, projektovano 2021. godine -177.445). Iskazano brojkama, broj stanovnika Glavnog grada rastao je sa 152.025 stanovnika u 1991. godini na 185.937 u 2011. godini (indeks porasta 122), što je znatno veće od crnogorskog prosjeka (koji iznosi 102). U istom periodu broj domaćinstava porastao je sa 32.581 na 57.045 (indeks oko 144), a broj stanova sa 40376 na 73033 (indeks oko 181).

¹ Podaci za ovo poglavlje su većinom preuzeti iz Prostorno-urbanističkog plana Glavnog grada – Podgorice do 2025 godine.

Posmatrano od popisa 1948. porast stanovništva u Podgorici je bio stalan. Nakon 1961. godine, on postaje izraženiji, uglavnom zbog visokog prirodnog priraštaja, a posebno se intenzivira nakon 1991. godine, zbog izraženih migracionih kretanja. Ako pratimo samo priraštaj stanovništva između perioda do i poslije 1981. godine, praktično nema razlika. Ali treba još jednom napomenuti da je porast u prvom periodu, više od 80% uslovljen prirodnim priraštajem, dok je u posljednjem periodu on uglavnom zavisio od migracija.

Zbog stalnog povećanja broja stanovnika povećava se i potreba za stambenim jedinicama. To uzrokuje porast broja stanova, što je naročito došlo do izražaja u periodu 2003-2011., kada broj stanova značajno nadmašuje broj domaćinstava, pa, teorijski posmatrano, u Podgorici postoji višak stanova. Međutim, praksa i, u granicama mogućeg, analiza vlasničke strukture i strukture stanova pokazuje da je i dalje veliki broj porodica sa neriješenim stambenim pitanjem.

U periodu 1991-2011. broj stanova u Glavnom gradu se skoro udvostručio. Daleko najveći porast bilježi oblast urbanog područja Podgorice, gdje se razvio veliki broj novoizgrađenih stambenih blokova. Porastao je i broj stanova u vangradskom području, uglavnom zbog osnivanja neformalnih naselja.

Prema Popisu 2011, korišćenje stambenih objekata ima sledeće karakteristike:

- Nastanjenih objekata za stanovanje ima 56,249 ili 77,02%, i to:
 - a) Stanovanje u stanovima 55,721 ili 76,30% ukupnog broja objekata
 - b) Stanovanje prema djelatnostima 272 ili 0,37% ukupnog broja objekata
 - c) Obavljanje djelatnosti 256 ili 0,35% ukupnog broja objekata
- Nenastanjenih objekata za stanovanje ima 12698 ili 17,39% , i to:
 - a) Privremeno nenastanjeni 11,937 ili 16,34 % ukupnog broja objekata
 - b) Napušteni 761 ili 1,04% ukupnog broja objekata
- Objekata za povremeno korišćenje ima 3.754 ili 5,14%, i to:
 - a) Vikend kuće 2.289 ili 3,13% ukupnog broja objekata
 - b) Porodične kuće 1.452 ili 1,99% ukupnog broja objekata
 - c) Druga vrsta zgrade 13 ili 0,02% ukupnog broja objekata

Za preostalih 332 ili 0,45% objekata ne postoje podaci.

Struktura stanova po Popisu iz 2011. godine ukazuje na to da, uprkos visokom indeksu porasta stanova (apsolutni broj stanova iznosi 73.033, i veći je od broja domaćinstava za 15.988) Glavni grad ima „stambenu nestašicu“, jer je broj domaćinstava (57.045) veći od broja stalno nastanjenih stanova (55.993). Intenzivna stambena izgradnja u periodu 2003-2011. smanjila je deficit stanova. Međutim, podatak da postoji 11937 privremeno nenastanjenih stanova ukazuje da postoji veliki suficit

stanova u Glavnom gradu. Ovdje se ne radi samo o napuštenim kućama na seoskom području, već se radi i o većem broju stanova u gradskom području.

U posljednjih dvadeset godina dogodile su se brojne promjene u privrednom razvoju Podgorice. Pomenute promjene su imale obilježje zaostajanja i stagnacije u periodu devedesetih godina, kao i oporavka i ekonomskog napretka u početnim godinama ovog vijeka. Tranzicioni proces i neuspješno restrukturiranje većih privrednih sistema, uslovili su zatvaranje brojnih preduzeća ili smanjenje njihovih aktivnosti. Nakon okončanog procesa privatizacije, privredne aktivnosti u Podgorici su se uglavnom preusmjerile sa teške industrije na sektor trgovine i drugih uslužnih djelatnosti. Najznačajniji proces koji karakteriše globalni razvoj privrede u tržišnom ambijentu Podgorice je priliv stranih investicija koje su do 2010. god. značajno doprinijele rastu i raznolikosti ekonomije. Danas, glavni pokretač ekonomskog razvoja Glavnog grada Podgorice predstavlja sektor malih i srednjih preduzeća u okviru kojeg je najzastupljeniji sektor usluga (trgovina na veliko i malo, saobraćaj, skladištenje i veze, aktivnosti u vezi sa nekretninama i finansijsko posredovanje), građevinarstvo i sektor prerade (metaloprerađivačka i agroindustrija). Prema podacima Poreske uprave, ukupan prihod preduzeća registrovanih u Podgorici u 2011. godini je iznosio 5 milijardi evra, što čini 60% od ukupno ostvarenih prihoda preduzeća na nivou Crne Gore. U odnosu na 2010. Godinu, zabilježen je rast ukupnih prihoda preduzeća u Podgorici od 33,3%. Rast prihoda u 2011. godini je rezultat razvoja trgovine, uslužnih djelatnosti i saobraćaja, skladištenja i veza. Značajan pad prometa je zabilježen u oblasti prerade 24,9% i aktivnosti sa nekretninama 21,3%.

Prema podacima Zavoda za statistiku Crne Gore, u Podgorici je krajem 2011. godine registrovano 7.042 privredna subjekata, što iznosi 33,3% ukupno registrovanih privrednih subjekata u Crnoj Gori. U posljednje tri godine, promjene u broju i strukturi preduzeća uslovljene su globalnom ekonomskom krizom i smanjenom privrednom aktivnošću. Smanjenje broja srednjih preduzeća nije rezultat samo prestanka rada jednog broja tih preduzeća, već smanjenja broja radnika u njima usljed racionalizacije nametnute krizom, pa je jedan broj srednjih preduzeća stekao status malih preduzeća. U tom smislu treba shvatiti i uzrok rasta broja malih preduzeća. Možemo zaključiti da je Crna Gora u jako dinamičnoj fazi finalizacije procesa tranzicije i potenciranog razvoja investicija pretežno u Glavnom gradu i primorskom regionu, dok sjeverni dio Republike, kako i brojke pokazuju, uveliko zaostaje za Podgoricom i Južnim regionom.

7. Metodologija istraživanja

Istraživanje kvaliteta života u podgoričkoj mreži naselja sprovedeno je u sklopu bilateralnog projekta *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja*, u kojem su učestvovali Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću i Institut za društvena istraživanja iz Zagreba. Istraživanje je sprovedeno u toku 2015. godine.² Uzorak je obuhvatio 196 ispitanika u četiri opštine: Podgorica, Golubovci, Tuzi i Danilovgrad. Stambene lokacija u kojima smo vršili istraživanje prostorno smo podijelili na gradski centar, gradsko naselje, prigradsko naselje i seosko područje.

Kvalitet života, kao par excellence sociološka dimenzija, nije se do sada ispitivao u postsocijalističkoj Crnoj Gori, pa samim tim istraživanje još više dobija na značaju. Kao što smo već naglasili, promjene koje su se dešavale na ovom prostoru u postsocijalističkom periodu su bile veoma intenzivne, što se u svakom slučaju odrazilo i na kvalitet života. Iz tog razloga je i osnovni cilj našeg istraživanja bio da utvrdimo kakav je kvalitet života građana na ovom području, uzimajući u obzir ispitivane indikatore. Osnovni pokazatelji kvaliteta života koje smo ovom prilikom analizirali su: prihodi, stanovanje i opremljenost domaćinstva. Koristili smo iste indikatore kao i kolege iz Zagreba kako bi dobili uporedive podatke.

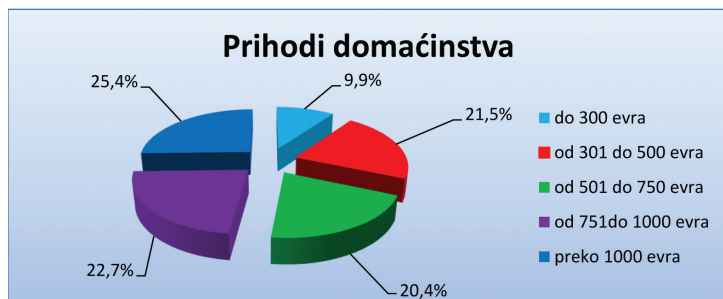
8. Rezultati istraživanja

8.1. Materijalni prihodi i potrošnja

Materijalni prihodi predstavljaju jedan od osnovnih indikatora materijalnog položaja, pa i čitave dimenzije kvaliteta života. Konstantan priliv stalnih ili dopunskih prihoda preduslov je za obezbjeđenje materijalnih i drugih dobara. Nivo materijalnih prihoda određuje stepen materijalnog bogatstva po osnovu kojeg se pojedinci i društvene grupe diferenciraju. Materijalne prihode kao pokazatelje kvaliteta života u ovom slučaju ćemo analizirati kroz ukupna materijalna primanja svih domaćinstva.

² U zagrebačkom istraživanju uzorak je bio ciljani i sprovodio se samo u stanovima i kućama izgrađenima nakon 1990-ih godina, što nije bio slučaj sa podgoričkim istraživanjem.

Grafikon 1.

Izvor: Anketa, 2016.

Ukupne mjesečne prihode razvrstali smo u pet kategorija u rasponu od maksimalnih 300 evra, pa do 1000 i preko 1000 evra. Kao što vidimo iz grafikona br 1., najmanji broj ispitanika se nalazi u kategoriji onih sa najmanjim prihodima, dok su u ostalim kategorijama ispitanici ravnomjerno raspoređeni.

U 2015. godini, prosječna raspoloživa sredstva po domaćinstvu u Crnoj Gori su iznosila 660 evra, taj iznos je za gradsko područje bio 669 evra, dok je u ruralnom dijelu bio nešto niži sa 642 evra. Za Podgoricu je taj prosjek iznosio 690 evra. Odstupanja su uočljiva i kad se u obzir uzme prosječna zarada, koja je u Crnoj Gori je u decembru 2015. godine iznosila 483 evra, dok je za Podgoricu ta vrijednost bila 535 evra (Monstat, 2016).

Naše istraživanje je pokazalo da 30% domaćinstava iz našeg uzorka u Podgorici ima primanje koja su niža od prosjeka, oko prosjeka i nešto više od prosjeka je 20,4%, odnosno 22,7%, dok iznad prosječne prihode ostvaruje 25,4% domaćinstava. Ako uzmemo u obzir da su prihodi u Podgorici u prosjeku veći nego u ostatku Crne Gore, onda sasvim opravdano možemo pretpostaviti da je na teritoriji cijele države veći procenat onih domaćinstava koja pripadaju nižim prihodovnim kategorijama.

Ako uzmemo u obzir podatak da je minimalna potrošačka korpa u Crnoj Gori 806,8 evra (MONSTAT), na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da više od polovine domaćinstava u Podgorici i naseljima koja joj gravitiraju nijesu u stanju da zadovolje ni svoje osnovne potrebe. Pošto su za minimalnu potrošačku korpu, kao što vidimo, neophodne skoro dvije prosječne plate, razumljivo je da se zakida na kvalitetu zadovoljenja osnovnih potreba.

Poredeći naše rezultate sa rezultatima do kojih je došla autorka Svirčić Gotovac za zagrebačku mrežu naselja (2014), primjećujemo drastičnu razliku u korist domaćinstava iz Glavnog grada Hrvatske. Mjesečnu zaradu do 750 evra u podgoričkoj mreži naselja ima 51,8% domaćinstava, dok je u Zagrebu taj procenat 23,6. Razlika

je primjetna i kad je riječ o kategoriji domaćinstava čiji prihodi prelaze 1400 evra mjesečno, u Podgorici takvih domaćinstava ima 18,1%, dok ih je u Zagrebu 47,5%. Drastično odstupanje je uočljivo i u broju domaćinstava sa najvećim prihodima (preko 2000 evra) – u zagrebačkoj mreži naselja takvih je 19%, a u podgoričkoj svega 2,7%.³ Ovakve razlike su i očekivane ako uzmemo u obzir podatak da bruto domaći proizvod po stanovniku prema standardu kupovne moći za Hrvatsku iznosi 61% prosjeka EU, dok je za Crnu Goru on svega 41%. Razlika se ogleda i u prosječnim mjesečnim zaradama - u Hrvatskoj je ona za februar 2016. iznosila 764 evra (www.dsz.hr), a Crnoj Gori 483 evra (Monstat).

Ovakvi podaci ne treba da iznenađuju, jer je razlika u prihodima između Hrvatske i Crne Gore postojala i u periodu SFRJ, kad su bile dio jedinstvenog društvenog sistema. Prihodi u Crnoj Gori su za 25% bili niži od državnog prosjeka. Zapadni djelovi bivše države (Hrvatska i Slovenija) su iskoristile svoje komparativne prednosti u odnosu na ostale članice SFRJ, tako da su se u postsocijalističkom periodu te razlike još više produbile.

Tabela 1.

Mjesečni prihodi domaćinstva s obzirom na tip naselja.

	Mjesečni prihodi domaćinstva					Total
	do 300 evra	od 301 do 500 evra	od 501 do 750 evra	od 751 do 1000 evra	preko 1000 evra	
centar	2.6%	20.5%	23.1%	17.9%	35.9%	100.0%
gradsko naselje	2.1%	22.9%	25.0%	22.9%	27.1%	100.0%
prigradsko naselje	11.1%	23.8%	20.6%	28.6%	15.9%	100.0%
selo	29.0%	16.1%	9.7%	16.1%	29.0%	100.0%
Total	9.9%	21.5%	20.4%	22.7%	25.4%	100.0%

Izvor: Anketa, 2016.

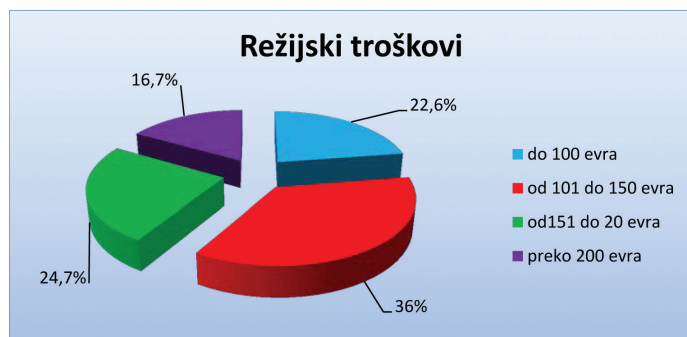
Ako prihode domaćinstva analiziramo s obzirom na tip naselja, vidimo da postoji jedna konzistentnost u smislu rasta prihoda kako se primičemo centru grada, sa izuzetkom seoskih naselja. Domaćinstava iz kategorije onih sa najvišim prihodima (preko 1000 evra) najveći broj ima u centralnom dijelu grada (35,9%), nešto manje u gradskim (27,1%) i znatno manje u prigradskim naseljima (15,9%). Zanimljivo je da dobrostojećih domaćinstava na seoskom području ima 29%, što je značajno više nego u prigradskom, a i u gradskom naselju. Za razliku od razvijenih društava, Podgorica očigledno funkcioniše po obrascu većine postsocijalističkih gradova gdje se hijarahijski najviši slojevi grupišu u gradskom jezgru. Što se više udaljavamo od

³ Razlozi ovih odstupanja vjerovatno su uslovljeni i različitim uzorcima, dok se u zagrebačkom istraživanju radilo o ciljanom uzorku koji je obuhvatio naselja u kojima uglavnom žive visokoobrazovani, zaposleni sa prihodima iznad prosjeka, u podgoričkom istraživanju uzorak je obahvatio ispitanike iz različitih naselja.

centra, to se uvećava broj stanovnika iz nižih društvenih slojeva. Primjetno je, međutim, da veliki broj domaćinstava koji spada u kategoriju onih sa najvećim prihodima živi na selu. Razloge treba tražiti u dualnoj ekonomiji, čime se povećao značaj mješovitih seoskih domaćinstava. Najveći broj njih prihode ostvaruje u sekundarnom i tercijarnom sektoru koji uglavnom posluju u gradskom području, ali i na seoskom domaćinstvu gdje su razvijali poljoprivrednu proizvodnju. Upravo je ovaj sektor pokazao znatno veću vitalnost i otpornost na turbulencije izazvane različitim krizama koje su karakterisale ovo područje u postsocijalističkom periodu.

Osim prihoda, veoma važan pokazatelj kvaliteta života čini i struktura troškova po domaćinstvu. Na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstva koju je sproveo Monstat - Državni zavod za statistiku, uočavamo da najveći dio budžeta odlazi na hranu i piće, odjeću i režijske troškove. Ovi troškovi čine više od 60% ukupnih troškova domaćinstva. Zanimljiv je podatak da se za obrazovanje i kulturu koristi svega 6,4% ukupnog porodičnog budžeta, a to je znatno manje od onoga što se troši u razvijenim zemljama. Ako analiziramo strukturu potrošnje, primjećujemo da ona ima obrazac kojim se odlikuju nerazvijene zemlje, jer najveći dio prihoda je namijenjen zadovoljavanju potreba za hranom i pićem. Međutim, koristeći podatke do kojih je došao Državni zavod za statistiku Hrvatske, uočavamo da struktura troškova po domaćinstvu u Hrvatskoj ima sličnu distribuciju - na hranu, piće, odjeću i režijske troškove odlazi 52,5% kućnog budžeta, a samo 7% na obrazovanje i kulturu. Dakle, iako su prihodi veći u odnosu na Crnu Goru, odstupanja, kad je riječ o strukturi troškova, su veoma mala.

Grafikon 2.

Izvor: Anketa, 2016.

Ukupne režijske troškove (struja, telefon, voda, komunalije itd.) smo podijelili u četiri kategorije, od najniže koja iznose do 100 evra, pa do najviše koja obuhvata domaćinstva čiji se mjesečni troškovi kreću iznad 200 evra. Kao što vidimo iz

grafikona br. 2 najveći broj domaćinstava u Crnoj Gori ima mjesečne „režijske“ troškove između 100 i 150 evra, njih 36%, i oni čiji je raspon troškova od 151 do 200 evra (24,7%). Najmanji broj domaćinstava ima troškove do 100 evra (22,6%) i preko 200 evra (16,7%). Upoređujući troškove domaćinstava podgoričkih i zagrebačkih naselja, uočavamo, kao i kod prihoda, određena odstupanja. U kategoriju domaćinstava koja troše najmanje, odnosno 1000 kuna mjesečno (oko 135 evra), u zagrebačkim naseljima ima 27,3%, a podgoričkim 39,8% domaćinstava. Još očiglednija je razlika kad poredimo domaćinstva iz kategorije srednjih potrošača od 101 do 200 evra, u podgoričkoj mreži naselja takvih je 60,7%, a u zagrebačkoj skoro upola manje 31,8%. Dok je u prve dvije kategorije bilo znatno više domaćinstava iz podgoričkih naselja, u kategoriji, koja na režijske troškove mjesečno izdvaja preko 200 evra, je znatno veći broj zagrebačkih domaćinstava – preko 200 evra mjesečnih troškova ima 16,7% podgoričkih, a 39,3% zagrebačkih domaćinstava.

Tabela 2.

Visina režijskih troškova s obzirom na tip naselja.

	Režijski troškovi				Total
	do 100 evra	od 101 do 150 evra	od 151 do 200 evra	preko 200 evra	
centar	13.6%	31.8%	31.8%	22.7%	100.0%
gradsko naselje	27.7%	27.7%	27.7%	17.0%	100.0%
prigradsko naselje	22.2%	46.0%	22.2%	9.5%	100.0%
selo	28.1%	34.4%	15.6%	21.9%	100.0%
Total	22.6%	36.0%	24.7%	16.7%	100.0%

Izvor: Anketa, 2016.

Analizirajući mjesečne troškove prema tipu naselja iz kojeg dolaze ispitanici, primjećujemo da ova varijabla u velikoj mjeri diskriminiše ispitanike po ovom pitanju. Iz tabele br. 2 vidimo da se broj domaćinstava koja imaju najviše troškove konstantno smanjuje kako se krećemo iz centra prema seoskim naseljima. Dok je u centralnim gradskim kvartovima preko 50% domaćinstava koja imaju troškove iznad 150 evra mjesečno, u gradskim naseljima taj procenat opada na 44,7%. Što se više udaljavamo od centra grada broj takvih domaćinstava je još manji, pa tako u prigradskim naseljima imamo 37,5%, a seoskim područjima 31,7% domaćinstava iz ove kategorije potrošača. Očigledno se nivo prihoda, u većini slučajeva, preslikao i na nivo troškova, pa se tako u onim područjima grada gdje žive domaćinstva sa višim prihodima više i izdvaja za režijske troškove.

8.2. Stambeni status i uslovi stanovanja

Pored prihoda, veoma važan pokazatelj imovnog stanja domaćinstva je i njegov stambeni položaj, jer je on bitan faktor socijalne sigurnosti svakog domaćinstva. Stambeni status i uslovi stanovanja kao indikatori kvaliteta života imaju svoja kvantitativna i kvalitativna obilježja. Kvantitativna se sastoje od brojčano izraženih pokazatelja o stambenoj jedinici, kao što su broj soba i površina, dok se kvalitativna odnose na vrijednosni nivo zadovoljavanja ove vrste potrebe (kvalitet gradnje, opremljenost instalacijama, starost zgrade, lokacija). Sociološko određenje stana je da je to „materijalno dobro koje se razlikuje prema kvantitetu (površina, broj soba, itd), kvalitetu (komfor, oprema tip konstrukcije, itd), formi (individualno, kolektivno, integracija u celinu naselja i regiona, itd), institucionalnom statusu (u privatnoj svojini, zakup, u društvenoj svojini, bez pravne osnove)“ (Vujović, 1979: 441).

Stambena politika Crne Gore do 1990. godine bila je dio stambene politike Jugoslavije, gdje su stambene potrebe u socijalističkom periodu tretirane kao društvene potrebe. Izgradnja stanova bila je u nadležnosti države u okviru rješavanja društvenih i individualnih potreba, a obezbjeđenje sredstava vršeno je putem obaveznog stambenog doprinosa koji su plaćali svi zaposleni. Međutim, i pored takvog odnosa prema stanovanju, nijesu svi mogli riješiti stambeno pitanje, što je naročito bilo karakteristično za zaposlene sa najnižim kvalifikacijama. Dakle, upravo ti sa najnižim kvalifikacijama, koji su pripadali slojevima pri dnu hijerarhijske ljestvice, bili su prinuđeni da grade kuće od svojih sredstava, dok su viši slojevi dobijali stanove od države.

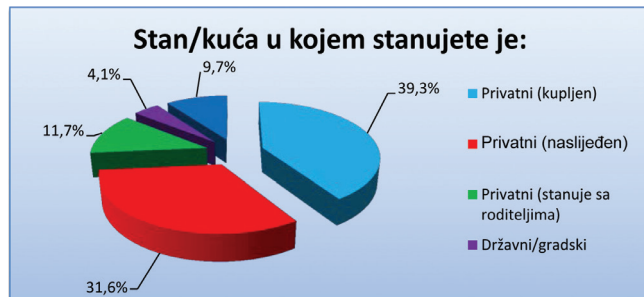
Nakon urušavanja socijalističkog poretka i ekonomske i društvene krize koja je uslijedila 1990-ih godina, dolazi do usvajanje neoliberalne politike i u ovoj oblasti i njenog prepuštanja djelovanju tržišta. „Prekretnicu u tom smislu činio je Zakon o stambenim odnosima iz 1990. godine (»Sl. list SRCG«45/90), na osnovu kojeg je izvršena privatizacija društvenih stanova. U roku od dvije godine, otkupljeno je oko 95% stambenih jedinica. Očekivanje od privatizacije stanova odnosilo se i na obezbjeđenje finansijske osnove za novi investicioni ciklus, međutim, hiperinflacija i decentralizovani sistem otkupa stanova na samom početku tranzicije, učinili su da se ne ostvari nikakav finansijski efekat. Ovim Zakonom Crna Gora se opredijelila da građani stambene potrebe rješavaju sticanjem vlasništva nad stambenom zgradom ili stanom (izgradnjom ili kupovinom), ili zakupom stana, a da država obezbjeđuje stanove za zadovoljenje stambenih potreba socijalno ugroženih lica. Osnovicu za otkupnu cijenu predstavljala je revalorizovana građevinska vrijednost stana (troškovi izgradnje) umanjena za amortizaciju. Visina otplate stana na godišnjem nivou odgovarala je najmanje iznosu dvostruke stope amortizacije, dok rok otplate nije mogao biti manji od 35 godina, osim u slučajevima kada lice zahtijeva kraći rok. Na stan se stavljala hipoteka do isplate stana u cjelini. Umanjenja po osnovu amortizacije

su 1% godišnje do maksimuma od 50%, a pri isplati stana u cjelini odobran je popust od 20%." (Nacionalna stambena strategija Crne Gore 2011-2020, 2011:7). Pravo korišćenja stečeno nad stanom u društvenoj svojini otkupom stana prema ovom zakonu transformiše se u pravo svojine.

Donošenjem ovog zakona, diskriminisani su svi oni koji su bili zaposleni i koji su izdvajali sredstva u zajednički stambeni fond, a nijesu dobili stanove na korišćenje. Samim tim oni nijesu bili u prilici da kao ostali steknu pravo otkupa društvenog stana.

Trenutno je stambeni fond Crne Gore skoro u potpunosti (98%) u vlasništvu fizičkih lica. Malo učešće fonda koji je u javnom vlasništvu znači i manje mogućnosti države u pogledu obezbjeđenja adekvatnog stanovanja. Osnovne karakteristike stambenog fonda Crne Gore su relativna starost (svega oko 30% je izgrađeno u proteklih 30 godina) i malo učešće stanova koji nijesu izgrađeni od tvrdog materijala. Što se opremljenosti instalacijama tiče, skoro svi stanovi imaju elektroinstalacije, nešto manje ima vodovodne i kanalizacione instalacije, ali je na javnu kanalizaciju priključeno samo oko 39% (Nacionalna stambena strategija Crne Gore 2011-2020, 2011).

Grafikon 3.

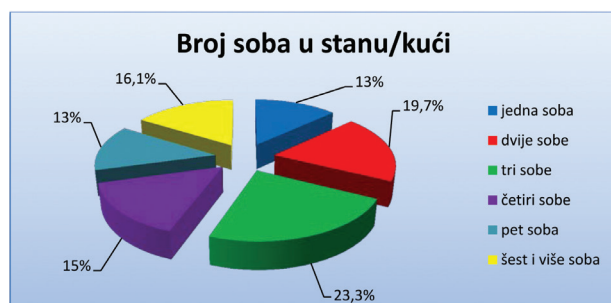

Izvor: Anketa, 2016.

Način dolaska do stana određen je stambenom politikom nekog društva. Odnos zajednice prema stambenom pitanju i način dobijanja stana tretira se u zavisnosti od karaktera društveno-ekonomskih i svojinskih odnosa. U društvima gdje dominira tržišni način privređivanja, stan predstavlja tržišno dobro, dok je u socijalističkim društvima on tretiran kao upotrebno dobro. Promjena društvenog sistema 90-ih godina odrazila se i na svojinsku strukturu stanova, kao što nam pokazuje grafikon 3., daleko najveći broj stanova u podgoričkoj mreži naselja je privatni (82,6%), s tim da je 39,3% kupljeno, 31,6% naslijeđeno, a 11,7% stanuje sa roditeljima. U državnim/gradskim stanovima stanuje njih 4,1%, a kao podstanari 9,7%. Ako

prema svojinskom statusu poredimo stanove u zagrebačkoj mreži naselja (Svirčić Gotovac, 2015), vidimo da je skoro identičan procenat stanova koji su u privatnom vlasništvu (82,8%). Međutim, do značajnog odstupanja dolazi kad se u obzir uzme način dolaska do stana. U zagrebačkim naseljima ubjedljivo najveći procenat stanova je kupljen (77,6%), a znatno manji naslijeđen (4,5%) ili ispitanici stanuju sa roditeljima i rođacima (1%). I pored toga što je procenat privatnih stanova skoro isti, primjećujemo da je u podgoričkim naseljima znatno više onih koji su stanove naslijedili ili još uvijek stanuju sa roditeljima. Razloge za to treba tražiti u različitosti uzorka, jer je zagrebačko istraživanje obuhvatilo samo naselja sa novijim stanovima, pa samim tim nijesu mogli ni biti naslijeđeni.

Grafikon 4.

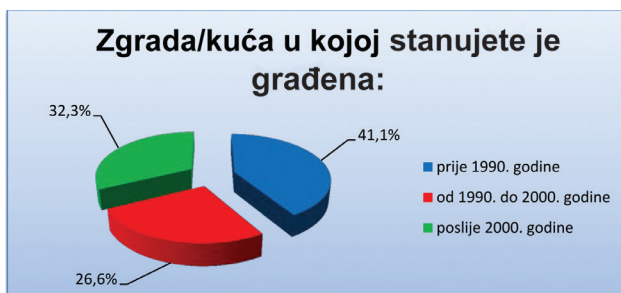

Izvor: Anketa, 2016.

Broj soba u stanu/kući je jedan od standardnih indikatora kvantitativno-kvalitativnih uslova stanovanja i stepena zadovoljenja ovog elementa kvaliteta života. Podaci koje smo dobili pokazuju da je struktura izgradnje stanova u podgoričkoj mreži naselja kada je u pitanju broj soba takva da najviše ima trosobnih (23,3%) i dvosobnih stanova (19%), a najmanje jednosobnih i petosobnih, po 13%. Poredeći rezultate do kojih smo mi došli sa rezultatima za zagrebačka naselja, primjećujemo da se i u ovom slučaju javljaju značajne razlike. Broj dvosobnih (31,5%) i trosobnih stanova (41,2%) je takođe dominantan, ali u daleko većem procentu nego što je to slučaj sa podgoričkim naseljima. Posebno do izražaja dolaze razlike kad su u pitanju stanovi sa 5, odnosno 6 soba, kojih je u zagrebačkim naseljima svega 3,6%, a u podgoričkim čak 29,1%. Razloge ovog odstupanja možemo tražiti prije svega u tome što u našem uzorku dominiraju privatne kuće (preko 50%) koje su građene sa mnogo većim brojem soba, nego što je to slučaj sa stanovima u stambenim zgradama. Ovotakvi procenat privatnih kuća u našem uzorku je odraz činjenice da u Danilovgradu, Tuzima i Zeti skoro da i nema stambenih zgrada, već građani isključivo žive u privatnim kućama koje su sami izgradili. To nam potvrđuje i podatak da daleko najveći

broj petosobnih i šestosobnih stanova/kuća imamo upravo u prigradskim i seoskim naseljima.

Grafikon 5.

Izvor: Anketa, 2016.

Prema starosti stambenog objekta stanove/kuće smo podijelili u tri kategorije – izgrađene prije 1990-ih, u socijalističkom periodu, zatim one koje su građene u prvoj deceniji tranzicije, između 1990. i 2000., i najnovije koje su građene poslije 2000. godine. Kako vidimo iz grafikona 5., najveći broj stambenih objekata je izgrađen prije 1990-ih godina, čak 41,1%, nešto je manji broj onih koje su građene poslije 2000. (32,3%), dok je najmanje broj izgrađen u periodu između 1990. i 2000. godine. Period 90-ih godina je, kako smo već istakli, period sveopšte društvene i ekonomske krize što se odrazilo i na izgradnju stambenih objekata, čime se može objasniti usporenost izgradnje u tom periodu. Za razliku od podgoričke mreže naselja, u zagrebačkoj su uzete u obzir samo one zgrade koje su izgrađene u tranzicijskom i postranzicijskom periodu. U ovom slučaju daleko je veći broj izgrađen poslije 2000. (83,1%), nego u periodu između 1990. i 2000. godine (16,9%) (Svirčić Gotovac, 2015).

Grafikon 6.

Izvor: Anketa, 2016.

U grafikonu br. 6 data je ocjena kvaliteta gradnje stanova/kuća u kojima žive ispitnici. Ovdje se radi o subjektivnom doživljaju, kao ličnom osjećaju zadovoljstva/nezadovoljstva na osnovu kojih su procjenjivali kvalitet gradnje. Građani podgoričkih naselja su, kao što vidimo, u većini zadovoljni kvalitetom izgradnje stambenog objekta u kojem žive, 66,6% ispitanih smatra da je kvalitet uglavnom dobar ili izrazito dobar, 21,5% je neopredijeljen, ističući da je „ni loš ni dobar“, dok je svega 11,8% mišljenja da je nezadovoljavajući (uglavnom loš ili izrazito loš). Od problema sa kojima se stanari suočavaju posebno su isticali: lošu izolaciju, lošu fasadu i krov koji prokišnjava. Istraživanje je, takođe, pokazalo da su najzadovoljniji ispitnici koji žive u stanovima građenim nakon 2000. godine, a najmanje zadovoljstvo izražavaju oni koji stanuju u objektima izgrađenim prije 1990. godine.

Zanimljivo je da je stepen zadovoljstva stanara kvalitetom gradnje skoro identičan u podgoričkim i zagrebačkim naseljima. Na osnovu podataka do kojih je došla autorka Svirčić Gotovac (2015) 66,3% je mišljenja da je kvalitet gradnje izrazito dobar ili uglavnom dobar, 22,1% da nije ni dobar ni loš, dok 11,6% ispitanih smatra da je izrazito loš ili uglavnom loš. S tim da treba naglasiti da se u ovom slučaju radi uglavnom o stanovima koji su građeni poslije 2000. godine.

8.3. Opremljenost domaćinstva

Opremljenost stana/kuće je jedan od značajnijih pokazatelja uslova stanovanja. Indikatori na osnovu kojih određujemo nivo opremljenosti domaćinstva u velikoj mjeri određuju i kvalitet svakodnevnog života. Kad govorimo o opremljenosti stana/kuće možemo je posmatrati u više nivoa. Prvi ili elementarni nivo odnosi se na osnovnu opremljenost instalacijama koja obuhvata: vodovod, električnu struju, frižider, šporet, i druge slične elemente neophodne za svakodnevni život. S obzirom da opravdano možemo pretpostaviti da ispitivana naselja u najvećem broju slučajeva zadovoljavaju ovaj nivo opremljenosti, u istraživanje nijesmo uključili ove elemente.

Sledeći nivo je viši, odnosno sekundarni nivo i podrazumijeva opremljenost stanova/kuća većinom elementa (tehničkih uređaja i kućnih pomagala) tipičnih za današnje moderno i potrošačko društvo kojima se savremena domaćinstva opremaju. Elementi koji su se ispitivali na ovom nivou su: mašina za suđe, priključak za Internet, kablovska televizija, računar, klima, odnosno svi oni infrastrukturni i tehnički elementi koji čine nivo iznad osnovnog ili primarnog nivoa. Ovaj nivo opremljenosti stanova/kuća razlikuje se u zavisnosti od visine ukupnih prihoda u domaćinstvu, kao i brojnih drugih socioekonomskih pokazatelja. I najviši nivo opremljenosti domaćinstva koji smo označili kao luksuzni podrazumijeva opremljenost stanova/kuća luksuznijim elementima kao što su: podno grijanje, sistem zaštitnog video nadzora u ulazu u zgrade/kuće, kućna biblioteka (više od 100 knjiga) ili đakuzi (Svirčić Gotovac, 2015).

Tabela 3.

Izraženost sekundarnog indeksa opremljenosti domaćinstva s obzirom na tip naselja

	sekundarni indeks opremljenosti domaćinstva			Total
	loš indeks	srednji indeks	dobar indeks	
centar	.0%	19.6%	80.4%	100.0%
gradsko naselje	4.1%	12.2%	83.7%	100.0%
prigradsko naselje	7.7%	23.1%	69.2%	100.0%
selo	11.8%	23.5%	64.7%	100.0%
Total	5.7%	19.6%	74.7%	100.0%

Izvor: Anketa, 2016.

Istraživanje koje smo sproveli je pokazalo da je velika većina domaćinstava u podgoričkoj mreži naselja u značajnoj mjeri opremljena uređajima koji spadaju u viši ili sekundarni nivo opremljenosti. To nam i pokazuje sekundarni indeks opremljenosti domaćinstava – dobar indeks opremljenosti ima skoro tri četvrtine ispitivanih domaćinstava, srednji indeks ima njih 19,6%, a loš indeks 5,7% domaćinstava. Međutim, ako dobijeni indeks opremljenosti analiziramo s obzirom na tip naselja u kojem se nalaze domaćinstva, uočićemo značajna odstupanja. Kako vidimo u tabeli br. 3, dobar indeks u mnogo većem procentu je zastupljen kod domaćinstava koja egzistiraju u centralnom dijelu grada (80,4%) i gradskim naseljima (83,7%), nego što je to slučaj sa onima koje smo ispitivali u prigradskim (69,2%) i seoskim naseljima (64,7%). Ova distinkcija je svakako uzrokovana razlikama u prihodima domaćinstva, ali takođe ne smijemo zanemariti i različit nivo razvijenosti pojedinih potreba. U seoskim područjima, koja, kao što smo vidjeli, ne zaostaju u velikoj mjeri po visini prihoda u odnosu na gradska naselja, neke od potreba koje se zadovoljavaju dobrima iz sekundarnog nivoa opremljenosti očigledno nijesu razvijene.

Poredeći naše rezultate sa rezultatima do kojih je došao IDIZ za zagrebačku mrežu naselja, uočavamo veoma sličan nivo opremljenosti domaćinstava kad je riječ o sekundarnom indeksu – dobar indeks ima 74% domaćinstava, srednji 21,1%, a loš 4,9% (Svirčić Gotovac, 2015).

Tabela 4.

Izraženost luksuznog indeksa opremljenosti domaćinstva s obzirom na tip naselja

	luksuzni indeks opremljenosti domaćinstva			Total
	loš indeks	srednji indeks	dobar indeks	
centar	52.2%	34.8%	13.0%	100.0%
gradsko naselje	79.6%	14.3%	6.1%	100.0%
prigradsko naselje	90.8%	7.7%	1.5%	100.0%
selo	88.2%	8.8%	2.9%	100.0%
Total	78.4%	16.0%	5.7%	100.0%

Izvor: Anketa, 2016.

Luksuzni indeks nam pokazuje u kom stepenu domaćinstva posjeduju elemente koji pripadaju najvišem nivou opremljenosti. Na osnovu podataka prikazanih u tabeli br. 4 možemo zaključiti da skoro 80% domaćinstava u podgoričkoj mreži naselja ne posjeduje nijedan ili veoma mali broj dobara koja bi mogli označiti kao luksuzna. Svega 5,7% ima dobar indeks, a 16% srednji indeks opremljenosti domaćinstava luksuznim sredstvima. Međutim, i u ovom slučaju razlike dolaze do izražaja s obzirom na tip naselja iz kojeg dolaze ispitanici. Loš indeks je najmanji kod domaćinstava u centralnom dijelu grada (52,2%), zatim slijede gradska naselja sa procentom 79,6, a ubjedljivo najmanje dobara koja smo označili kao luksuzna nalazimo kod domaćinstava u prigradskim (90,8%) i seoskim naseljima (88,2%).

I u slučaju ovog indeksa, primjećujemo sličnost sa domaćinstvima u zagrebačkim naseljima, koja u svega 4,9% slučajeva možemo označiti dobrim indeksom. Doduše, znatno je veći procenat domaćinstava koja imaju loš indeks (95,1%), ali treba naglasiti da u zagrebačkom istraživanju nije korišćen srednji indeks opremljenosti za luksuzni indeks.

9. Zaključak

Kvalitet života veoma je složen koncept koji se sastoji od mnoštva različitih dimenzija. Uprkos raznorodnim istraživanjima ne postoji univerzalni ili konačni popis dimenzija koji bi bio opšteprihvatljiv prilikom analize ovog fenomena. Osim kompleksnosti tome u velikoj mjeri doprinosi činjenica da se kvalitetom života bave mnoge nauke, i svaka od njih pridaje važnost onim aspektima koji su najznačajniji iz njihove perspektive. S obzirom da smo kvalitet života u ovom slučaju tumačili isključivo iz sociološkog ugla smatrali smo neophodnim uzeti u razmatranja širi opseg društvenih dešavanja koja direktno uslovljavaju kvalitet života na konkretnom prostoru u određenom vremenskom razdoblju. Posebno je bitno ukazati na tranzicijske

aspekte društvene promjene koji su nezaobilazni u analizi kvaliteta života na ovom području, a čiji se uticaj osjeća i danas.

Crnogorsko društvo imalo je manje-više sličan put razvoja kao i ostale balkanske zemlje. Prelazak iz polufeudalnog društva u socijalistički poredak je za kratko vrijeme uspio da podigne nivo kvaliteta života na znatno viši nivo. Međutim, socijalizam se veoma brzo pokazao kao djelimično uspio pokusaj modernizacije, tako da je već 80-ih godina kriza počela sve snažnije da kuca na vrata. Tranziciona dešavanja koja su na ovom prostoru nosila pečat ratnih razaranja i izolacije zemlje uslovlila su znatan pad životnog standarda i kvaliteta života, od koga se ni do danas naše društvo nije u potpunosti oporavilo.

Tranzicijska transformacija postsocijalističke Podgorice išla je u pravcu centralizacije ekonomske i političke moći. Podgorica u ovom smislu nije izuzetak, i u ostalim postsocijalističkim društvima dolazi do sve veće diferencijacije pojedinih područja u ekonomskom i društvenom razvoju. Podjela na centar, poluperiferiju i periferiju na globalnom nivou svoj odraz dobija i na lokalnom nivou, odnosno na nivou pojedinih država. Ovo diferenciranje uslovljeno je prostornom alokacijom kapitala i grupisanjem upravnih funkcija i mjesta odlučivanja u velikim gradovima. Podgorica je više od ostalih naših gradova doživjela promjene kako u odnosima prema ostalim gradovima, tako i u odnosu prema unutrašnjosti Republike u cjelini.

Prelaskom na tržišne uslove privređivanja došlo je do povećane društvene diferencijacije i segregacije. Kako je i naše istraživanje pokazalo dolazi do značajnih odstupanja unutar same mreže podgoričkih naselja. Uzimajući u obzir indikatore na osnovu kojih smo procjenjivali kvalitet života uočavamo značajne razlike između domaćinstava koja žive u različitim tipovima naselja. Klasna diferencijacija dobila je i svoj prostorni odraz.

Poredeći rezultate za podgoričku i zagrebačku mrežu naselja uočavamo određene sličnosti ali i značajna odstupanja kad su u pitanju pojedini indikatori. Prihodi, kao jedan od osnovnih pokazatelja kvaliteta života, su u prosjeku znatno veći kod domaćinstava iz zagrebačkih naselja. To je i očekivano s obzirom da je Hrvatska i u bivšoj Jugoslaviji imala veći prihode od Crne Gore, a te razlike su se u tranzicionom periodu još više produbile. Međutim, kada je riječ o ostalim indikatorima koje smo ovom prilikom istraživali (karakteristike stana, opremljenost domaćinstva) te razlike nijesu došle do izražaja u značajnijoj mjeri.

Literatura

1. Antić, S. (1993). *Srbija između populizma i demokratije: Politički procesi u Srbiji 1990-1993*. Beograd: Institut za političke studije.
2. Arandarenko, M. (2000). Ekonomska stvarnost Srbije, u: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić, 335-372.
3. Feher, F.; Heler, A. i Markuš, Đ. (1986). *Diktatura nad potrebama*. Beograd: Rad.
4. Lakićević, D. (2002). *Arhipelag balkan*. Beograd: Institut za evropske studije.
5. Lazić, M. (1994). *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
6. Lazić, M. (ur.) (1994b). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
7. Linc, H. i Stepan, A. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
8. Mihailović, K. (1981). *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
9. Mrkšić, D. (1994). Dualizacija ekonomije i stratifikacija društva, u: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić, 21-80.
10. Mrkšić, D. (2000). Restratifikacije i promene materijalnog standarada, u: Lazić, M. (ur.). *Račiji hod*. Beograd: Filip Višnjić, 237-292.
11. *Nacionalna stambena strategija Crne Gore za period od 2011. do 2020. godine* (2013). Podgorica: Ministarstvo Turizma Crne Gore.
12. Popović, M. (1991). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: Filozofski fakultet.
13. Pećuljić, M. (1997). *Izazovi tranzicije – Novi svet i post-socijalističko društvo*. Beograd: Pravni fakultet.
14. *Prostorni plan Crne Gore- Ocena stanja i pravci privrednog razvoja Crne Gore (sintetička studija)* (2005). GTZ – Njemačka organizacija za tehničku saradnju, Vlada Republike Crne Gore, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
15. *Prostorno urbanistički plan Glavnog grada Podgorice do 2025 godine* (2013). Podgorica.
16. Seferagić, D. (1993). Kvalitet svakodnevnog življenja u prostoru. *Prostor*, Vol. J (1993) No. 2-4: 223-234.
17. Slavuj, L. (2012). Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvaliteta života. *Geoadria*, 17/1: 73-92.
18. Svirčić Gotovac, A. (2015). The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb, *The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb*. Zagreb: IDIZ, 13-42.
19. Svirčić Gotovac, A. (2015). New Housing Estates in The Settlement Network of Zagreb – Community Infrastructure, *The Quality of Living in New Housing Estates in the Settlement Network of Zagreb*. Zagreb: IDIZ, 45-72.
20. *Strategija za suzbijanje siromaštva i socijalne isključivosti* (2007). UNDP, Podgorica.
21. *Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020* (2014). Podgorica
22. Trkulja, J. (1995). *Osvajanje demokratije (ogledi o postkomunizmu)*. Beograd: Sing.
23. Vujović, S. (1979). Stambena kriza i ljudske potrebe. *Sociologija*, 4: 441-465
24. Vujović, S. (2002). Urbane promene u Srbiji, u: Bolčić, S. i Milić, A. (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISIFF, 157-194.

25. Vujović, S. (2004). Akteri urbanih promjena u Srbiji, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFE, 151-193.
26. Vukadinović, S. (2000). *Stratifikacija društva i kvalitet života*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.

Internetski izvori:

1. <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=85074&rType=2> (juli, 2016.)
2. <http://www.gov.me/files/1234791491.pdf> (juli, 2016.)
3. http://www.podgorica.me/sites/podgorica.me/files/Urbanizam/PUPnacrt/pup_glavnog_grada_podgorice_-_nacrt.pdf (juli, 2016.)
4. <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=108530&rType=2> (juli, 2016.)
5. <http://www.mek.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=166201&rType=2> (juli, 2016.)
6. www.monstat.me (juli, 2016.)
7. www.dsz.hr (juli, 2016.)
8. www.androidvodica.com (juli, 2016.)
9. www.ebrcko.net (juli, 2016.)

Goran Čeranić

Faculty of Philosophy Niksic

Institute for Sociology and Psychology

E-mail: ceranicgoran@yahoo.com

THE TRANSITION CONTEXT OF SOCIAL CHANGES AND QUALITY OF LIFE IN THE PODGORICA'S NETWORK OF SETTLEMENTS

Abstract

This paper discusses the results of the research on the quality of life in Podgorica's network (2015) of settlements and makes a comparison with the results obtained for the network of settlements in the City of Zagreb (2014). The survey was conducted as a part of a bilateral project *Transition transformation of the capital cities of Zagreb and Podgorica as systems of settlements*, carried out by the Institute for Sociology and Psychology at the Faculty of Philosophy in Niksic and the Institute for Social Research from Zagreb.

The results showed that in the post-socialist period an increased social stratification and segregation within the network of Podgorica's settlements appeared, which caused that a class differentiation gains its spatial embodiment. Comparing the results obtained for Podgorica and Zagreb's networks of settlements, we have noticed certain similarities, but also significant differences when it comes to some of the indicators.

Key words: quality of life, transition, transformation, income, housing.

Branimir Krištofić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatska

E-mail: kristof@idi.hr

TRANZICIJSKA PREOBRAZBA STANOVANJA NA SUPERPERIFERIJI EVROPE*

Razmatranje teme na primjeru Zagreba (Hrvatska) i Podgorice
(Crna Gora)

Sažetak

U ovom se poglavlju problemi stanovanja u Zagrebu i Podgorici, odnosno Hrvatskoj i Crnoj Gori nastoje razmatrati u tranzicijskom i evropskom kontekstu. Pokazano je da je tranzicijska preobrazba stanovanja višedimenzionalan proces koji se odvija na liniji prelaska socijalizma u kapitalizam, transformaciji modernih u postmoderne gradove i odnosa centra i periferije Evrope. Pokazano je da postsocijalističke zemlje pripadaju tzv. rudimentarno liberalnom tipu države blagostanja, koji odlikuje visok udio stanara kao privatnih vlasnika i nizak udio institucionalne brige o stanarima. Prema udjelu stanara vlasnika postsocijalističke zemlje daleko premašuju zagovornike neoliberalnog modela tržišta, kao što je, primjerice, Ujedinjeno Kraljevstvo. Ukazano je na potrebu razmatranja alternativnih oblika stambene politike.

Ključne riječi: tranzicijske preobrazbe, stanovanje, Zagreb, Podgorica, Hrvatska, Crna Gora, modernizacija, neoliberalizam.

* Prema traženju autora, a u suglasnosti s lektoricom za hrvatski jezik te urednicima knjige, u daljnjem radu koristi se oblik Evropa (evropski), a ne Europa (europski), što je također u skladu sa standardom hrvatskog jezika te predstavlja jezično-stilski odabir.

1. Uvod

Tekst je rezultat rada na projektu *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja*. Projekt su proveli Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Filozofski fakultet u Nikšiću, a nastojalo se „prikupiti podatke o društvenim promjenama u dvama glavnim gradovima, primjerice promjenama i fenomenima tijekom zadnja dva desetljeća koje su se događale u urbanim i ruralnim prostorima, a vidljive su ponajviše u načinu i kvaliteti života ljudi“ (Svirčić Gotovac, 2016.). U okviru projekta održani su razgovori/radionice¹ u Zagrebu, Nikšiću i Podgorici, na kojima su uz članove istraživačkog tima sudjelovali sociolozi, geografi, ekonomisti, arhitekti, urbanisti i drugi za temu relevantni stručnjaci. Podaci su prikupljeni i empirijskim istraživanjima kvalitete života na ciljanim/prigodnim uzorcima zgrada/naselja sagrađenih poslije 1990. godine u mreži naselja Zagreba i Podgorice.

Te je 1990. godine, koja se ovdje uzima kao početak tranzicijskih promjena, Jeffrey Sachs u *The Economistu* objavio tekst pod znakovito lenjinističkim naslovom „Što da se radi?“ (Sachs, 1990.). Sachs je predstavljen kao profesor ekonomije s Harvarda i savjetnik vlada Poljske i Jugoslavije. Prema Sachs, reforme koje su za vrijeme socijalizma provodile, primjerice, Mađarska, Poljska i Jugoslavija bile su nužno ograničene i dovele su do hiperinflacije, dužničke krize i ekonomske nestabilnosti. Tek demokratske revolucije u Istočnoj Evropi 1989. godine omogućuju da se s centralnog planiranja pređe na tržišnu regulaciju ekonomije. Zemlje Istočne Evrope „moraju odbaciti svaku zaostalu ideju o ‘trećem putu’ kao što su iluzija o ‘tržišnom socijalizmu’ baziranom na javnom vlasništvu ili radničko samoupravljanje i krenuti izravno prema tržišnoj ekonomiji zapadnog tipa“ (Sachs, 1990.). Glavna se rasprava stoga mora voditi o sredstvima a ne ciljevima tranzicije. „Istočna Evropa i dalje će raspravljati o ciljevima: na primjer, treba li ići prema švedskom tipu socijalne demokracije ili tačerijskom liberalizmu. Ali to može čekati. Švedska i Britanija podjednako imaju gotovo u potpunosti privatno vlasništvo, privatna financijska tržišta i aktivna tržišta rada. Istočna Evropa danas nema niti jednu od tih institucija; za nju, alternativni modeli Zapadne Evrope gotovo su identični“ (Sachs, 1990.). Zapad bi morao pomoći da se prevlada „turobno ekonomsko nasljeđe proteklih 40 godina“ (Sachs, 1990.). Za Zapad, „reintegracija Istočne Evrope u tržišni sustav ponudit će ne samo enormne investicijske i trgovačke mogućnosti nego također i najbolje nade da će oslobođene energije Istoka biti usmjerene prema mirnim i konstruktivnim ciljevima, a ne u obnovu prastarih nacionalnih rivaliteta“ (Sachs, 1990.). Sachs smatra da su razlike između zemalja, i na Zapadu i na Istoku Evrope, od drugorazrednog značaja, pa će primjenom takvog modela reformirane ekonomije postati dio „ujedinjenog evropskog tržišta“. Taj će tranzicijski model postati poznat kao neoliberalna šok-terapija. Krajem 1989. godine

¹ Fokus-grupe održane su u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu 13. i 14. svibnja 2015. s gostujućim kolegama iz Crne Gore i Hrvatske (Zagreba), a u Crnoj Gori održane su 4. i 5. lipnja 2015. godine. Diskusija je vođena sa kolegama iz različitih znanstvenih struka srodnih prostornim temama i navedenom istraživanju.

šok-terapiju u Jugoslaviji poduzet će tadašnji premijer Ante Marković, no „prastari nacionalni rivaliteti“ već su uvelike bili obnovljeni. Nastavili su se obnavljati i u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije, pa i drugdje i na Istoku i na Zapadu Evrope.

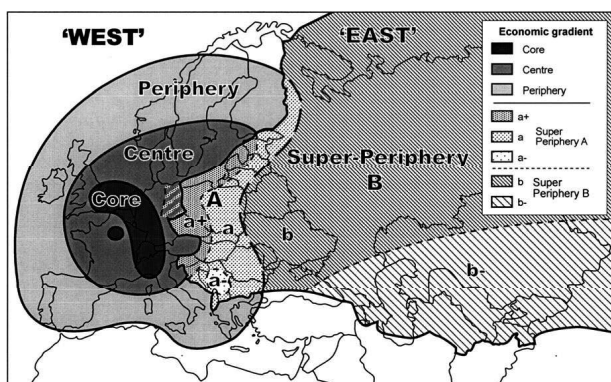
Deset godina poslije britanski geograf Martin Sokol sažima rezultate neoliberalne terapije u Istočnoj Evropi i vidi ih kao „istinski šokantne“. U ekonomiji: „raspad istočnih tržišta i ekonomski pad, visoka nezaposlenost, inflacija, sumnjivi rezultati privatizacije, opći pad standarda života i socijalna polarizacija“. U političkom životu: „politička fragmentacija i nestabilnost, problemi s uspostavom demokratskih institucija, uzdizanje nacionalističkih i ekstremističkih pokreta, prijetnje manjinama i ljudskim pravima“ (Sokol, 2001.:646).

Kritizirajući neoliberalni pristup tranziciji, shvaćenoj kao izravni put u kapitalizam, Sokol polazi od teorije „ovisnosti o putu“ (Stark, 1992.), koja procese u Istočnoj Evropi primarno promatra kao transformaciju socijalizma. Stark drži da se društvenim promjenama „ne može upravljati odozgo niti ih se može inicirati odozdo, nego su rezultat interakcija u kojima je dizajn transformacije i sam transformiran“. Zato na djelu nije jedna velika tranzicija nego niz transformacija koje se razlikuju kako u regiji tako i unutar pojedinih zemalja. Kapitalizam se ne gradi samo na „ruševinama socijalizma“ nego i od „ruševina socijalizma“ (Stark, 1996.:995). „Različiti putevi izlaska iz državnog socijalizma oblikovat će mogućnosti transformacije“ (Stark, 1992.:20). Putevi će izlaska pak ovisiti o razlikama u doba socijalizma, ali i o razlikama iz predsocijalističkog razdoblja (Sokol, 2001.:649).

Kako bi zorno prikazao te razlike Sokol je za potrebe regionalnih studija uveo termin *superperiferija*. Terminom su obuhvaćene postsocijalističke zemlje, od kojih ni jedna tada (2001. godine) još nije bila članica EU-a (slika 1.). Superperiferija podijeljena je na zonu A i zonu B, a svaka još i na podzone.

Slika 1.

Prostorna ekonomija Nove Evrope

Izvor: Sokol, 2001.:647

Britanski ekonomist William Bartlett od Sokola preuzima pojam superperiferije i u tom okviru analizira tranzicijske, odnosno transformacijske procese na prostorima „Zapadnog Balkana“ (Bartlett, 2008., 2009.). Posebnu knjigu, u kojoj jedan manji odlomak govori i o stanovanju, posvetio je Hrvatskoj (Bartlett, 2003.). Objavio je i tekst u kojem se analiziraju regionalni problemi u Crnoj Gori (Bartlett i Šišević, 2013.). U jednom razgovoru za Jutarnji list Bartlett obrazlaže i sam termin. „Faza superperiferija odnosi se na zemlje koje su dio osnovnog perifernog sistema, ali još su više izložene štetnim učincima krize nego periferne zemlje eurozone. Čine je sve zemlje koje još nisu članice EU, ali su s Unijom postigle značajnu razinu ekonomske integracije“ (Klepo, 2013.). U Bartlettovom pojašnjenju termin se superperiferija očito odnosi na zonu A, iz koje je velik broj zemalja i postao članicama Evropske unije.

Termin superperiferija razvijen je u okviru regionalnih studija i preuzet u ekonomiji, no nije se proširio u druge društvene znanosti pa ni u sociologiju. U ovom se tekstu rabi ne toliko zbog samog termina već više zbog pristupa koji proširuje poimanje tranzicije i omogućuje usporedbe ne samo s postsocijalističkim zemljama. Nadamo se pokazati da su tranzicijske preobrazbe stanovanja u Zagrebu i Podgorici te u Hrvatskoj i Crnoj Gori dio procesa koji se odvijaju kako na superperiferiji tako i na periferiji pa i u središtu Evrope.

2. Tranzicijske preobrazbe grada

U okviru rada na projektu održano je nekoliko razgovora u Nikšiću, Podgorici i Zagrebu. Na razgovoru u Podgorici, zamoljen da s obzirom na novu stambenu gradnju usporedi Podgoricu i Zagreb, dekan Arhitektonskog fakulteta Svetislav Popović kratko je sažeo: „Zagreb je preslikan u Podgoricu, Podgorica je preslikani Zagreb“. Između Podgorice i Zagreba moglo bi se pronaći mnogo razlika, no u novim dijelovima primjeri preslikavanja nastali tranzicijskim preobrazbama više su no očiti.

Sudionici razgovora u Podgorici kao primjer navode *City kvart*, preko puta *Delta Cityja*, „*prvog pravog šoping-mola*“ (<http://www.deltacity.me/o-nama/>) u Crnoj Gori, smještenog u Novom Gradu preko rijeke Morače. *City kvart* čini dvadesetak zgrada naguranih na dio prostora koji je zauzimala tvornica „Radoje Dakić, *najveća fabrika za proizvodnju građevinskih mašina u SFRJ*“. *City kvart* ima parkirališta, nema zelenih površina ni vrtić niti školu u blizini. No kvart je vrlo popularan upravo zbog susjednog *Delta Cityja*. *Delta City* sagrađen je na prostorima propale „*fabrike namještaja i stolarije* Marko Radović“, čije je zemljište prodano „*po znatno nižoj cijeni od tržišne*“ pa je tako investitoru omogućeno „*da ostvari nesrazmjernu imovinsku korist*“ (citati u kurzivu skinuti su s interneta). I *City kvart* i *Delta City* sagradila je građevinska kompanija osnovana 1991. godine. Nova je kompanija tako prosperirala gradeći na ruševinama srušenih socijalističkih tvornica.

Priča je tipično tranzicijska. Sličnih je priča mnogo i u Zagrebu. Primjerice industrijska zona u Jankomiru, zapadnom dijelu grada, koji je danas očišćen od svake industrije, ali zato ima desetak velikih robnih centara. Desetak ih je i u širem centru Zagreba. Sveukupno je u Zagrebu do kraja 2006. godine sagrađeno više od 30 trgovačkih centara (Zlatar, 2013.:120). No najveći, ne samo u Zagrebu nego u „cijeloj regiji“, je Arena Centar, „trgovačko-zabavni centar četvrte generacije“, koji uz „prekrasan ambijent, koji vas vodi na putovanje kroz cijelu Hrvatsku, te uz posebno uređen okoliš s puno zelenila“ čini da je vaš posjet Arena Centru „pravi užitek za cijelu obitelj“ (<http://www.arenacentar.hr/hr/info/o-nama/>). Okoliš „pun zelenila“ čini 3000 parkirnih mjesta između kojih je ponegdje zasađeno koje drveće. I Arena Centar i preko ceste sagrađeno novo naselje Jarušćica sagrađeni su na praznoj ledini, pa teren nije trebalo čistiti od propalih socijalističkih tvornica. No Jarušćica je posve usporediva s kvartom *City* u Podgorici. Kako bi zadovoljili infrastrukturne potrebe (škola, vrtić, ambulanta), stanovnici Jarušćice upućeni su na obližnja starija naselja Novog Zagreba, pa potrebe uvelike nadmašuju postojeću ponudu. No zato imaju Arena Centar (slika 2.).

Opisani primjeri vidljivi su znak tranzicijskih preobrazbi prostora grada i istovremeno promjena u poimanju uloge planiranja i shvaćanja urbanizma. Kao „jedan jedini“ pozitivan primjer planiranja „koji je cjelovito urađen“ u Podgorici navode Blok 5 (Jelisaveta Kalezić, profesorica Građevinskog fakulteta u Podgorici). Blok 5 planiran je i sagrađen sedamdesetih i osamdesetih godina, dakle po planovima i pravilima struke koja su važila u socijalizmu. Na razgovorima u Zagrebu ističe se: „Zadnji prostorni plan Hrvatske imali smo u bivšoj Jugoslaviji. Od tada imamo strategije. Iza rata prva naša planska strategija je bila Zagreb metropola. Ta strategija 20 godina nije novelirana“ (Tihomir Jukić, urbanist i arhitekt, Zagreb).

Slika 2.

Arena Centar Zagreb

Izvor: <https://www.google.hr/search?q=arena+city+center+zagreb>

Slika 3.

Delta City u Podgorici

Izvor: <https://www.google.hr/maps/place/Delta+City/>

Stoga nije čudno da neki sugovornici i u Podgorici i u Zagrebu zaključuju kako je s urbanizmom gotovo. „Pravog urbanizma kao što je nekad bilo više nema. [...] Nekad su u SFRJ bila pravila koja su morala da se poštuju. [...] Ta pravila su bila dobra. Pravila više nema.“ (Svetislav Popović, dekan Arhitektonskog fakulteta u Podgorici). „Dosegnuta praksa odjedanput je propala.“ (Jelisaveta Kalezić, profesorica Građevinskog fakulteta u Podgorici). „Ono što se dogodilo unutar globalnih promjena je to da je urbanizam krepao. Urbanizam znači brigu za cjelinu. Urbanizma više nema, nego postoji samo arhitektura. Svaki privatnik može naručiti što god hoće i arhitekt će mu to napraviti jer nema urbanizma kao institucije koja štiti cjelinu grada.“ (Dušica Seferagić, urbana sociologinja, Zagreb). Kako nema brige za cjelinu grada, i u Podgorici i u Zagrebu GUP se parcijalno mijenja prema potrebama investitora. GUP je nekad bio „strateški plan razvoja grada, vi ste imali viziju. Danas se po njemu izdaju dozvole i crta se na parcelama. Nema više te jasne vizije“. Urbanizma ipak ima, no urbanisti su postali „koordinatori različitih interesa u istom prostoru: interesa grada, investitora, zakonske regulative, javnosti“ (Tihomir Jukić, arhitekt i urbanist, Zagreb).

Razgovori u Podgorici i Zagrebu načeli su mnoge probleme. Ovdje su izabrani oni dijelovi razgovora koji upućuju na praksu urbanizma i planiranja grada u uvjetima tranzicijske preobrazbe. U tablici 1. sažete su karakteristike gradova kakvi su bili nekad i kakvi su sada. No tablica 1. nije izvedena iz razgovora o kojima je riječ, nego je u cijelosti preuzeta od Tima Halla, urbanog geografa (Hall, 2006.:100), koji prati razvoj gradova poslije Drugog svjetskog rata. Riječ je o preobrazbi modernih u postmoderne urbane krajolike.

Iz pregleda tablice očito je da preobrazba Zagreba i Podgorice po mnogo čemu usporediva s preobrazbom britanskih gradova. Prelazi se s planiranja gradova kao cjeline na dizajniranje prostornih fragmenata. Struktura grada mijenja se iz homogenih funkcionalnih zona u kaotične multinodalne strukture slične, u razgovorima spomi-

njanom, „točkastom urbanizmu“. Upravljanje resursima orijentirano prema društvenim ciljevima zamjenjuje upotreba resursa za privlačenje kapitala i investicija. Javne servise zamjenjuje tržište, industriju sektor usluga, proizvodnju telekomunikacije.

Tablica 1.

Moderni i postmoderni grad: sažetak karakteristika

Urbane strukture	
Moderna Homogene funkcionalne zone Dominantan komercijalni centar Lagani pad cijena zemlje dalje od centra	Postmoderna Kaotične multinodalne strukture Spektakularni centri Velika područja siromaštva Hi-tech koridori Post-suburbani razvoj
Arhitektura, krajolik	
Moderna Funkcionalna arhitektura Masovna proizvodnja trendova	Postmoderna Eklektični kolaž stilova Spektakularnost Zaigranost Ironija Upotreba nasljeđa Stvaranje za specijalizirana tržišta
Urbano upravljanje	
Moderna Menadžersko – redistribucija resursa za društvene svrhe/ciljeve Javno osiguravanje osnovnih servisa/usluga	Postmoderna Poduzetničko – upotreba resursa za privlačenje mobilnog međunarodnog kapitala i investicija Javni i privatni sektor rade u partnerstvu Usluge osigurava tržište
Ekonomija	
Moderna Industrija Masovna proizvodnja Ekonomija razmjera Bazirana na proizvodnji	Postmoderna Bazirana na sektoru usluga Fleksibilna proizvodnja usmjerena na tržišne niše Ekonomija obuhvata Globalizirana Bazirana na telekomunikacijama Financije Orijentirana na potrošnju Poslovi u novo razvijenim perifernim zonama
Planiranje	
Moderna Gradovi planirani kao cjelina Prostor oblikovan za društvene ciljeve	Postmoderna Prostorni 'fragmenti' dizajnirani prema estetičkim a ne društvenim ciljevima
Kultura/društvo	
Moderna Klasne podjele Visok stupanj homogenosti u okviru klasnih grupa	Postmoderna Visoka fragmentacija Podjela prema životnim stilovima Visok stupanj društvene polarizacije Grupe se razlikuju prema načinima potrošnje

Izvor: Tim Hall, Urban Geography, 2006., str. 100

Niz dodirnih točaka između tablice i razgovora zorno pokazuje da se problem tranzicijske preobrazbe Podgorice i Zagreba uklapa u globalne procese preobrazbe iz modernih u postmoderne gradove. U tom se kontekstu tranzicija iz socijalističkih u postsocijalističke gradove može promatrati u sklopu takvih globalnih procesa, koji poprimaju obilježja lokalnih uvjeta razvoja. Naime i moderna i postmoderna urbanizacija „nastaju kao kompleksni niz lokalno posredovanih putanja prije no jedna, jednostavna, univerzalna putanja razvoja“ (Hall, 2006.:127).

3. Bilješka o postmodernoj „putanji razvoja“

Pojam postmoderne u sociologiju je prvi uveo Wright Mills (Alexander, 2003.:266). Još 1959. godine, u jeku Hladnog rata, Wright Mills iznosi tezu kako smo pri kraju modernog doba i za ono što slijedi rabi termin postmoderno razdoblje. Moderno doba dijete je prosvjetiteljstva, koje pretpostavlja da se „sloboda i um poklapaju, pa se drži da je porast racionalnosti osnovni uvjet porasta slobode“ (Mills, 1963.:236). Postmoderna drži da su „ideje slobode i uma postale sporne, pa širenje slobode ne pretpostavlja porast racionalnosti“ (Mills, 1963.:237). Stoga su iz prosvjetiteljstva proizašle ideologije socijalizma i liberalizma postale neuvjerljive. SAD, kao ogledni primjer liberalizma, „toliko je daleko od zamisli Tocquevilla kao što je SSSR daleko od klasičnih Marxovih očekivanja“ (Mills, 1963.:241). Te su zemlje postale ogromne birokracije kojima vladaju interesi ekonomskih, političkih i vojnih struktura moći, o kojima obični ljudi u svom svakodnevnom životu jedva da mogu razmišljati. Za razliku od **podrazvijenih** (engl. *underdeveloped*) i **primjereno razvijenih društava** (engl. *properly developing society*), Mills takva društva naziva **prerazvijenima** (engl. *overdeveloped*). U tim prerazvijenim, postmodernim društvima standard življenja dominira nad načinom života. Stanovništvo je opsjednuto mahnitom potjerom za robama. Borba za „status nadopunjuje borbu za preživljavanje“. Početke takvog razvoja u SAD-u Mills vidi u dvadesetim godinama dvadesetog stoljeća, ali procvat se događa tek nakon Drugog svjetskog rata. Za razliku od prerazvijenih, podrazvijena društva ne dosežu zapadne standarde minimalnog blagostanja, pa se život nužno fokusira na ekonomski opstanak. Primjereno razvijena društva trebala bi, drži Mills, „odluke o standardu življenja donositi argumentiranim izborom između različitih načina života“ (Mills, 1963.:240), a ekonomija bi trebala biti instrument povećanja raspona u izboru načina života. Upravo to povećanje mogućnosti izbora Mills vidi kao kvalitetu života, pa se njegov tekst može čitati i kao napor da se umjesto blokovskih podjela, utrke u naoružanju, tona čelika, prodora u svemir i sličnog kvaliteta svakodnevnog života postavi kao mjerilo razvoja. Zygmunt Bauman pak primjećuje da se postmoderno društvo razvijalo kao da se izravno opire tom Millsovom opisu primjereno razvijenog, „dobrog društva“. „Privatizirano i ko-

modificirano“ postmoderno društvo postalo je „gotovo savršena pretvorbena mašina koja svako postojeće ili potencijalno *društveno* pitanje tumači kao privatni *interes*“. No najvažnija nije privatizacija sredstava za proizvodnju, nego privatizacija „ljudskih problema i odgovornosti za njihovo rješavanje“ (Bauman, 1990.:189). Uzmicanje društva od odgovornosti za rješavanje problema ljudi znači da se gube pretpostavke razvoja za uspostavljanje kvalitete života kao argumentirane rasprave o mogućnostima izbora različitih načina života. Mogućnost individualnog izbora između ponuda na tržištu, koje neprestano proizvodi nove potrebe, postaje osnovni kriterij kvalitete života. Prema Baumanu, socijalizam se nije znao ni mogao nositi s tom preobrazbom iz modernog zadovoljenja potreba u postmodernu proizvodnju potreba. U tom kontekstu problem tranzicijske preobrazbe glavnih gradova Hrvatske i Crne Gore pojavljuje se u suodnosu tranzicijskih preobrazbi iz moderne u postmodernu i socijalizma u liberalni kapitalizam. Kako su u tim procesima pozicionirane Hrvatska i Crna Gora?

4. Hrvatska i Crna Gora kao superperiferija Evrope?

Od 2001. godine, kada je Sokol uveo pojam, situacija se na superperiferiji u mnogome promijenila. Veliki dio zemalja zone A (Češka, Estonija, Mađarska, Litva, Latvija, Poljska, Slovenija, Slovačka) priključio se Evropskoj uniji 2004. godine. Bugarska i Rumunjska primljene su 2007., a Hrvatska 2013. godine. Sa superperiferije Evrope te su se zemlje premjestile na periferiju EU-a. Preostale zemlje zone A postale su kandidati (Makedonija, Crna Gora i Srbija) ili potencijalni kandidati za članstvo (Albanija, Bosna i Hercegovina i Kosovo). No razlike su među zemljama i dalje velike. Ni jedna od novoprimitljenih zemalja nije ostvarila GDP *per capita* viši od prosjeka EU-a. Prema podacima Eurostata za 2015. godinu², najbliže su prosjeku Češka (84%) i Slovenija (83%). Hrvatska ostvaruje 58 posto, a Crna Gora 41 posto prosjeka EU-a. Najlošije stoji Albanija, s 30 posto prosječnog GDP-a *per capita* u EU-u.

No prema *Human Development Indexu* (HDI), i Hrvatska i Crna Gora pripadaju najrazvijenijim zemljama svijeta, što ne uspijeva ni članicama EU-a, Bugarskoj i Rumunjskoj (Human Development Report / HDR, 2015.:208). *Human Development Index* (hrv. ljudski razvojni indeks), na poticaj Ujedinjenih naroda, s grupom suradnika razvio je dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Amartya Sen (Krištofić, 2015.:127). Sen polazi od aktivne individue kojoj treba osigurati mogućnosti da se razvija i živi u blagostanju, da joj se otvore mogućnost izbora načina života. Za to je potrebna briga o zdravlju (mjeri se podacima o očekivanom trajanju života), briga o

² <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1>

znanju (mjeri se očekivanim godinama školovanja i prosjekom godina školovanja) i briga o materijalnim uvjetima života (mjeri se bruto nacionalnim dohotkom po glavi stanovnika – GNI *per capita*). Četiri spomenute mjere tvore *Human Development Index*, koji može imati vrijednosti od 0 do 1. Prema vrijednostima HDI-a države se dijele u četiri grupe: **nerazvijene** (HDI do 0,550), **srednje razvijene** (HDI od 0,550 do 0,699), **razvijene** (HDI od 0,700 do 0,799) i **najrazvijenije** (HDI viši od 0,800). Svake godine UN objavljuje *Human Development Report* (HDR), u kojem se pored vrijednosti HDI-a nalazi i niz drugih podataka o različitim aspektima razvijenosti zemalja članica. U posljednjem HDR-u iz 2015. godine 49 zemalja ima vrijednost HDI-a višu od 0,800, pa se ubrajaju u najrazvijenije. Iako se prema vrijednostima GNI-ja *per capita*, dakle, klasičnoj mjeri bogatstva, Hrvatska nalazi na 58. mjestu, a Crna Gora na 76. mjestu, prema vrijednostima HDI-a koji mjeri blagostanje i Hrvatska i Crna Gora pripadaju najrazvijenijim državama svijeta. Dođue, na tom je popisu Crna Gora posljednja, 49., a Hrvatska stoji tek nešto bolje, na 47. je mjestu. Između njih se ugurao Kuvajt, koji ima jedan od najvećih GNI-ja na svijetu. No od 49 najrazvijenijih zemalja Kuvajt ima najniži prosjek godina školovanja i jednu od najnižih stopa očekivanih godina života, pa je tako završio na 48. mjestu (HDR, 2015.:208).

Nekoliko podataka ukazuje na transformacije modernog u postmodernu društvo. Od svih evropskih zemalja Crna Gora ima najviše pretplatnika mobilne telefonije – 168 na 100 stanovnika. Najmanje pretplatnika ima mala državica Andora (82,6), a slijede: Cipar (96,3), Francuska (100,4), Lihtenštajn (104,3) i Hrvatska (104,4). No Crna Gora ima najmanji postotak populacije koja se koristi internetom – 61 posto. Postotak je nešto veći u Italiji (62%), Grčkoj (63,2%), Portugalu (64,6%), Poljskoj (66,6%) i Hrvatskoj (68,6%). Na Islandu i u Norveškoj, Danskoj, Nizozemskoj, Lihtenštajnu, Švedskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i Luksemburgu internetom se koristi više od 90 posto populacije (HDR, 2015.:262).

Prema podacima za 2013. godinu, Crna je Gora privukla izravnih stranih investicija u vrijednosti 10,1 posto GDP-a, što je postavlja na treće mjesto iza Luksemburga (50%) i Irske (21,5%) (HDR, 2015.:262).

Crna Gora ima također respektabilnih 76,2 posto zaposlenih u uslugama, i tu „postmodernu“ poziciju dijeli s najbogatijim zemljama Evrope. Od zemalja Evropske unije najmanje zaposlenih u uslugama je u Bugarskoj (37,3%), Rumunjskoj (42,4%), Poljskoj (57%), Hrvatskoj (58,7%), Češkoj (58,8%) i Slovačkoj (59,2%). Najviše zaposlenih u poljoprivredi je u Rumunjskoj (29,0%), Bugarskoj (18,5%), Hrvatskoj (13,7%), Grčkoj (13%), Poljskoj (12,6%) i Portugalu (10,5%), a u Crnoj Gori oko 5 posto, tek nešto više nego u najrazvijenijim zemljama Evrope.

Najviše urbanog stanovništva ima Belgija (97,5%), a najmanje Slovenija (49,8%). Hrvatska (58,1%) i Crna Gora (63,5%) prema udjelu urbanog stanovništva nalaze se među slabije urbaniziranim najrazvijenijim zemljama (HDR, 2015.:254).

Podaci pokazuju da polako propušta granica između postsocijalističke superperiferije i „obične“ periferije Evrope, a Crna se Gora po broju pretplatnika mobitela ubacila i u samo središte. Pitanje je kako stvari stoje s predmetom našeg bavljenja, stanovanjem u Crnoj Gori/Podgorici i Hrvatskoj/Zagrebu?

5. O stanovanju u centru i na periferiji Evrope nekad i sad

5.1. Titograd (Crna Gora) i Zagreb (Hrvatska) 1989. godine

U preobrazbi socijalizma u kapitalizam 1989. godina stoji kao ključna „godina čuda“, o kojoj je povjesničar Timothy Garton Ash, prateći događaje u četirima zemljama Istočne Evrope, napisao knjigu *Mi građani: revolucije 1989.* Na trgovima Varšave, Budimpešte, Berlina i Praga građani su zahtijevali promjene. Te su 1989. godine pred Skupštinom Crne Gore u blizini Trga Ivana Milutinovića, glavnog trga u Titogradu, radnici Industrije građevinskih mašina *Radoje Dakić* predvodili „antibirokratsku revoluciju“, kojom je srušeno staro i postavljeno novo, „mlado, lijepo i pametno“ rukovodstvo Saveza komunista Crne Gore (Morrison, 2009.:85). Iduće godine to će rukovodstvo donijeti zakon o višestranačkim izborima (Morrison, 2009.:87).

Te su 1989. godine u Zagrebu nove stranke osnovane u okviru Socijalističkog saveza skupljale potpise za povratak spomenika banu Jelačiću na Trg Republike. Nakon što su 1990. godine višestranački izbori i održani, Titogradu je vraćeno ime Podgorica, a Trgu Republike u Zagrebu ime Trg bana Josipa Jelačića, na koji je vraćen i njegov spomenik. Trg Ivana Milutinovića u Podgorici, koji se prije 1945. godine zvao Trg Ujedinjenja, poslije osamostaljenja Crne Gore 2006. godine postat će Trg Republike. Prema Wikipediji, Trg Ivana Milutinovića bio je „*veoma značajno mjesto u Podgorici, ali je izgubio trgovinski značaj izgradnjom Delta City-a. . Ipak Trg Republike i dalje ima veliki značaj, pogotovo kada su u pitanju dođeci sportista ili neke državne manifestacije.*“ Ne treba ni napomenuti da i Trg bana Jelačića spremno dočekuje sportaše, politička događanja svake vrste i mnogobrojne marketinške i turističke manifestacije.

U toj 1989. „godini čuda“ Konzorcij instituta društvenih nauka Jugoslavije proveo je istraživanje „Društvena struktura i kvaliteta života“ na području još uvijek cijele države, iako ne s istim uspjehom u svim republikama SFRJ-a. No podaci za Crnu Goru i Hrvatsku svakako su pouzdani (Hodžić, 1991.:419-426). Kao i u ovom našem sadašnjem projektu, kojim se želi propitati tranzicijska preobrazba glavnih gradova Hrvatske i Crne Gore, i tada su, 1989. godine, na projektu koji je uhvatio neke ključne momente tranzicije surađivali Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Filozofski fakultet u Nikšiću.

Istraživanje iz 1989. godine pokazalo je da su mase koje su se okupljale na glavnim trgovima glavnih gradova imale značajnu podršku građana barem kad je riječ o vrijednostima novog nadolazećeg društva. Tako je sa stavom „višepartijski sistem garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa“ bilo suglasno 73,1 posto Titograđana i 69,1 posto Zagrepčana, odnosno 66,5 posto građana Crne Gore i 57,6 posto građana Hrvatske. Stav koji govori o privatnom vlasništvu, „društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu“, podržalo je 51,1 posto građana Titograda i 61,5 posto građana Zagreba. Za Crnu Goru suglasnost sa stavom o bitnoj ulozi privatnog vlasništva iznosila je 62,9 posto, a za Hrvatsku 55,4 posto. Podrška građana promjeni društva prema usvajanju osnovnih vrijednosti liberalno-demokratskog, kapitalističkog poretka u Crnoj Gori i Hrvatskoj bila je te povijesne 1989. godine većinska.

5.2. Načini rješavanja stambenog pitanja

Takva su protestna okupljanja na glavnim trgovima glavnih gradova u cijeloj Istočnoj Evropi često isticala jednu sliku socijalizma kao totalitarnog poretka, kojim vlada jedna partija koja odlučuje o svemu i u kojoj je društveno vlasništvo jedino moguće. Slična se slika pojavljuje i u nekim stručnim analizama i izvještajima o stanovanju. Tako se u studiji *The State of European Cities in Transition 2013* (UNHABITAT, 2013.:174) Instituta za urbani razvoj iz Krakova, kada se govori o gradovima u južnoj subregiji tranzicijskih zemalja (kojoj pripadaju sve zemlje bivše Jugoslavije osim Slovenije, a dodane su Albanija, Bugarska i Rumunjska) o stanovanju iznosi nekoliko upitnih podataka. Prema studiji, prije tranzicije u svim zemljama južne subregije „vlasništvo stanova bilo je u potpunosti javno, osim u Bugarskoj, gdje je od 1950. s oko 90 posto prevladavalo privatno vlasništvo“. Nekoliko redaka poslije javno vlasništvo stanova u zemljama bivše Jugoslavije više nije potpuno nego samo „prevladava“ (UNHABITAT, 2013.:174). No takvu sliku o monolitnom socijalizmu u kojem praktički ne postoji privatno vlasništvo opovrgavaju upravo podaci o vlasništvu stanova. Iako je ustav jamčio svakom „građaninu da na stan u društvenom vlasništvu steže stanarsko pravo kojim mu se osigurava da, pod uvjetima određenim zakonom, trajno koristi stan u društvenom vlasništvu radi zadovoljavanja osobnih i porodičnih stambenih potreba“ (Ustav SFRJ-a, 1981.:član 164.), privatno vlasništvo nad stanovima bilo je dominantno.

Tablica 2.

Stanovi u društvenom i privatnom vlasništvu 1989. godine

		Crna Gora bez Titograda	Titograd	Hrvatska bez Zagreba	Zagreb
Društveni stanovi		17,9%	48,9%	22,8%	54,2%
Privatni stanovi		82,1%	49,4%	77,2%	44,9%
Total	N	537	178	1964	544
	postoci	100%	98,3%	100%	99,1%

Izvor: Istraživanje „Društvena struktura i kvaliteta života“ – do 100 posto je kategorija nepoznato

Tablica 2. pokazuje razlike između ustavne norme i socijalističke prakse kada je riječ o stanovanju 1989. godine u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Kada je riječ o društvenim stanovima, odnos centra i periferije očito je prevagnuo u korist glavnih gradova, pa je u Zagrebu i nešto više društvenih od privatnih stanova, dok ih je u Titogradu podjednako. Kako društvo ne može prava koja jamči ispuniti svima, to je periferija u većoj mjeri prisiljena snalaziti se privatno. Kako glavni gradovi pružaju više mogućnosti rješavanja (ne samo) stambenih problema, jedan je od oblika snalaženja da se s periferije preselite u centar. Tako se, prema podacima popisa stanovništva, broj stanovnika Titograda/Podgorice od 1948. do 2011. godine povećao za više od deset puta (s 14.369 na 150.977 stanovnika), a Zagreba za nešto manje od tri puta (s 279.623 na 790.017 stanovnika). Prema rezultatima istraživanja iz 1989. godine, u Titogradu je tada živjelo 27 posto ispitanika koji su u njemu i rođeni, 53,4 posto došlo je sa sela, a ostali su se doselili iz općinskih i regionalnih centara. U Zagrebu je živjelo 43 posto ispitanika koji su se rodili na selu, 33,8 posto rođenih Zagrepčana i 23,2 posto rođenih u drugim gradovima. Kada je riječ o međurepubličkim migracijama, Zagreb se pokazuje otvorenijim gradom od Titograda. U vrijeme istraživanja 95 posto građana Titograda rođeno je u Crnoj Gori, a 80 posto stanovnika Zagreba u Hrvatskoj. Najviše doseljenika u Zagreb je iz Bosne i Hercegovine (12,9 %). Da su „rođeni“, s obzirom na stanovanje, nešto bolje prolazili u Titogradu nego u Zagrebu pokazuju i podaci o vlasništvu stana. Pri kraju socijalističkog razdoblja oko tri petine (60,4%) rođenih Titograđana stanovalo je u društvenim stanovima, dok je stanarsko pravo u Zagrebu imala polovica (50,5%) rođenih Zagrepčana. Osim razlika u odnosu centra i periferije, značajne su i razlike prema društvenoj vertikali, bez obzira jesu li se ispitanici doselili ili su rođeni u glavnim gradovima. Prema navedenom istraživanju, u Crnoj Gori 1989. godine samo je 16,2 posto ispitanika s osnovnom školom živjelo u društvenim stanovima, dok je među onima s najvišim obrazovanjem takvih bilo 52 posto. U Titogradu je tada čak 72,5 posto visoko obrazovanih nosioca stanarskog prava, dok je u društvenim stanovima živjelo manje od

trećine ispitanika s osnovnim obrazovanjem (27,8%). No u Hrvatskoj, a pogotovo u Zagrebu, razlike su s obzirom na stanovanje i obrazovanje manje. U Hrvatskoj odnos ispitanika s osnovnom školom i onih s višim ili visokim obrazovanjem, a koji stanuju u društvenim stanovima je 19,2 posto naspram 48 posto. U Zagrebu su nosioci stanarskog prava s obzirom na obrazovanje gotovo izjednačeni – 57,1 posto s osnovnom školom naspram 59,2 posto s višim ili visokim obrazovanjem.

Svi oni kojima stambene potrebe nije riješilo društvo morali su se snalaziti sami. Ustavna norma i socijalistička praksa tako se ravnaju prema dvama različitim principima. „Ako je stan tretiran kao dobro društvene potrošnje, onda ga nabavlja društvo jednako kao što nabavlja i druga dobra društvene potrošnje, primjerice – škole, vrtiće, bolnice, ceste i sl.“ (Vezilić Strmo i sur., 2013.:344). No ako se stan tretira kao privatno vlasništvo, „onda ga građani nabavljaju kao i sva ostala dobra trajne osobne potrošnje, npr. automobile, kućanske aparate i sl. U tom slučaju društvo se ne brine za rješavanje stambenih problema na način da gradi stanove i da ih dodjeljuje na korištenje građanima, već osigurava uvjete u kojima će svatko sebi moći pribaviti stan“ (Vezilić Strmo i sur., 2013.:344). Prikazani podaci istraživanja iz 1989. godine pokazuju da je stambene potrebe građana isti socijalizam rješavao s različitim uspjehom u Crnoj Gori i Hrvatskoj, pa i u njihovim glavnim gradovima. Podaci Statističkog godišnjaka Jugoslavije za 1989. godinu (str. 569) pak pokazuju da je udio stanova u društvenom vlasništvu u Crnoj Gori bio 27,9 posto, a Hrvatskoj 26,5 posto. No iako je privatno vlasništvo „bilo dominantan oblik investiranja u stambenu izgradnju, ostalo je potpuno po strani institucionalne i zakonodavne domene te je odražavalo individualnu sposobnost građana koji su bili prisiljeni na ovaj način rješavati svoje stambeno pitanje“ (Vezilić Strmo i sur., 2013.:344).

Načini na koje su građani rješavali stambeno pitanje prikazani su u tablici 3.

Tablica 3.

Načini rješavanja stambenog pitanja

	Crna Gora	Titograd	Hrvatska	Zagreb
Roditelji	37,0	21,9	30,7	27,2
Društvo	21,9	37,7	23,0	34,8
Gradnja	29,7	27,5	29,1	9,7
Kupovina	2,2	0,0	6,5	11,4
Podstanar	8,0	11,8	6,5	10,5
Ostalo	0,7	2,1	3,7	5,4
Total	715	178	2508	544

Izvor: Istraživanje „Društvena struktura i kvaliteta života“ – objašnjenje:

Kategorija „**Roditelji**“ obuhvaća: živi s roditeljima, dobio ili naslijedio stan od roditelja/obitelji – Kategorija „**Društvo**“ obuhvaća: dobio stan od radne organizacije/stanarsko pravo, kadrovski stanovi, stanovi solidarnosti – Kategorija „**Ostalo**“ obuhvaća: nužni smještaj, bespravno useljenje, sustanar, bez odgovora

Prema podacima iz tablice 3., socijalizam je očito radio na razvijanju centra na račun periferije, pa je i u Titogradu i u Zagrebu stjecanje stanarskog prava (vidi objašnjenje ispod tablice 3.) najčešći oblik rješavanja stambenog pitanja. I za Crnu Goru i za Hrvatsku podaci pokazuju da su ispitanicima stambeno pitanje najčešće rješavali roditelji, a stanarsko pravo tek je treći način rješavanja stambenog problema. Najveći dio preostalih prihvatio se gradnje kuće, pri čemu je velik broj sam izvodio građevinske radove. Veliku su ulogu igrali i potrošački krediti te povoljni krediti radnih organizacija, pa se računa da se početkom osamdesetih godina stambeni krediti „činili polovicu svih kreditnih zaduženja“, vrijednost kojih će do kraja osamdesetih pojesti inflacija (Duda, 2010.:117-118).

Ni jedan od spomenutih triju načina rješavanja stambenog pitanja nije, dakle, izravno vezan uz tržište. Štoviše, čini se da tržište stanova u Crnoj Gori tada jedva da i postoji, tek 2,2 posto ispitanika stanuje u stanu koji su sami kupili, a u Titogradu niti jedan. U Zagrebu se ljudi pak češće odlučuju stan kupiti (11,4%) nego sami graditi kuću (9,7%). Podaci za Hrvatsku pokazuju da su u preko 75 posto slučajeva kupci stanova bili doseljenici.

5.3. Počeci privatizacije stanova

„Prekid sistema društvenog planiranja krajem 80-ih i neodrživost sistema i ekonomska i društvena kriza 90-ih godina uslovili su usvajanje neoliberalne politike i u ovoj oblasti i prepuštanje ove oblasti djelovanju tržišta.“ Riječ je o oblasti stambene politike, a navod je iz Nacionalne stambene strategije Crne Gore (2011.:7). Neoliberalna politika u stanovanje je prodršla nakon donošenja Zakona o stambenim odnosima 1990. godine, koji je usvojen prije prvih višestranačkih izbora. „Ovim Zakonom Crna Gora se opredijelila da građani stambene potrebe rješavaju sticanjem vlasništva nad stambenom zgradom ili stanom (izgradnjom ili kupovinom), ili zakupom stana, a da država obezbjeđuje stanove za zadovoljenje stambenih potreba socijalno ugroženih lica“. Primjenom tog zakona otpočelo se s otkupom stanova u društvenom vlasništvu. „U roku od dvije godine, otkupljeno je oko 95% stambenih jedinica.“ Oni koji su najviše profitirali u socijalističkim stambenim odnosima, nosioci stanarskog prava, najviše su profitirali i prelaskom na načela neoliberalne politike. No očekivanje od „privatizacije stanova odnosilo se i na obezbjeđenje finansijske osnove za novi investicioni ciklus, međutim, hiperinflacija i decentralizovani sistem otkupa stanova na samom početku tranzicije, učinili su da se ne ostvari nikakav finansijski efekat“ (2011.:7).

Neoliberalna politika u Hrvatskoj početkom devedesetih godina ponajprije se očituje u povlačenju države iz području stanovanja, pa se tako u Ustavu Republike Hrvatske više ne navodi „obvezu države da pomogne građanima u podmirenju

stambenih potreba“ (Bežovan, 2008.:341). Istupanja države iz područja stanovanja, jačanje tržišta, deregulacija i privatizacija obilježja su stambene politike početkom devedesetih (Bežovan, 2008.:342).

Iako ima sličnosti između privatizacije stanova u Crnoj Gori i Hrvatskoj, već podatak o 200.000 stanova i kuća uništenih u ratu u Hrvatskoj govori o složenosti uvjeta u kojima se u Hrvatskoj odvijao otkup stanova (Seferagić, 1993.:67). „Pod utjecajem rata i stradanja velikog broja građana popuste dobivaju žrtve rata, te 10% popusta dobivaju oni koji stan kupuju u ratom ugroženim područjima. Popust od 25% dobili su i politički zatvorenici“ (Bežovan, 2008.:345). Mnoge izmjene i dopune zakona omogućile su i ne-stradalnicima ubiranje profita, pa su naročito upadali u oči oni slučajevi „kada su predstavnici političkih elita sebi dodjeljivali stanove sa stanskim pravom i potom ih kupovali za 10% do 15% njihove tržišne vrijednosti“ (Bežovan, 2008.:345).

Autor studije o prodaji društvenih stanova zaključuje: „Proces prodaje društvenih stanova bio je učinkovit, ali ne i djelotvoran. [...] Novac od prodaje društvenih stanova tek se manjim dijelom vratio u stambenu potrošnju i njime nisu ispunjeni socijalni ciljevi kojima se rukovodio projekt prodaje društvenih stanova“ (Bežovan, 2008.:346).

Učinkovitost procesa prodaje društvenih stanova pokazuju i statistički podaci za Hrvatsku i Crnu Goru. Prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije iz 1989. godine, stambeni fond (nastanjeni i prazni stanovi namijenjeni za stanovanje) Hrvatske brojio je 1.575.000 stanova, od čega je 417.000 ili 26,5 posto bilo u „društvenoj svojini“ (SGJ, 1989.:562). Stambeni fond Crne Gore brojio je 165.000 stanova. Od toga je 46.000 ili 27,9 posto bilo u „društvenoj svojini“. Dvadesetak godina kasnije, prema popisu stanovništva iz 2011. godine, od ukupnog broja stanova za stalno stanovanje u Crnoj Gori, „214.401 ili 86,7% stanova se nalazi u svojini fizičkih lica, 4855 ili 2% stanova se nalazi u svojini institucija državne i lokalne uprave, poslovnih subjekata i slično, dok za 28.098 ili 11,4% stanova nema podataka o svojini stana“ (MONSTAT). Prema popisu obavljenom iste godine u Hrvatskoj je ukupno bilo 1.912.901 stanova za stalno stanovanje, od čega je 1.496.558 bilo stalno nastanjeno, 342.349 privremeno nenastanjeno i 73.994 napušteno. Od stalno nastanjenih stanova 97,3 posto bilo je u privatnom vlasništvu (DZS).

Parafrazirajući Baumanu, možemo zaključiti da je „gotovo savršena tranzicijska pretvorbena mašina“ prodajom društvenih stanova i micanjem prava na stan iz Ustava riješila problem razlaza ustavnih prava i socijalističke prakse. Država i društvo gotovo su se u potpunosti povukli iz područja stanovanja. Tako je društveno pitanje stanovanja uspješno preobraženo u privatni interes pojedinaca.

Crna Gora i Hrvatska nisu, naravno, usamljeni primjeri. Kako je Hrvatska postala članica EU-a, a Crna je Gora kandidat za članstvo, osnovano je pitanje kako se s obzirom na stanovanje uklapaju među zemlje Evropske unije?

6. Hrvatska i Crna Gora među zemljama Evropske unije

Svaki nekoliko godina EUROSTAT provodi istraživanja kvalitete života i stanovanja u evropskim gradovima, pa je od kada je Hrvatska članica EU-a u ta istraživanja uključen i Zagreb, ali Podgorice još nema. Nije lako pronaći ni podatke za Crnu Goru. Podaci empirijskih istraživanja izvedenih na našem projektu nisu, zbog ciljanih uzoraka, reprezentativni ni za Podgoricu ni za Zagreb, a kamoli za Crnu Goru i Hrvatsku. No EUROFOUND, zaklada EU-a koja radi na uspostavi boljih životnih i radnih uvjeta, 2012. godine provela je **Europsko istraživanje o kvaliteti života (EQLS)**, koje je osim zemalja članica EU-a obuhvatilo i zemlje kandidate, pa tako i Crnu Goru i Hrvatsku, koja tada još nije bila članica EU-a. Stoga je to istraživanje rijetka prilika da se raspravu o stanovanju u Crnoj Gori i Hrvatskoj smjesti u evropski kontekst.

Ukupno je anketirano 43.636 ispitanika starijih od 18 godina. Ni u jednoj zemlji reprezentativni uzorak nije manji od 1000 ispitanika, a u stanovništvom najbrojnijim zemljama doseže 3000 ispitanika. Istraživanje je podijeljeno u osam područja: kvaliteta života u zajednici, kvaliteta društva, obiteljski i društveni život, osobni osjećaj dobrobiti, odnosi između privatnog i poslovnog života, kvaliteta zdravstvenih i javnih službi. U tablici 4. prikazani su rezultati odgovora na nekoliko pitanja iz područja „Dom i mjesno okruženje“ i „Životni standard i uskraćivanje“.

Prihvatanjem u članstvo ili dodjelom statusa kandidata velikom broju postsocijalističkih zemalja Evropska unija pomakla je granice superperiferije dalje prema istoku. Na karti su još ostale bjeline na mjestu Albanije i Bosne i Hercegovine te Norveške i Švicarske, koje, iako pripadaju najrazvijenijim zemljama svijeta, ne žele biti članice EU-a. Te četiri države nisu obuhvaćene istraživanjem. Osim zemalja članica u istraživanje je uvršten Island, koji je povukao kandidaturu za pristupanje EU-u, te zemlje kandidati Turska, Crna Gora, Srbija i Makedonija.

U tablici 4. zemlje su poredane prema visini GDP-a *per capita* u odnosu na prosjek EU-a, koji se računa kao sto (stupac 1). Prvo je mjesto pripalo Luksemburgu, a posljednje Makedoniji, koja ima otprilike osam puta manji GDP *per capita* od Luksemburga. No Makedonija ima najviše ispitanika, čak 92,3 posto, koji stanuju u kući ili stanu kojem su i vlasnici (stupac 4). Najmanje je „vlasnika doma“ (engl. *owner occupation*) u Njemačkoj (39,3%), koja ima zamalo četiri puta veći GDP *per capita* od Makedonije. U Njemačkoj je i najviše podstanara (36,3% – stupac 6), a najmanje ih je u Srbiji (0,8%), Mađarskoj (2,3%) i Makedoniji (2,4%). Tako postsocijalističke zemlje snažno potvrđuju hipotezu postavljenu analizom stanovanja zemalja Zapadne Evrope prema kojoj je „odnos između vlasništva doma i visokog GDP-a obrnuto proporcionalan, dok je odnos između unajmljivanja i GDP-a *per capita* izravno proporcionalan“ (Balchin, 1996.:11).

Tablica 4.
Stanovanje u centru i na periferiji Evrope

Kod	Država	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
LU	Luksemburg	264	33,7	37,5	71,2	0,9	18,4	8,3	3,8	4,4	83,5
NL	Nizozemska	132	7,8	50,2	58,0	31,3	7,7	0,3	11,2	10,2	68,9
IE	Irska	130	41,7	29,8	71,5	7,2	17,8	2,4	10,1	14,1	57,2
AT	Austrija	129	31,3	19,2	50,5	21,5	22,5	4,9	5,5	7,1	79,4
SE	Švedska	126	16,8	41,3	58,1	13,7	23,4	3,8	3,1	3,3	82,2
DK	Danska	125	11,7	48,6	60,3	19,4	19,3	0,2	1,8	3,4	81,6
DE	Njemačka	123	23,5	15,8	39,3	21,8	36,3	2,5	10,4	12,4	70,2
BE	Belgija	120	33,2	29,5	62,7	9,3	23,2	3,8	8,4	13,6	58,1
IS	Island	116	15,6	54,6	70,2	4,2	14,5	8,2	8,1	3,2	73,2
FI	Finska	115	38,5	33,1	71,6	14,3	11,8	1,5	6,7	5,5	75,1
FR	Francuska	107	34,4	23,8	58,2	15,2	22,3	3,8	8,0	9,4	51,6
UK	Ujedinjeno Kraljevstvo	107	27,5	30,3	57,8	20,3	18,1	2,4	9,3	9,9	63,4
IT	Italija	101	61,6	15,8	77,4	3,4	14,8	3,4	16,9	25,0	56,5
ES	Španjolska	94	48,5	29,5	78,0	2,0	17,1	2,0	10,3	12,8	48,0
CY	Cipar	93	60,0	25,6	85,6	0,3	6,3	7,6	26,3	37,1	42,5
MT	Malta	84	53,9	13,2	67,1	6,4	8,4	11,5	3,2	9,1	61,7
CZ	Češka	82	54,8	11,2	66,0	14,6	9,8	6,0	8,9	12,6	48,3
SL	Slovenija	82	83,1	6,5	89,6	2,3	3,6	3,4	3,7	11,1	50,1
PT	Portugal	76	47,0	24,5	71,5	1,5	19,9	5,1	9,6	11,0	59,3
EL	Grčka	74	62,4	13,9	76,3	0,4	20,6	2,7	15,6	39,6	13,7
SK	Slovačka	74	72,7	16,5	89,2	2,3	4,8	2,2	9,3	12,2	28,6
EE	Estonija	71	63,1	12,8	75,9	3,3	8,8	6,7	6,5	8,9	37,6
LT	Litva	69	83,5	5,6	89,1	1,4	8,4	0,5	4,6	9,3	31,8
PL	Poljska	66	74,9	3,7	78,6	13,1	4,4	2,6	19,0	23,6	48,0
HU	Mađarska	65	70,6	21,5	92,1	3,1	2,3	1,0	12,8	25,3	23,5
HR	Hrvatska	61	75,8	12,2	88,0	0,6	5,8	3,8	8,0	27,4	37,2
LV	Latvija	60	62,4	11,7	74,1	8,5	11,8	5,0	12,7	22,5	29,3
RO	Rumunjska	53	86,2	2,1	88,3	0,7	4,3	4,1	7,5	21,5	28,2
TR	Turska	52	63,7	2,4	66,1	0,8	22,5	8,4	11,7	27,2	37,0
BG	Bugarska	45	86,7	2,5	89,2	1,2	4,9	2,9	3,4	22,6	23,0
ME	Crna Gora	39	66,1	3,1	69,2	0,2	10,9	16,2	4,7	35,9	53,0
RS	Srbija	37	83,1	2,2	85,3	0,5	0,8	5,8	5,3	36,8	25,2
MK	Makedonija	34	90,9	1,4	92,3	0,8	2,4	4,4	3,0	21,9	29,3

1 – GDP *per capita* (PPS, EU-28=100) 2012 (File:GDP at current market prices, 2003-04 and 2012-14 YB15.png)

2 – Vlasništvo doma bez hipoteke – postotak – Eurofound – Europsko istraživanje o kvaliteti života (EQLS) 2012

3 – Vlasništvo doma s hipotekom – postotak – EQLS 2012

4 – Vlasništvo doma ukupno – zbrojeno 2 i 3

5 – Stanari koji plaćaju najamninu u društvenom, dobrovoljnom ili općinskom smještaju – postotak – EQLS 2012

6 – Stanari koji plaćaju najamninu privatnom vlasniku – postotak – EQLS 2012

7 – Omogućen je smještaj bez plaćanja najamnine – postotak – EQLS 2012

8 – Je li vaše kućanstvo u posljednjih 12 mjeseci bilo u zaostalim dugovima za stanarinu ili hipoteku? Odgovor DA – postotak – EQLS 2012

9 – Je li vaše kućanstvo u posljednjih 12 mjeseci bilo u zaostalim dugovima za komunalije? Odgovor DA – postotak – EQLS 2012

10 – Spaja li vaše kućanstvo kraj s krajem? – Kućanstva koja spajaju kraj s krajem bez ikakvih poteškoća – postotak – EQLS 2012

Izvor: <https://www.eurofound.europa.eu/hr/surveys/data-visualisation/european-quality-of-life-survey-2012>

Sličan je odnos i između vlasništva i socijalne rente. Velika većina postsocijalističkih zemalja ima nizak GDP *per capita*, visok udio stanara koji stanuju u svom stanu i nizak postotak ispitanika koji plaćaju socijalnu najamninu (stupac 5). Uvjerljivo je najniži postotak takvih stanara u Crnoj Gori (0,2%) pa u Srbiji (0,5%) i Hrvatskoj (0,6%). Kada je riječ o Zagrebu, novo naselje Sopnica-Jelkovec rijedak je izuzetak koji nudi socijalni najam stanova. No i Luksemburg, s najvećim GDP-om *per capita*, ima visok udio privatnog stanovanja (71,2% – stupac 4) i vrlo nizak postotak ispitanika koji su zakupili socijalni stan (0,9% – stupac 5). Na postsocijalističkoj strani primjer je iznimke Češka, koja, uz Sloveniju, ostvaruje najveći GDP *per capita* među postsocijalističkim zemljama, ima relativno nizak postotak stanara vlasnika (66% – stupac 4) i relativno visok postotak ispitanika koji plaćaju socijalnu najamninu (14,6% – stupac 5).

Ukratko, što je zemlja siromašnija (sve postsocijalističke zemlje ispod su prosjeka GDP-a *per capita* EU-a) ima više vlasnika stana i manje mogućnosti za najam socijalnog ili privatnog stana (tablica 5.). Hrvatska je dobar primjer za siromašne zemlje. Ako se pak živi u bogatoj zemlji, više je mogućnosti izbora između triju oblika stanovanja. Ogledni je primjer Njemačka s 39,3 posto vlasnika, 21,8 posto socijalnih stanova i 36,3 posto privatnih unajmljivača.

Tablica 5.

Stanovanje prema visini GDP-a *per capita* – prosjek

GDP <i>per capita</i>	4	5	6
	Vlasništvo	Socijalni najam	Privatni najam
GDP veći od 100	56,6%	14,0%	19,2%
GDP manji od 100 kapitalističke zemlje	74,1%	1,9%	15,5%
Postsocijalističke zemlje	83,4%	3,8%	9,7%

No Crna Gora više je izuzetak nego pravilo. Iako ima vrlo nizak GDP, ima i za postsocijalističke zemlje relativno nizak udio stanara vlasnika (69,2%, otprilike kao i bogati Island ili Finska – stupac 4), solidan udio (10,9% – stupac 6) podstanara i najveći postotak stanara koji ne plaćaju najamninu (16,2% – stupac 7). Je li tu riječ o najsitimašnijim građanima ili nečem drugom iz podataka istraživanja ne može se zaključiti. No prisjetimo li se podatka o 11,4 posto stanova u Crnoj Gori za koje ne postoje podaci o vlasništvu, razne su opcije moguće.

Problem je s analizama koje suprotstavljaju superperiferiju i centar, postsocijalizam i kapitalizam, bogate i siromašne, što se na neki način nastavljaju na predtranzijsku blokovsku podjelu, pa sada s neupitnih pozicija jedinstvenog bogatog kapitalističkog centra istražuju i mjere napredak periferije. Centar je uzor koji nema

alternativu, baš kao u poruci Margaret Thatcher: „*There is no alternative*“ (skraćeno TINA). No neki su istraživači problema stanovanja upravo na primjeru Ujedinjenog Kraljevstva pokazali da nije problem što nema alternative, nego što se alternative koje postoje nastoje ukinuti kako bi TINA postala jedina formula rješavanja društvenih problema i u području stanovanja. Kao i u citatu Jeffreya Sachsa iz uvodnog dijela teksta, neoliberalni se model postavlja kao opći, a rasprave o alternativama dolaze tek nakon uspostave takvog modela kapitalizma. Kako je pokazano, za postsocijalističke zemlje takva je Sachsova šok-terapija dovela do gotovo potpune privatizacije stanovanja, koja je onemogućila bilo kakvu uspostavu alternativnih socijalnih politika stanovanja, što ne znači da o alternativama ne treba raspravljati.

Model analize stanovanja koji ćemo prikazati (Balchin, 1996.:11-16) odabran je jer polazi od pretpostavke da alternative postoje, ali i zato jer u empirijskoj analizi najma stanova rabi iste varijable kao i one koje su tablici 4. prikazane u stupcima 4 (vlasništvo doma – engl. *owner occupied*), 5 (stanari koji plaćaju najamninu u društvenom smještaju – engl. *social rental*) i 6 (stanari koji plaćaju najamninu privatnom vlasniku – engl. *private rental*). Koji će od tih triju tipova smještaja (engl. *housing rental*) prevladavati u nekoj zemlji stvar je odnosa snaga tržišta i intervencije države. Odnos politike i tržišta određuje režim države blagostanja. Prema podjeli koju je razvio Esping-Andersen (1990.) razlikuju se tri takva režima: socijaldemokratski, korporativni i liberalni.

Socijaldemokratske države blagostanja, polazeći od principa „univerzalizma i dekomodifikacije“, razvijaju sustav blagostanja koji se bazira na „jednakosti visokog standarda blagostanja za sve“ (Balchin, 1996.:13). Tu grupu predstavljaju Švedska i druge zemlje Skandinavije s visokim udjelom socijalnog i privatnog najma. Korporativne države blagostanja „načelno izbjegavaju sadašnju opsesiju slobodnim tržištem i komodifikacijom (privatizacijom) i nastoje pojačati prava vezana uz različite klase i profesije i u tu svrhu su voljne zamijeniti tržište kao osiguravatelja blagostanja“ (Balchin, 1996.:13). Arhetipski je primjer Njemačka, a tu još spadaju Austrija, Nizozemska i Francuska. Kako se vidi i iz naše tablice 4., te zemlje imaju najpravnomjernije zastupljena sva tri oblika stanovanja. Liberalne države blagostanja ne osiguravaju ništa više „od ‘sigurnosne mreže’ limitiranih beneficija za one s najnižim prihodima i radničku klasu ovisnu o državi“ (Balchin, 1996.:13). Ogledni su primjer Sjedinjene Američke Države, a u Evropi Ujedinjeno Kraljevstvo i Irska. Liberalne države blagostanja zalažu se za vlasničke oblike stanovanja. Podaci u tablici 4. ne ukazuju na liberalnu orijentaciju Ujedinjenog Kraljevstva, koje ima manje stanova u vlasništvu od, primjerice, „socijaldemokratske“ Danske. No 1950. godine Ujedinjeno Kraljevstvo imalo je samo 29 posto stanara s vlasništvom stana (Balchin, 1996.:212), a taj je udio digla na 57,8 posto vlada Margaret Thatcher privatizacijom socijalnih stanova. Prema posljednjem izvještaju EUROSTATA za 2014. godinu, u Ujedinjenom je Kraljevstvu 64,8 posto stanova u vlasništvu stanara.

Esping-Andersenovom modelu, koji države blagostanja raspoređuje u tri kategorije, dodana je i četvrta kategorija – rudimentarna država blagostanja. Toj grupi pripadaju Grčka, Portugal i „Španjolska koja se razvija prema liberalnom režimu“ te „Italija koja ležerno uokviruje rudimentarna i korporativna obilježja države blagostanja“. Te su zemlje slične liberalnim državama blagostanja, ali su „beneficije mnogo manje, a ponekad ih uopće ni nema“ (Balchin, 1996.:13). To pak znači da su te države preuzele liberalne principe vlasništva i slobodnog tržišta, ali ne i socijalne principe države blagostanja.

U tablici 5. u kategoriju zemalja koje imaju GDP *per capita* manji od prosjeka EU-a (manji od 100), a nisu postsocijalističke, uvrštene su Španjolska, Cipar, Malta, Portugal, Grčka i Turska. Italija je posljednja u grupi zemalja koje imaju GDP *per capita* veći od sto. Podaci u tablici 5. pokazuju da su postsocijalističke zemlje (koje sve imaju GDP *per capita* ispod prosjeka EU-a) po pitanju stanovanja mnogo bliže tim zemljama nego razvijenim zemljama Evropske unije, pa ih se sve zajedno može obuhvatiti pojmom rudimentarnih država blagostanja. Većina postsocijalističkih zemalja EU-u se pridružila 2004. godine, Bugarska i Rumunjska 2007. godine i Hrvatska 2013. godine. Zašto su, kad je riječ o stanovanju, više-manje sve završile u kampu rudimentarno liberalnih država blagostanja, a nisu izabrale socijaldemokratski ili korporativni model?

Kako se s obzirom na stanovanje razlikuju države blagostanja tako se razlikuju i tržišta zakupa stanova. Balchin preuzima razlikovanje unitarnog i dualnog tržišta najamnina koje je razvio Jim Kemeny (1995.). Dualna su tržišta obilježje liberalnih država blagostanja, koje odvajaju neprofitni socijalni sektor najamnina od privatnog profitnog sektora iznajmljivanja stanova. Kontrolirani neprofitni sektor namijenjen je samo onima s najnižim primanjima, a svi su ostali upućeni na privatno, slobodno tržište, koje formira najamnine po principu profita. „Za većinu kućanstava izbor je samo između profitne najamnine (s visokim najmom i s malo dugoročne sigurnosti zakupa) i kupnje stana s mnogim uočenim prednostima“ (Balchin, 1996.:15). Socijaldemokratske i korporativne države blagostanja potiču i reguliraju konkurenciju između profitnog i neprofitnog sektora unutar jedinstvenog, unitarnog tržišta zakupa, pa tako smanjuju cijene zakupa i potrebu za kupnjom stana.

Ni u jednoj socijalističkoj zemlji tržište zakupa nije postojalo. Stanarine u društvenim stanovima određivane su administrativno, gotovo uvijek ispod razine potrebne za održavanje pristojnog standarda stanovanja. Privatno iznajmljivanje, podstanarstvo, odvijalo se opet gotovo isključivo na crnom tržištu, ovisnom o samovolji onih koji su imali višak stambenog prostora. Kako smo vidjeli iz podataka istraživanja iz 1989. godine, u Titogradu u uzorku nije bilo niti jednog ispitanika koji je stan kupio na tržištu, a u Zagrebu je tek nešto više od desetine ispitanika stanovalo u stanu koji su kupili, a nisu sami sagradili, naslijedili, dobili od roditelja ili radne organizacije. U takvoj „tržišnoj“ situaciji, potaknute djelovanjem raznih

neoliberalnih šok-terapeuta, nove su se vlasti i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori, kao i u većini zemalja Istočne Evrope, odlučile za prodaju društvenih stanova po diskontnim, netržišnim cijenama, pa je u nekim postsocijalističkim zemljama vlasništvo postalo skoro pa jedini oblik stanovanja. Pritom, za razliku od razvijenih liberalnih država blagostanja, sigurnosne mreže nisu postavljene. Kada je riječ o Hrvatskoj, već spominjani William Bartlett drži da je privatizacija stanova pored „praktične svrhe punjenja proračuna“ imala i važniju svrhu „osiguravanja populističke podrške i relativno brzog i lakog načina poticanja nove ideologije privatnovlasničke tržišne ekonomije“ (Bartlett, 2002.:139).

Privatizacija stanova naprosto je upala u na Zapadu pripremljeni model. Analize sociologa stanovanja Jima Kemenya pokazuju da se krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća neoliberalni, anglosaksonski model profitno orijentiranog model tržišta zakupa toliko proširio Evropom da je, gotovo automatski, popunio ideološki vakuum koji je nastao raspadom socijalizma. Politika privatizacije nije niti razmatrala moguću alternativu „kao što je pretvaranje fonda državnih stanova u male i kompetitivne, autonomne neprofitne stambene organizacije u vlasništvu fondacija ili stanarskih zadruga. [...] Anglosaksonska dominacija bila je tolika da nije postojala niti svijest o tome da postoje alternative neoliberalizmu, a kamo li da je moguća diskusija o prednostima i slabostima socijalnog tržišta kao moguće alternative“ (Kemeny, 1995.:5). Tako je tom žurnom privatizacijom državnog stambenog fonda propuštena mogućnost razvijanja socijalnog tržišta u području stanovanja. „Potrebno je mnogo dekada da se izgradi razumno zreli fond stanova s neprofitnom rentom, ali samo nekoliko godina da se prodajom po gotovo poklonjenim cijenama potrate rezultati razvoja“ (Kemeny, 1995.:148-149).

7. Zaključak

Nastojali smo na primjeru stanovanja pokazati da se, kada je riječ o tranzicijskim preobrazbama, radi o složenim procesima koji uključuju i prijelaz iz socijalizma u kapitalizam (koji se i sam preobražava) i preobrazbu centralno-planske u tržišnu ekonomiju i kretanje od modernih ka postmodernim gradovima i premještanje sa superperiferije Evrope na običnu periferiju Evropske unije.

Hrvatska je postala članicom, a Crna se Gora kandidira za članstvo u Evropskoj uniji. Od tranzicijskih preobrazbi i članstva u EU-u najviše profitiraju glavni gradovi (Therborn, 2006.: 229-230), pa tako i Podgorica i Zagreb. No što se događa kada se zemlja seli sa superperiferije Evrope na periferiju Evropske unije? Za razliku od devedesetih, kada su terapiju prepisivali Chicago, Cambridge i Harvard, tokovi ekspertize sada idu iz Bruxellesa. Poruka je jasna: „formiranje tržišta traži obnavlja-

nje države, a ne njenu dekompoziciju. Dok je Washingtonski konsenzus propisivao pravilno određivanje cijena, recept za pristup EU-u usvajanje je pravila. Definicija uspjeha nije redukcija države nego povećanje njezinih regulativnih, administrativnih i (*horribile dictu*) planerskih sposobnosti. [...] Evropeizacija je prema tome oblik *normalizacije* – proces susretanja s normama i standardima koji se broje u desetina-ta tisuća“ (Bruszt i Stark, 2003.:74). Pitanje je kakvi su rezultati procesa normali-zacije na području stanovanja.

Prema podacima EUROSTATa za 2014. godinu (SILC [ilc_lvho02]), u svim evropskim zemljama, osim u Švicarskoj, vlasništvo kao oblik stanovanja u natpolo-vičnoj je većini. Neki podaci u tablici 4. pokazuju koji su rezultati širenja neoliberal-ne ideologije na području stanovanja.

Udio stanova pod hipotekom (stupac 3) kreće se od 54,6 posto na Islandu i 50,2 posto u Nizozemskoj do 19,2 posto u Austriji i 15,8 posto u Njemačkoj i Ita-liji. Među postsocijalističkim zemljama hipoteka na stanove najviše je u Mađarskoj (21,5%) pa potom u Slovačkoj (16,5%), Hrvatskoj (12,2%), Latviji (11,7%) i Češ-koj (11,2%). Ostale postsocijalističke zemlje hipoteke još nisu usvojile u toj mjeri. Politika koja „nema alternative“ profite je tako osigurala i bankama.

Najviše problema s plaćanjem stanarine ili otplatom hipotekarnih kredita (stu-pac 8) imaju stanovnici Cipra (26,3%), no i više od deset posto stanovnika Ni-zozemske (11,2%), Irske (10,1%), Njemačke (10,4%), Italije (16,9%), Španjolske (10,35), Grčke (15,6%), Poljske (19%), Mađarske (12,8%), Latvije (12,7%) i Tur-ske (11,7%).

U samo jedanaest zemalja manje od deset posto stanara ima problema s plaća-njem komunalija (stupac 9). U četirima zemljama više od trećine stanara kasni s plaćanjem komunalija ili ih nije platilo u posljednjoj godini: u Grčkoj (39,6%), na Cipru (37,1%), u Srbiji (36,8%) i u Crnoj Gori (35,9%).

Ako je neka mjera blagostanja mogućnost da se bez problema svaki mjesec spoji kraj s krajem (stupac 10), onda je od svih postsocijalističkih zemalja blagostanje najveće u Crnoj Gori jer to svaki mjesec uspije izvesti 53 posto Crnogoraca. U, primjerice, bogatoj Francuskoj kraj s krajem svaki mjesec bez problema spoji 51,6 posto građana. Građanima socijaldemokratskih država blagostanja ta operacija lakše polazi za rukom, pa spajanje bez problema izvodi 82,2 posto Šveđana i 81,6 posto Danaca. U liberalnoj Irskoj 57,2 posto, a u još liberalnijem Ujedinjenom Kraljevstvu 63,4 posto građana uspješno spaja kraj s krajem. Na posljednjem je mjestu, kako to već često biva, Grčka sa samo 13,7 posto građana koji bez problema uspijevaju spojiti kraj s krajem.

Ukratko, veza između bogatstva (stupac 1) i blagostanja (stupac 10), iako vrlo značajna, očito nije linearno proporcionalna (tablica 4.). Većina je postsocijalističkih zemalja ostala tamo gdje je i prije bila, na periferiji, malo bliže ili malo dalje od centra. Kada je riječ o stanovanju, tranzicijskom preobrazbom socijalističke su se zemlje iz avangarde modernog razvoja društva preobratile u avangardu neoliberalnog

(doduše rudimentarnog), postmodernog razvoja. Propuštena je šansa da se krene razvojnog putanjom Millsovog prikladno razvijenog društva i izgrade alternative koje bi omogućile razuman izbor. Tako, primjerice, u Hrvatskoj danas imamo oko 350.000 privremeno nenastanjenih stanova i 57 posto mladih ljudi između 25 i 34 godina starosti koji stanuju s roditeljima, najviše u EU-u. Najmanje ima Danska, svega tri posto mladih ljudi te dobi živi kod roditelja³ (za Crnu Goru podaci nisu predloženi). No Danska ima 19,4 posto stanara koji stanuju u društvenom smještaju, a Hrvatska svega 0,6 posto.

Literatura

1. Alexander, J. C. (2003). *The Meaning of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford University Press.
2. Balchin, P. (Ur.). (1996). *Housing Policy in Europe*. London and New York: Routledge.
3. Bartlett, W. (2003). *Croatia. Between Europe and the Balkans*. London and New York: Routledge.
4. Bartlett, W. (2008). *Europe's Troubled Region*. London and New York: Routledge.
5. Bartlett, W. (2009). Economic Development in the European Super-periphery: Evidence from the Western Balkans. *Economic Annals*, Volume LIV, No. 181, April – June 2009.
6. Bartlett, W and Šišević, B. (2013). Regional development in North-East Montenegro, in: Bartlett et al. (Eds.). *Decentralisation and local Development in South East Europe*. London: Palgrave.
7. Bauman, Z. (1990). Communism: A Post – Mortem. *Praxis International*, 10: 3/4.
8. Bežovan, G. (2008). Stanovanje i stambena politika, u: Puljiz, V.; Bežovan, G.; Matković, T.; Šućur, Z.; Zrinščak, S. (Ur.). *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
9. Bruszt, L. and Stark, D. (2003). Who Cunts? Supranational Norms and Societal Needs. *East European Politics and Societies*, Vol. 17 No. 1, Winter 2003.
10. Duda, I. (2010). *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih. Srednja Europa*. Zagreb.
11. Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
12. *Europsko istraživanje o kvaliteti života (EQLS) (2012)*. – Eurofound – <http://www.eurofound.europa.eu/hr/surveys/data-visualisation/european-quality-of-life-survey2012>
13. Hall, T. (2006). *Urban Geography 3RD ED*. London and New York: Routledge.
14. Hodžić, A. (1991). Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, Vol. 33, br. 3.
15. *Human Development Report*. (2015). UNDP. https://www.google.hr/?gws_rd=ssl#q=human+development+report+2015.

³ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvps08&lang=en

16. Kemeny, J. (1995). *From Public Housing to the Social Market*. London and New York: Routledge.
17. Klepo, M. (2013). William Bartlett: 'Najveći problem Europe nisu Grčka i Španjolska nego Balkan...'. *Jutarnji list*. <http://www.jutarnji.hr/vijesti/william-bartlett-najveci-problem-europe>.
18. Krištofić, B. (2015). Kvaliteta života i tranzicija. Sociološka rekonstrukcija na primjeru Zagreba, u: Svirčić Gotovac, Anđelina i Zlatar, Jelena (Ur.). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 117-147.
19. Mills, C. W. (1963). *Power, Politics & People*. London, Oxford, New York: Oxford University Press.
20. Morrison, K. (2009). *Montenegro. A Modern History*. London and New York: I. B. Tauris & Co Ltd.
21. *Nacionalna stambena strategija Crne Gore* (2011). Podgorica. Institut za građevinarstvo d.o.o. https://www.google.hr/?gws_rd=ssl#q=nacionalna+stambena+strategija+crne+gore
22. Sachs, J. (1990). What is to be done?. *Economist*. www.economist.com/node/13002085
23. Seferagić, D. (1993). Privatization of Housing in Croatia, in: Tanninen, T.; Ambrose, I. and Siksiö, O. (Eds.). *Transitional Housing Systems*. Bauhaus. International Council for Building Research Studies and documentation. Dessau.
24. Sokol, M. (2001). Central and Eastern Europe a Decade After the Fall of State-socialism: Regional Dimensions of Transition Processes. *Regional Studies*, Vol. 35. 7.
25. *Statistički godišnjak Jugoslavije* (1989). Beograd: Savezni zavod za statistiku.
26. Stark, D. (1992). Path Dependence and Privatization. Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, Volume 6, No. 1, Winter 1992.
27. Stark, D. (1996). Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, Volume 101, Number 4 (January 1996).
28. Svirčić Gotovac, A. (2016). Uvod u komparaciju urbanih sustava glavnih gradova Zagreba i Podgorice, u: *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja (2015-2016)*. Biblioteka Znanost i društvo, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (u tisku).
29. Therborn, G. (2006). Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830S – 2006: An Introductory Overview. *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie*, 6, 2: 209-242.
30. UNHABITAT. (2013). *The State of European Cities in Transition 2013. Taking Stock After 20 Years of Reform*. Institute of Urban Development Krakow. https://www.google.hr/?gws_rd=ssl#q=the+state+of+european+cities+in+transition+2013.
31. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije s amandmanima*. (1981). Zagreb: Radničke novine.
32. Vezilić Strmo, N.; Delić, A. i Kincl, B. (2013). Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj. *Prostor*, Vol. 2, br. 46.
33. Zlatar, J. (2013). *Urbane transformacije suvremenog Zagreba. Sociološka analiza*. Zagreb: Plejada. Institut za društvena istraživanja Zagreb.

Internetski izvori:

1. Državni zavod za statistiku – Republika Hrvatska, <http://www.dzs.hr/> (srpanj, 2016.)
2. Monstat – Zavod za statistiku Crne Gore, <http://www.monstat.org/cg/> (srpanj, 2016.)
3. Eurostat - Statistical office of the European Union, <http://ec.europa.eu/eurostat> (srpanj, 2016.)
4. <http://www.idi.hr/projekti-p/projekti/bilateralni-projekt-tranzicijska-preobrazba-glavnih-gradova-zagreba-i-podgorice-ka-sustava-naselja-2015-2016/> (srpanj, 2016.)

Sudionici razgovora citirani u tekstu

1. Svetislav Popović, dekan Arhitektonskog fakulteta Univerziteta Crne Gore u Podgorici
2. Jelisaveta Kalezić, poslanica u Skupštini Crne Gore, arhitektica – profesorica u mirovini s Građevinskog fakulteta u Podgorici
3. Tihomir Jukić, arhitekt – redoviti profesor na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu
4. Dušica Seferagić, urbana sociologinja, znanstvena savjetnica IDIZ-a u mirovini

Branimir Krištofić

Institute for Social Research in Zagreb, Croatia

E-mail: kristof@idi.hr

**CHANGING HOUSING PATTERNS IN THE EUROPEAN SUPER-
PERIPHERY IN THE CONTEXT OF TRANSITION.
EXAMPLES OF ZAGREB (CROATIA) AND
PODGORICA (MONTENEGRO)**

Summary

This chapter deals with housing problems in Zagreb and Podgorica in the transitional and European context. It has been established that the housing transformation process happening in the transition period from socialism to capitalism is a complex and multidimensional one, encompassing the transformation of modern cities to post-modern cities and the centre/periphery relations in Europe. It has also been shown that post-socialist countries belong to the rudimentary liberal welfare state type, which is characterized by very high home ownership rates and very little institutional care about the tenants. Homeownership rates in the post-socialist countries far exceed the numbers of advocates of the neoliberal market model, present, for example, in the United Kingdom. Alternative housing policies should be attempted.

Key words: transition changes, housing, Zagreb, Podgorica, Croatia, Montenegro, modernization, neoliberalism.

Obrad Samardžić
Predrag Živković
Filozofski fakultet u Nikšiću
Institut za sociologiju i psihologiju
E-mail: obradsamardzic@gmail.com /
sociollog@gmail.com

SIMBOLIČKA TEKSTURA POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE URBANOG PROSTORA (PODGORICA - ZAGREB)

Sažetak

U smiraju dvadesetog vijeka došlo je do raspada socijalističkog sistema društvenih odnosa, time je srušen i mit o komunizmu kao konačnom utočištu ljudske sreće koji igradila socijalistička ideologija. Krah socijalizma, kad su u pitanju države sa prostora SFRJ-a nije samo označio slanje “*Godoa istorije*” (komunizma) u muzej “voštanih figura” vremena, već su na tlu SFRJ-a, posle njegovog kraha proizašli ratni sukobi i stradanja, pseudo-nacionalizam, repatrijarhalizacija, fizička razaranja, ekonomska kriza, masovna premještanja stanovništva, ekonomska i politička tranzicija i transformacija čije posledice su duboko uticale na cjelokupnu (postsocijalističku) stvarnost balkanskih država. Kada je u pitanju simbolička transformacija prostora u periodu postsocijalizma, ona je na svojevrstan način predstavljala “(re)eternalizaciju” predsocijalističkog perioda, tj. predstavljala je proces u kome su nove političke elite nastojale razgraditi socijalističku simboliku, kako bi ugradili “svoje” viđenje “vremena” i kao takvo ga utisnuli u teksturu urbane toponimije. Budući da je socijalizam bio proglašen, ne žrtvom, već “dželatom” istorije, sledstveno, postsocijalističko stanje duha je s malo sluha gledalo na socijalizam, što je za posledicu imalo nekritičko odbacivanje svih tekovina starog sistema, tj. njegovu temeljnu (ne samo ideološko-političku i ekonomsku, već i kulturno-simboličku) razgradnju. Snažni procesi preimenovanja naziva ulica, trgova i bulevara na tlu država bivšeg SFRJ-a, još jednom su pokazali da se prostor ne može tumačiti kao “prazna posuda”, već se njegova unutrašnja simbolička tekstura mora pažljivo iščitati kako bi se bolje razumjela i “priroda” društvenih sistema. Ovaj tekst otkriva da je urbani prostor

Podgorice i Zagreba početkom 90-tih bio polje snažnog sukoba između “okoštale prošlosti”, “ranjive sadašnjosti” i “trome budućnosti”.

Ključne riječi: postsocijalistička transformacija, socijalizam, postsocijalizam, Podgorica, Zagreb, prostor, ulice, trgovi, identitet, ideologija.

1. Pristup problemu: pad socijalizma na “kraju istorije”

Poslednja decenija 20. vijeka predstavlja period izrazito dramatičnih promjena u nekadašnjem socijalističkom bloku centralne i jugoistočne Evrope; promjena koja na simboličnoj ravni obilježava pad Berlinskog zida, a u društvenoj stvarnosti transformacija tih društava iz socijalizma ka kapitalizmu. Godina 1989-ta je na Zapadu slavljena kao *annus mirabilis* jer je pad Berlinskog zida, sa jedne strane na simboličan način predstavljao istorijski trenutak kada se poput domina, socijalizam kao poseban društveni sistem urušio na evropskom tlu, a sa druge strane simbolizovao je trijumf (neo)liberalnog kapitalizma i zapadnih demokratija nad “jalovim nadama marksizma”, kako je glasio pobjednički krik zapadne ideologije. Zapad je zapljusnuo talas euforičnog trijumfalizma nošen na uvjerenjima o univerzalnoj pobjedi liberalne demokratije i tržišne ekonomije nad jednopartijskim sistemom socijalizma i komandno-planskom ekonomijom. B. Latur kaže, „Liberalni zapad je obamro od radosti. Pobedio je u hladnom ratu“ (Latur, 2010: 25)¹.

Pad Berlinskog zida spada u one događaje koje Vina Das naziva “kritičnim događajima” (Das, 1996: 05, vidjeti i Žikić, 2012: 903), odnosno događajima bez prese-dana, zato što oblikuju novi oblik društveno-istorijske akcije putem koje se temeljno mijenjaju osnovne pretpostavke na kojima počiva jedan društveni sistem i semantika njegovog svakodnevnog života. Kada je u pitanju društvena stvarnost balkanskih država, prema tome i društvena stvarnost crnogorskog i hrvatskog društva, takav događaj je bio *raspad SFRJ-a*, jer taj događaj nije bio samo hronološki trenutak na zidu vremena, već kao proizvod specifičnih društvenih procesa, označio je prelazak na novu stvarnost društvenog života koja iako nije oslobođena od bremena prošlosti, ipak predstavlja poseban društveni kontekst koji nazivamo *postsocijalistička situacija*.

¹ Opširnija problematizacija sloma socijalizma i perioda postsocijalističke transformacije koja je u uvodnom dijelu ovog teksta navedena, opširnije je pružena u radovima, Obrad Samardžić, *Temporalna tekstura postsocijalističke transformacije: deesencijalizacija jedne društvene stvarnosti* i Predrag Živković, *Antropološka misao rizičnog društva*. Ovi tekstovi se nalaze u studiji, »*Postsocijalizam (Crna Gora-Rusija 1990-2015)*« koju je priredio prof. dr Slobodan Vukićević. Izdavači su: Institut za sociologiju i psihologiju - Filozofski fakultet – Nikšić i Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова - Социологический факультет. 2016.

Dramatične promjene koje su se zbile krajem prošlog vijeka, uslovile su oblikovanje jednog fundamentalno novog društvenog konteksta² koji na svojevrsan način predstavlja revolucionaran raskid sa “mrskim” vremenom socijalizma. Kada su u pitanju zemlje Balkana, “mrška prošlost” projektovana je u bivšu zajedničku državnu zajednicu. Naime sa dolaskom na vlast nacionalnih političkih programa, prethodne “jugoslovenske ideje”, zamijenjene su partikularnim nacionalizmima. Sledstveno, južnoslovenske zajednice na Balkanu koje su se povezale u jedinstvenu državnu cjelinu kroz ideologiju “bratstva i jedinstva”, kao svojevrsnom “nacionalnom” idealu u okviru višenacionalne Jugoslavije, vremenom sa buđenjem potisnutih nacionalnih svijesti počele su na tu zajednicu gledati kao ogledalo u kojem se pomalja lik Đavolja, a “zajednički dom” (SFRJ) iz nekadašnjih zajedničkih igrališta prijateljstva pretvorio se u prostor nacionalnih i konfesionalnih sukoba. Posmatran, na ovaj način, raspad SFRJ-a nije samo označio raspad starog sistema društvenih odnosa, već su iz njega proizašli ratni sukobi i stradanja, pseudo-nacionalizam, repatrijarhalizacija, fizička razaranja, ekonomska kriza, masovna preseljenja stanovništva, ekonomska i politička tranzicija i transformacija čije posledice su duboko uticale na cjelokupnu stvarnost država koje su nastale nakon kraha Jugoslavije. Usled toga, na postjugoslovenskom prostoru stvorena animozitetna atmosfera koju upečatljivo opisuju sledeće riječi M. Šluter i D. Lija: „Ušli smo u svoje zasebne domove i zatvorili vrata, a onda ušli u svoje zasebne sobe i zatvorili vrata“ (cit. u: Bauman, 2009: 81). Dakle, dok je pad Berlinskog zida na globalnom planu, simbolično označio “rušenje zidova”³ i skidanje “gvozdene zavjese” koja je podignuta sa porazom fašizma u Drugom svjetskom ratu, rušenje SFRJ-a označilo je početak suprotnog procesa - *podizanje zidova* u dva vida: 1). *temporalno*, prema socijalističkom sistemu kome se doskora pripadalo i 2). *prostorno*, prema novim državama sa kojima su dijelili zajednički identitarni

² Treba ipak istaći da revolucija iz 1989. godine nije donijela nove ideje već se vratila starijima, jer je tranzicija pojmljena kao neizbježan i neminovan prelaz jednog (konkretnog) tipa društva u drugi – socijalizma u kapitalizam; kao “restauracija kapitalizma”, odnosno kako S. Bolčić precizira, „vraćanje dojučerašnjih socijalističkih društava na ‘neprirodno’ prekinutu putanju njihovog postsocijalističkog kapitalističkog razvoja“ (cit. u: Gredelj, 1997: 62). Upravo zbog te činjenice francuski historičar François Furet osporavao je revolucionarni karakter 1989. godini (šire, Kuljić, 2002: 26).

³ Međutim, i pored činjenice da je sa rušenjem Berlinskog zida, Evropa prestala da bude podijeljena za Zapadnu i Istočnu, to ne znači da su i “zidovi” nestali. Etijen Balibar, ispravno primjećuje, kada kaže da samo “granice podrhtavaju”, ali to ne znači da iščezavaju. Da se poslužimo, autorovim riječima, „Manje nego ikad naš današnji svijet je nekakav svijet bez granica“. Međutim, to ne znači da one nestaju, „naprotiv, one se umnožavaju i smanjuju u svojoj lokalizaciji i svojoj funkciji, da se rastežu ili se udvostručuju, postajući zone, regije, pogranične zemlje u kojima se boravi i živi. Upravo je odnos između ‘granice’ i ‘teritorije’ preokrenut. To znači da su one postale predmet potraživanja i osporavanja, upornog ojačavanja, i to posebno njihove bezbjednosne funkcije“ (Balibar, 1997: 386-387).

okvir - "bratstvo i jedinstvo". Temporalnost je, kako primjećuju Sanja Potkonjak i Tomislav Pletenac, „ključna za razumijevanje antagonističkih sila koje sudjeluju u konceptualiziranju sjećanja i produkcije simboličkog zaborava“ (Potkonjak i Pletenac, 2007: 172), dok je prostorno "podizanje zidova" posljedica rata u regiji i narslog nacionalnog antagonizma između bivših "drugarica" koje su činile federaciju Jugoslavije. Sledstveno, javljaju se dva paralelna procesa: *revizija prošlosti i promjena simbola u javnom prostoru*.

Revizija prošlosti i nova organizacija sjećanja, prema riječima T. Kuljića imali su za cilj da se nacionalni identiteti očiste od komunizma, jer su ova dva sadržaja preko noći postala nespojiva iz razloga što se vlastita nacija nastojala predstaviti kao žrtva komunizma⁴. Ujedno, prema mišljenju T. Kuljića, iščezla je i odozgo nametana, jugoslovenska *istorijska svijest* kao zajednička matrica ličnog i kolektivnog identiteta stanovnika koji su je sačinjavali. Revizija istorije (odnosno sistematska prerada prošlosti zarad pravdanja ciljeva sadašnjosti) je išla do te mjere „da prethodni *mit o bratstvu i jedinstvu* ustupi mesto novom mitu o fatalnom i večnom istorijskom sukobu južnoslovenskih naroda“ (Govedarica, 2012: 172). Krajnja posljedica ovih procesa, jeste raspad jugoslovenskog i socijalističkog identiteta, a „prostor popunjavanja nacionalno i konfesionalno, lično i grupno samopoimanje“ (Kuljić, 2002: 449-450). Usled toga, prema riječima Kuljića, „dominiraju lomovi nad kontinuitetom, tzv. diktatura 'Nultog časa' od koga počinje svaka nova vlast, drastično menjajući istorijsko sećanje prethodne vlasti“ (Kuljić, 2002: 496). Selektivno viđenje prošlosti u ovom slučaju se javlja kao važno sredstvo za legitimizaciju dominantne ideologije (i njenih ciljeva) koja se obrazovala u postsocijalističkom periodu, što je za posledicu imalo nekritičko odbacivanje svih tekovina starog sistema, tj. njegovu temeljnu (ne samo ideološko-političku i ekonomsku, već i kulturno-simboličku) razgradnju.

Vodeći se kompaktnim uvidom koji je izložen u prethodnim redovima rada, oslobođeni pritom, svakog vida utilitarizma i dnevno-političkog instrumentalizma, kao i votiranja demagoških ideja, kao i trošnih momenata lamentiranja nad "istorijskim pijanstvom", isprat ćemo sve one etape koje su se dojmile kao autonomne "vremenske kolumne" o načinu prosuđivanja razvoja crnogorskog i hrvatskog društva. Potrebno je istaći, da naš misaoni pledoaje, ne teži jednom sveobuhvatnom istorijskom predavanju o razvoju pomenutih gradova, već, sociološki ispravno, traži "subordinaciju fenomena", kako bi se (raz)otkrili upravo oni posjedi društvene svijesti, na osnovu koje bi se i moglo govoriti o "arheologiji socijalno-simboličke prepariranosti". Teorijski uronjeni u problematiku teme, kroz relevantne eksurse,

⁴ T. Kuljić ističe da je kranja odgovornost za nedjela komunista bila projektovana na druge nacije: u baltičkim republikama, Poljskoj i Ukrajini na Ruse, u Hrvatskoj na Srbe, u Srbiji na Hrvate i Tita, itd. (Kuljić, 2002: 108).

obezbijedićemo predmetnost sociološke imaginacije, a samim tim i empirijskog prepoznavanja simboličkog preobražaja u nazivljima ulica Podgorice i Zagreba, što i jeste predmet ovog rada.

2. Simbolička transformacija prostora u postsocijalizmu na primjeru gradova Podgorice i Zagreba

Radikalne promjene društvenih sistema podrazumijevaju i mijenjanje određenih simboličkih elemenata identiteta “starog sistema”. Želeći simbolično započeti istoriju u trenutku početka same revolucije, Maksimilijan Robespjer je svojevremeno promijenio kalendar i nazive mjeseci, a u periodu postsocijalizma takozvani “nacionalni kontrarevolucionari” (alijas inkvizitori socijalizma) su krenuli u hajku brisanja socijalističkih praznika⁵ i mijenjanja naziva ulica, trgova i gradova kao ideološki proces brisanja socijalističkih ideja koje su upisane u teksturu urbanog prostora. Promjene društveno-političkog sistema u državama bivšeg socijalističkog bloka i njihov postepeni prelaz u novi okvir političko-ekonomskog uređenja, nakon urušavanja SFRJ-a dovelo je do (pre)oblikovanja kolektivnih identiteta i kolektivne svijesti koji su u atmosferi haotičnih ratnih zbivanja usloveli, ne samo drugačije kulture sjećanja, već, sledstveno i preimenovanje ulica, trgova, saobraćajnica i ustanova koje su simbolizovale prethodni društveno-politički sistem. Štaviše, ovi urbani tekstovi, kako S. Radović kaže, „bili su među prvim i najvidljivijim žrtvama tranzicije. Rekonfiguracija identiteta neumitno je sa sobom povlačila i rekonfiguraciju grada kao teksta“ (Radović, 2013: 19). Naime, sa slomom socijalizma u bivšim jugoslovenskim republikama, nastupa proces razgradnje simboličkih tekovina koje je prethodni sistem utkao u teksturu urbanog prostora, a sa ciljem da se u njega ugradi novi (ili povrate stari) identitet u kome je upisano “novo lice” nacije. Rezultat tog procesa su i promjene “lica gradova”, odnosno pročišćavanje pređašnje ideološko-političke i kulturne simbolike iz javnog prostora koju su tvorili nazivi ulica, trgova, saobraćajnica, ustanova, itd.

Imenovanje ulica prvenstveno jeste domen administrativnog unošenja *reda* u gradsko naselje, a njen osnovni zadatak je identifikacija i diferencijacija pojedinih područja grada koja ima za cilj jasno “ocrtavanje” prostorne orijentacije unutar nase-

⁵ U (de)konstrukciji simboličke društvene stvarnosti kalendari, odnosno državni praznici imali su veoma važnu ulogu u procesu usađivanja ideologije u kolektivnu svijest društva. Usled toga, po raspadu SFRJ, “Dan Republike” koji je slavljen 29. novembra kao *dan kada je rođena Jugoslavija*, odnosno kao državni praznik bivše jugoslovenske federacije ukinut je u svim njenim bivšim federalnim jedinicama.

lja⁶. Međutim, nazivi ulica, nisu samo orijentiri u prostoru, niti puki znaci koji nam pomažu da se lakše (s)nađemo u (ne)poznatom prostornom lavirintu, već kako primjećuje Z. J. Marijan imaju istovremeno denotativno i konotativno značenje. Naime, oni sa jedne strane služe „kao orijentir u prostoru“, a sa druge strane javljaju se kao nosioci „simbolične poruke koja odražava političko, društveno i kulturno ozračje u kojem je to nazivlje nastalo“ (Marijan, 2014: 230). Na taj način, kako je primjetila D. Rihtman-Auguštin, „u gradskom krajoliku imena ulica, zajedno sa spomenicima i spomen-pločama, pridonose semiotičkoj prisutnosti vladajuće ideologije, jer gradskoj arhitekturi daju poseban simbolički sadržaj“ (Rihtman-Auguštin, 2000: 51). Otuda, (h)odonimi (od grčkog *hodós*, ulica, put, i *ónoma*, ime, naziv) ne predstavljaju samo vidljive orijentire u gradskom prostoru i nosioce kulturno-istorijskih simbola koji u značajnoj mjeri tvore identitet grada, već oni na simboličkom nivou, kako ispravno primjećuje M. Azaryahu, „predstavljaju konvencionalni mehanizam za plasiranje službene verzije prošlosti i identiteta i mahom čine komponentu zvanične kulture“ (cit. u: Radović, 2013: 313). Prema tome, imena ulica i drugi nazivi u javnom prostoru koji „predstavljaju reprezentacije prošlosti i preovlađujućeg sistema vrednosti u društvu“, prema Azaryahu predstavljaju integralan sistem znakova koji zvaničnu istoriju, identitet i službenu kulturu „transferišu u semiosferu grada“ (Radović, 2013: 314). To znači da se gradska toponimija⁷ (tj. imena ulica, kvartova, trgova, ustanova i drugih naziva koji sačinjavaju sistem simboličke tekture u urbanom prostoru) nikad u potpunosti, „ne konstituiše i ne menja spontano, nego je po pravilu zavisna od političkih ideologija i političke moći“ (Rihtman-Auguštin, 2000: 48-49), pri čemu jedan od osnovnih ciljeva simboličke (re)konfiguracije gradske toponimije, a posebno (h)odonimije jeste težnja za stvaranjem „poželjne političke svijesti među stanovništvom“ (Azaryahu, 1986: 581).

⁶ (Šire, Azaryahu, 1986: 581). Pravnu osnovu određenja (h)odonima čine zakoni. U Crnoj Gori, ovaj domen uređuje *“Zakon o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore”*. Prema slovu ovog zakona, naziv naselja, ulice i trga određuje skupština jedinice lokalne samouprave. Članom 10 stav 1 ovog zakona propisano je da, naselje, ulica i trg mogu dobiti naziv po geografskim i drugim pojmovima, značajnim događajima ili istaknutim ličnostima. Ako se naziv naselja, trga ili ulice određuje po značajnom događaju ili istaknutoj ličnosti primjenjuje se zakon kojim se uređuju spomen-obilježja. O promjeni naziva naselja, ulice i trga odlučuje skupština jedinice lokalne samouprave, na način iz stava 1 ovoga člana. Inicijativu za promjenu naziva naselja, ulice i trga može pokrenuti skupština jedinice lokalne samouprave ili 30% građana koji imaju biračko pravo u naselju, odnosno naseljima za koja se zahtijeva promjena. (Zakon je objavljen u “Službenom listu CG”, br. 54/2011, 26/2012, 27/2013, 62/2013 i 12/2014.)

⁷ *Urbana toponimija* (od grčkog *tópos*, mjesto) podrazumijeva širok spektar značenja, a prvenstveno se odnosi na imena ulica, kvartova, trgova i saobraćajnica nekog grada ili naselja. U stručnoj se literaturi, pored sintagme, “nazivi ulica, trgova i saobraćajnica” upotrebljavaju i sinonimi, kao što su “odonimi”, odnosno “hodonimi”, “ulična nomenklatura”, itd.

Ukoliko gradovi imaju “lice”, onda su njihove ulice (posebno njihova imena) “obrazi” preko kojih se može iščitati njegova ideološka, etno-nacionalna, historijska i kulturna tekstura. Jedno od značajnih obilježja gradova u novonastalim državama na tlu bivše SFRJ, jeste to da su njihovi «obrazi» postajali sve manje «crveni», (nerijetko postajući i «crni»⁸) a sve više obojeni nacionalnim simbolima, odnosno, urbana toponimija snažno je preoblikovala zarad izgradnje i legitimizacije etno-nacionalnih ideja i njenih simboličkih značenja. Upravo zbog te činjenice, Dankan Lajt u eseju »*Imena ulica u Bukureštu*« ističe da su promjene naziva ulica, „centralna komponenta postsocijalističkih transformacija“ (Light, 2004). Bojan Marijanović ističe, da promjene naziva ulica imaju veoma izraženu ideološko - revizionističku komponentu čija je osnovna funkcija brisanje ili barem umanjivanje uticaja socijalizma (Marijanović, 2007: 117), njegovih tekovina i simboličkih značenja u kolektivnoj svijesti građana.

3. Simbolička transformacija urbanog teksta u postsocijalizmu na primjeru grada Zagreba

Procesi brisanja (h)odonimnih simbola posebno su bili izraženi u većim gradovima, kao simboličkim centrima novoustanovljenih nacionalnih država na tlu bivše Jugoslavije, jer su oni bili presudno važni za predstavljanje nacionalnog identiteta. Izuzetak nisu ni Zagreb, ni Podgorica, doduše, sa vrlo različitim obimom i relativno različitim ideološkim kursom intervencije u urbanom prostoru⁹. Tako, već tokom prvih godina, nove vlasti u Zagrebu su u skladu sa ideologijom koju su proklamovali kao *modus vivendi* “novog početka”¹⁰ promijenile brojne nazive ulica, trgova

⁸ Tako, na primjer, kako navodi Dragan Markovina, „nakon sveopćeg preimenovanja ulica početkom devedesetih godina, u Splitu još uvijek ne postoji niti jedna ulica, kao ni službeni datum, koji bi na bilo koji način održavali sjećanje na antifašističku borbu, brojni spomenici su oštećeni, a više godina jedna od gradskih ulica nosila je ime po ustaškom ministru Mili Budaku“ (Markovina, 2014: 265).

⁹ Naravno, ovi procesi u Hrvatskoj i Crnoj Gori su dijahronijski odjeliti, prvenstveno zbog činjenice da je Hrvatska stekla samostalnost 1991. godine, dok je Crna Gora nezavisnost stekla 2006. godine. Upravo zbog ove činjenice, simboličko preobražavanje i akomodacija javnog prostora novoj političkoj i društvenoj stvarnosti nije sinhrono u ove dvije države.

¹⁰ Kada su pitanju promjene (h)odonima, ispravnije je reći, “povrataka u prošlost”, jer su promjene u urbanoj teksturi, tokom postsocijalističke transformacije predstavljale restauraciju postsocijalističkog perioda, odnosno revitalizaciju historijskih ličnosti, vrijednosti i događaja koje su službene vlasti u bivšim republikama SFRJ-a vidjele kao važne ososvine za nacionalnu identifikaciju putem urbane simbolike.

i saobraćajnica. Prema nalazima istraživanja J. Stanić, ukupni broj preimenovanih ulica i trgova na području grada Zagreba u periodu 1990 - 2007. iznosio je 474 preimenovanja, a najveći intenzitet promjena naziva ulica, trgova i saobraćajnica bio je u godinama neposredno nakon osamostaljenja Hrvatske (Stanić i dr., 2009: 103).

Nova politička elita u Hrvatskoj, tokom 90-ih godina prošlog vijeka nastojala je da iskoristi svoju moć u pravcu oblikovanja "novog" simboličkog značenja javnog prostora, jer su kako T. Kuljić piše, „izmenjenom društvu potrebne nove vrednosti i nova slika prošlosti kao simboli njegovog kontinuiteta u vremenu“ (Kuljić, 2011: 33). Analizirajući ovaj proces na primjeru grada Zagreba, sociolog B. Marijanović primjećuje da ulice u Zagrebu, „gube svoja imena povezana s radničkim i vojnim herojima antifašističke borbe, značajnim datumima za formiranje netom raspadnute Jugoslavije ili izravno političkim datumima, događajima i ličnostima vezanima za komunističku partiju“ (Marijanović, 2007: 106). Analizirajući ideološko-nacionalnu notiranost promjena u urbanom tekstu gradskog područja Zagreba, B. Marijanović, polazi od četiri ključne odrednice, kao epimône tačke preko kojih se refleksivni odraz urbanih (h)odonima apstrahuje u sistematizovane kategorije, te po osnovu njih iščitava „čitanje ulica prije i posle 90-tih godina« prošlog vijeka – a to su: *osobe, događaji, vrijednosti i geografski pojmovi*“¹¹. Ono što u ovom periodu autor uočava kao vidljivu promjenu u urbanoj teksturi grada Zagreba jeste, da se u sve četiri navedene kategorije može identifikovati postojanje brojnih „nestanaka“:

nestale osobe su – narodni heroji (neki su samo izmješteni iz centra grada), anti-fašistički borci, heroji radničkih pokreta/sindikata¹², itd;

¹¹ Autor u prvu kategoriju - *kategoriju osoba* ubraja sva imena ulica u kojima se pojedinac ili nekolicina njih direktno imenuje, ne ukazujući na neku specifičnu grupaciju nego baš na te osobe, imenom i prezimenom. U drugu kategoriju spadaju *geografski pojmovi* koji su što zbog bliže, što zbog dalje povijesti ideološki označeni i kao takvi utkani u urbani prostor, pri čemu autor razlikuje dva tipa ideološki obrazovanih geografskih pojmova. Prvi označuje mjesto na kojem se odvio neki važan događaj, a drugi tip geografske oznake je povezan s orijentacijom grada u prostoru s time da je želja za orijentacijom naravno ideološki obojena (npr. Trg Republike Francuske). U treću kategoriju ulaze ulice koje su imenovane po ideološki važnim *događajima*, dok četvrtu kategoriju sačinjavaju nazivi onih ulica, putem čijih imena direktno komuniciraju *vrijednosti* koje se ne smiju zaboraviti i zbog toga zaslužuju biti posebno istaknute unutar urbanog prostora grada“ (Marijanović, 2007: 114-15).

¹² Od početka 1990. godine, naovamo, „svoj“ naziv ulice u Zagrebu je izgubilo gotovo 120 osoba, koje su bile „povezane sa SFRJ i NOB“ (Stanić i dr., 2009: 105).

nestali su spomeni nekih događaja – spomeni na 8. maj 1945.¹³, spomen žrtvama fašizma, itd;

nestale su vrijednosti koje su simbolizovale prethodni sistem – bratstvo i jedinstvo, jugoslovensku orijentaciju, proletarijat, itd;

geografska orijentacija grada doživjela je promjene s obzirom na orijentaciju Istok – Zapad. Unutar ove kategorije, najveći broj preimenovanih ulica čine one koje su se odnosile na geografiju zemalja bivše Jugoslavije, a umjesto njih, kako uočavaju J. Stanić i dr. u urbanoj teksturi „upisuje se hrvatska geografska nomenklatura koja ‘utvrđuje nacionalni teritorij i predstavlja nacionalnu geografiju određujući joj različite pojedinačne dijelove’ (Azaryahu, 1999). Također se upisuju imena stranih država, među kojima se mogu izdvojiti Vatikan, Island, Republika Austrija i Savezna Republika Njemačka, koje su među prvim priznale neovisnost Hrvatske“ (Stanić i dr., 2009: 107).

Od 90-tih godina u urbanoj teksturi Zagreba, prema analizi B. Marijanovića, dominiraju: hrvatski kraljevi, aristokratija i vladari, hrvatski naučnici i intelektualci, zapadne zemlje, lokalni nazivi, hrvatski gradovi, unutar hrvatska organizacija, zapadno-evropska orijentacija. U prilog navedenim konstatacijama navedimo nekoliko eklatantnih primjera preimenovanja urbanog teksta Zagreba:

- “*Trg žrtava fašizma*” preimenovan je u “*Trg hrvatskih velikana*”¹⁴;
- “*Trg Republike*” preimenovan je u “*Trg bana Josipa Jelačića*”;
- “*Ulica Socijalističke Revolucije*” preimenovana je u ulicu “*Kralja Zvonimira*”;
- “*Lenjinov trg*” preimenovan je u “*Trg kralja Krešimira IV*”;
- “*Trg Oktobarske revolucije*” preimenovan je u “*Trešnjevački trg*”;
- “*Trg bratstva i jedinstva*” (poznatiji kao “*Cvjetni trg*”) preimenovan je u “*Trg Petra Preradovića*”;

¹³ 8. maj 1945 je datum kad su jedinice NOVJ ušle u grad, odnosno ovaj datum je bio “*Dan grada Zagreba*”, jer je simbolizovao oslobođenje grada od fašističke okupacije. Međutim, početkom 90-tih godina usled narasle marginalizacije antifašističke borbe, Zagreb je ostao i bez “*dana grada*” i bez ulice - 8. maj 1945. Za novi “*Dan grada Zagreba*” proglašava se 31. Maj - datum koji nema nikakvo značenje sa istorijom grada, već posjeduje religijsku simboličnost, naime, „povezan je sa ‘*Majkom Božjom od Kamenitih vrata*’ koju je kardinal Franjo Kuharić proglasio ‘zaštitnicom, čuvaricom i vrataricom’ hrvatske metropole“ (Izvor: <http://politika.com/8-svibanj-dan-oslobođenja-zagreba> pristupljeno 4. juna 2016. godine). Međutim, 2011. godine, po pozivu predsjednika Republike Hrvatske, Ive Josipovića, da se Zagrebu opet vrati *ulica 8. maja* koja simbolizuje dan njegovog oslobođenja u II svjetskom ratu, došlo je do kompromisnog rešenja. Naime, “*ulica 8. Maja*”, iako nije vraćena u “strogi” dio grada, ipak je po ovom datumu imenovan jedan dio južne, novozagrebačke obale Save, a pod nazivom - “*Obala 8. svibnja*”.

¹⁴ Međutim, posle kontinuiranih protesta tokom 90-tih godina, odbornici zagrebačke Gradске skupštine su krajem 2000. godine odlučili da se trgu vrati staro ime - “*Trg žrtava fašizma*”, dok je “*Trg burze*” preimenovan u “*Trg hrvatskih velikana*”.

- “*Avenija Bratstva i jedinstva*”¹⁵ preimenovana je u “*Slavonsku aveniju*”;
- “*Ulica proleterskih brigada*”, preimenovana je u „*Vukovarsku ulicu*”;
- “*Engelsova ulica*” preimenovana je u “*Marohnićevu ulicu*”;
- “*Avenija Edvarda Kardelja*” preimenovana je u ulicu “*Savezne republike Njemačke*”, itd.

Slika 1.

Nekadašnji Trg Burze u Zagrebu (sadašnji Trg hrvatskih velikana)¹⁶

¹⁵ Promjena društveno-političkog sistema, te sledstveno tome i promjene sistema vrijednosti u postsocijalističkim državama bivše SFRJ učinile da oznaka “*Bratstvo i jedinstvo*” kao vrijednost nestane iz javne upotrebe. Ovo preimenovanje na primjeru grada Zagreba, prema Marijanoviću, zaslužuje posebnu pažnju. Naime, kroz grad Zagreb izgrađen je autoput koji je kako geografski, tako i simbolički trebao povezivati ljude tri velika grada Jugoslavije – Beograd, Zagreb i Ljubljanu. Put je nazvan “*Autoput bratstva i jedinstva*”. Dio ceste koji iz Ljubljane dolazi u Zagreb zvao se, “*Ljubljanska avenija*” (čiji je veći dio ulice kojom se ide prema Ljubljani, postao je “*Zagrebačka avenija*”), središnji dio - “*Avenija bratstva i jedinstva*”, dok je izlazni dio, istočni krak koji kojim se ide prema ka Beogradu nazvan “*Beogradska avenija*”. Jedna sasvim logična, kako autor ističe „podjela imena ako je ideja koju želite prenijeti »bratstvo i jedinstvo« ovih triju gradova, odnosno naroda koji u njima žive. [...] Početkom devedesetih, bratstvo i jedinstvo se gube, a Zagreb više ne teži bilo kakvoj komunikaciji s Beogradom te Beogradska postaje Slavonska po istoj logici: tom cestom se ide u Slavoniju, samo je domet ovog razmišljanja sveden u okvire nove države, novog koordinatnog sustava u kojem se kreće“ (Marijanović, 2007: 123).

¹⁶ Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trg_hrvatskih_velikana_3.,_a_Horv%C3%A1t_Nemzeti_Bank_%C3%A9p%C3%BClete_Fortepan_6200.jpg

Slika 2.

Trg bana Josipa Jelačića u Zagrebu¹⁷

Dakle, ono što upečatljivo karakteriše, navedeni proces preimenovanja (h)odonima u Zagrebu, početkom 90-tih godina, jeste „brisanje svih simbola socijalizma, NOB-a i Jugoslavije s područja na kojem ovi simboli mogu utjecati na građane ili poremetiti proces komunikacije novih vrijednosti¹⁸. Ovi simboli zamjenjuju se novima putem kojih se treba formirati novi kulturni i povijesni identitet odnosno putem kojih će se nove ideje lakše i brže utisnuti u kolektivnu svijest“ (Marijanović, 2007: 118). Dakle, ovi procesi su bili, kako je ispravno primijetila D. Rihtman-Auguštin, dio integralnog napora za „preutemeljene nacije, njezine ideologije, njezine kulture, jednom riječju naših svetonazora, a ubrajaju se u savremene magijske postupke pomoću kojih se brišu jedna sećanja, a uspostavljaju druga“ (Rihtman-Auguštin, 2000: 60). Rezultat tog procesa brisanja jednih sjećanja i uspostavljanja drugih je prema zaključnoj misli B. Marijanovića, takav da je u Zagrebu, period od 1945-1990.,

¹⁷ Izvor: <http://cultstud.ffri.hr/kultura-u-akciji/osvrti/573-ulice-moga-grada>

¹⁸ Izuzetak je, po mnogima najljepši zagrebački trg - „*Trg Maršala Tita*“ koji je do danas ostao očuvan. Kako navodi S. Radović, ni tokom devedesetih, kao ni u prvoj polovini prve decenije ovog vijeka nije bilo većih kontroverzi vezano za *Trg maršala Tita*. Međutim, „to se promenilo pojavom građanske inicijative „Krug za trg“ koja od 2008. godine traži promenu naziva trga sa obrazloženjem da je Tito bio tek „komunistički diktator“. Okupljanja pobornika inicijative se održavaju jedan ili dva puta godišnje na samom trgu, za koji predlažu vraćanje starog naziva Kazališni trg“ (Radović, 2012: 83). Treba napomenuti da je ova građanska inicijativa snažno radikalizovala svoje proteste, te su članovi ove inicijative u namjeri da izbrišu Titov (h)odonom, prilikom svojih protesnih okupljanja na trgu Maršala Tita mahali uličnom tablom pod nazivom „*Trg zločinca Tita*“.

„prema uličnim nazivima praktički nepostojeći, a kompletno nasljedstvo socijalizma i Jugoslavije odbačeno je i zaboravljeno. Mogli bismo zaključiti da se ulicama možda može osporiti važnost u formiranju kolektivnog sjećanja, [...] no njihova uloga u poticanju kolektivnog zaborava neprocjenjiva je. Ulice su se na primjeru grada Zagreba pokazale kao jedno od glavnih sredstava promoviranja kolektivnog zaborava pedeset godina zajedničke povijesti“ (Marijanović, 2007: 125).

Prema tome, putem promjena naziva ulica i trgova u Zagrebu izvršena je sa jedne strane snažna dekomemoracija ogromnog dijela socijalističke urbane teksture koja instalirana u *gradski tekst* sa uspostavljanjem SFRJ-a, dok je sa druge strane, tekao analogan proces revalorizacije prvenstveno predsocijalističke prošlosti i nasleđa, te sledstveno tome, njihova (re)komemoracija i unošenje u čitljivu strukturu “novog/starog” urbanog teksta. Tačno je da proces preimenovanja ulica u Zagrebu, kako primjećuje S. Radović, ne može u cjelini „ocijeniti kao potpuno restaurativan“ (opširnije Radović, 2012: 186), jer je dobrim dijelom predstavljao zamjenu aktuelnih sa pređašnjim (originalnim) nazivima ulica i trgova. Naime, preimenovanja ulica iz 90-tih godina, nerijetko su bila samo “vraćanje na staro”, tj. na pređašnje nazive, kao što je slučaj sa reimenovanjem “*Trga Republike*” u “*Trg bana Josipa Jelačića*”, zatim, reimenovanje “*Ulice Socijalističke Revolucije*” u “*Ulicu kralja Zvonimira*”, itd. Međutim, i pored ove “ograde”, a znajući da su nazivi ulica ogledalo nad kojim bdi službena ideologija, otuda je važno pomenuti da postupci (pre)imenovanja ulica svakako nisu neutralan i “logičan” proces “povratka na staro i bolje”, već su ovakve potrage za “boljom prošlošću”, kako je to precizno skicirala D. Stojanović, obično predstavljale procese izbacivanja „onih delova istorije koji ne odgovaraju aktuelnim vlastima, koji kompromituju sliku “istorijske bezgrešnosti” nacije, ili koji možda podsećaju građane na neka “srećnija vremena” (cit. u: Radović, 2011: 110). Štaviše, kako je napominjao M. Biling, budući da je nacionalizam postao banalan, onda je u turbulentnim vremenima pripadnost naciji neophodno stalno naglašavati, te otuda, zastave, poštanske marke, nazivi ulica, trgova, saobraćajnica i drugi simboli nisu bili samo snažno sredstvo za izgradnju kolektivnog ili nacionalnog identiteta, već su u bivšim SFRJ “drugaricama”, istovremeno bili i sredstvo za produkciju i (putem njihove frekventnosti u sferi svakodnevne komunikacije) širenje naraslog nacionalizma koji je krajem prošlog vijeka harao ne samo na bojnim poljima, već i na uličnim tablama.

4. Simbolička transformacija urbanog teksta u postsocijalizmu na primjeru grada Podgorice

U prethodnim redovima ukazali smo da su raspad socijalističkog društvenog sistema i početak ratova na prostorima bivše Jugoslavije prouzrokovali i početak procesa dekomemoracije velikog dijela „socijalističkog panteona i jugoslovenske političke mitologije“ (Radović, 2012: 83). Ovi procesi, prema riječima S. Radovića, značili su prije svega brisanje oznake *“bratstvo i jedinstvo”* iz javnog prostora, te dekomemoraciju lika i djela Josipa Broza Tita. Dok je *“bratstvo i jedinstvo”* simbolizovalo jednakost i ravnopravnost između jugoslovenskih naroda, naime njihovo *“veliko drugarstvo”*, dotle je ime Josipa Broza Tita označavalo ne samo vođu revolucije, partije i zajedničke države, već je bilo, kako T. Kuljić piše, „simbol i beočug jedinstva federacije ravnopravnih nacija“ (Kuljić, 2005: 125). Kult ličnosti Josipa Broza Tita u simboličkoj strukturu socijalističke ideologije bivše SFRJ bio je *“ispleten”* najfinijim vezivom pozitivnih značenja - te pored toga što je predstavljao simbol socijalizma i samoupravljanja, antifašizma i antistaljinizma, ravnopravnosti i jedinstva naroda i narodnosti, za njegov lik i djelo istovremeno vezivani su oreoli zaštitnika interesa radničke klase, siromašnih i obespravljenih slojeva društva, kao i mnogi drugi. Usled toga, ime Josipa Broza Tita upisivano je u mnogobrojne oblasti institucionalne nomenklature (škole, fabrike, kulturne institucije, sportski timovi, itd), a to je nerijetno uključivalo i imenovanje čitavih gradova po njegovom imenu¹⁹. Tako je svaka republika i autonomna pokrajina bivšeg SFRJ-a imala po jedan grad koji je dobio Titovo ime. Jedan od tih gradova je i glavni grad Crne Gore – Podgorica. Preimenovanju Podgorice u Titograd, prethodila je prva Titova posleratna posjeta Crnoj Gori povodom proslave petogodišnjice ustanka crnogorskog naroda - 13. jula 1946. godine. Dan prije toga na mitingu, Podgoričani su pjesmom, *„Oj lijepa Podgorice, za slobodu mučenice, omladina srcem, radom, stvoriće te Titogradom“* (Vuković, 2010: 27) uspjeli da *“umole”* Tita da njihov grad ponese njegovo ime. Dan poslije - 13. jula, podgorički narodni odbor je donio odluku da se glavni grad Crne Gore preimenuje u Titograd, što je ubrzo dobilo i pravnu potvrdu, putem donošenja zakona u Narodnoj skupštini NR Crne Gore. Pored promjene naziva glavnog grada u tadašnjem Titogradu, slično kao i u Zagrebu, desile su brojne izmjene u imenima ulica, ustanova i privrednih preduzeća. Procesom preimenovanja (h)odonima

¹⁹ Ime Josipa Broza Tita, kako tvrdi S. Radović, je bilo jedan od najčešćih (h)odonima u bivšoj Jugoslaviji. Pored činjenice da su brojne ulice, trgovi, ali i gradovi nosili ime Josipa Broza Tita, takođe, najčešće su ta mjesta sa Titovim imenom bila smještena u centralnim dijelovima grada - uglavnom su to bile glavne ulice ili trgovi naselja (vidjeti, Radović, 2012: 44).

upravljali su lokalni odbori uz “stručni nadzor” prvaka Komunističke partije u Crnoj Gori. Kao ključni kriterijum pri određivanju i davanju imena ulicama, tadašnji Predsjednik Vlade Blažo Jovanović je istakao da to moraju biti zaslužne osobe iz NOB-a, a prije svih narodni heroji. Upravo, na njegov predlog je i započeo proces promjena naziva ulica u Titogradu. Na taj način, “*Hercegovačka ulica*”, postaje “*Ulica Jola Piletića*”; “*Trg Slobode*” postao je “*Trg Ivana Milutinovića*”; “*Nemanjina riva*” postala je “*Ulica Edvarda Kardelja*”; “*Ulica Slobode*” postala je “*Ulica Milovana Đilasa*”; “*Balsićeva ulica*” postala je “*Ulica Boža Ljumovića*”, a “*Bokeška ulica*” postala je “*Ulica Raška Božovića*”²⁰. Navedeni nalazi promjena naziva ulica, nedvosmisleno svjedoče da se ulična nomenklatura javlja kao svojevrsna projekcija službene kulture pamćenja (alijas kulture “Nultog časa”) u strukturu urbane teksture. Ovim (i mnogim drugim) promjenama u nazivlju ulica u Podgorici, prvaci Komunističke partije u Crnoj Gori nisu samo željeli da skrajnu “dugo trajanje” (Brodell) iz kulture pamćenja i zamijene ga kulturom “Nultog časa”, već i da u svakodnevni život “običnih ljudi” na vrlo senzibilan način, preko sveprisutnog dodira “table” sa “okom”, što brže usade ideologiju, tekovine, ličnosti, događaje i vrijednosti socijalizma u svijest i “srce” građana.

Dramatični događaji s kraja prošlog vijeka i raspad socijalističkog društvenog sistema doveli do stigmatizacije socijalističkog perioda i njegove ideologije, ali i do promjene percepcije Titovog djela i lika. Kao rezultat tih zbivanja, Titovo ime i slike nisu samo uklanjane sa zidova škola, kancelarija i fabričkih hala, već i iz urbane nomenklature gradova, naime, javnih prostora. Titovo ime, kako piše S. Radović, prvo je počelo da se uklanja sa geografske mape. Usled toga, “tzv ‘Titovi’ gradovi vraćali su svoja prethodna imena i time rekonstituisali svoj identitet nanovo”²¹ (Radović, 2012: 62). Glavni grad Crne Gore je 2. aprila 1992. godine, nakon održanog referenduma o promjeni imena grada (koji je bio spojen sa referendumom o “očuvanju” Jugoslavije 1. marta 1992. godine) ponovo dobio svoje staro ime - Podgori-

²⁰ Izvor: Zapisnik sa sastanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/48.

²¹ To su pored Podgorice još bili: *Titovo Užice* (sadašnje Užice) u Srbiji (grad preimenovan 1946.); *Titov Drvar* (sadašnji Drvar) u Bosni i Hercegovini (imenovan 1981.); *Titova Korenica* (pređašnja i sadašnja Korenica) u Hrvatskoj (preimenovana 1945.); *Titov Veles* (sadašnji Veles) u Makedoniji (imenovan 1946.); *Titovo Velenje* (sadašnje Velenje) u Sloveniji (imenovano 1981.); *Titov Vrbas* (danas Vrbas) u SAP Vojvodini (imenovan 1983.) i *Titova Mitrovica* (sada Kosovska Mitrovica) u tadašnjoj SAP Kosovo (imenovana 1981.).

ca²². Nakon “detitoiziranje” Titograda²³, dekomemoracija Titovog lika nastavljenja u Cetinju, gdje je glavni cetinjski Trg - “*Trg maršala Tita*” preimenovan u “*Trg kralja Nikole*” (poznatiji kao “*Dvorski trg*”). Preimenovanjem ovog trga po posljednjem dinastu kuće Petrovića, ujedno je započet i intezivan trend restauracije pamćenja na dinastiju Petrovića i sledstveno, njene memorijalizacije u urbanoj teksturi crnogorskih gradova. Tito je poslan u muzej, a Kralj Nikola na centralne trgove koji su ovjenčani podizanjem monumentalnih bista “kralja na konju” - prvo na centralnom trgu (“*trgu Slobode*”) u Nikšiću, a potom i u Podgorici na “*Bulevaru Svetog Petra Cetinjskog*” (preko puta zdanja crnogorske Skupštine). Pored, spomeničke memorijalizacije, Kralj Nikola je “upisan” i u teksturu (h)odonima Podgorice. Naime, prvo je u naselju “Blok 5”, “*Kardeljev trg*”, preimenovan u “*Trg kralja Nikole*”, da bi se kraljevo ime 2004. godine “preselilo” u centar grada, dok njegov bivši trg u “bloku 5” dobija novo ime - po narodnom heroju Nikoli Kovačeviću. Pak, okolne ulice u ovom bloku su, shodno tadašnjim identitetskim političim narativima o srpsko-crnogorskom zajedništvu, dobile, nazive, kao što su: “*Vijenac kosovskih junaka*”, “*Prolaz Arsenija Černojevića*” i dr.

U odnosu na Zagreb gdje je novoustanovljena vlast sprovodila politiku decidnog distanciranja od bilo kakvog vida “jugoslovenstva”, glavni grad Crne Gore u prvih 10-ak godina posljednje decenije prošlog vijeka nije pretrpio značajnije promjene u teksturi urbane topografije. Ovo je prije svega bilo uslovljeno činjenicom da su tokovi transformacije i izgradnje posebnih država - Hrvatske i Crne Gore - bili temporalno odjeliti. Naime, transformacioni period u Hrvatskoj je bio naročito intezivan početkom 90-tih godina prošlog vijeka, a ujedno stvaranje posebne države je bilo opterećeno burnim ratnim sukobima, što je sledstveno za posledicu imalo snažnije distanciranje u odnosu na tekovine i vrijednosti koje su simbolizovale prethodni sistem čije je “nasledne” prerogative preuzela SRJ koju su činili Srbija i Crna

²² Novinski članak pod naslovom “*Crtež grada*” koji je objavljen neposredno nakon skupštinske odluke, dobro ilus(truje) antisocijalističko raspoloženje tog perioda. Tako autor, M. Vuković, piše, „Ljudi koji su u oholosti pobjede i nadmenosti skorojevićevstva, grudi nadutih iluzijom da istorija počinje (i završava se) s njima, šest vjekova Podgorice zapečatili su imenom svoga velikog vođe... Prošetajte se, tako, ovim crtežom grada i imaćete šta da vidite: silni bulevi i ulice revolucija i oktobarskih revolucija, Marksa, Engelsa, Lenjina, Moše Pijade, Avnoja i Knoja... premrežile su lice Podgorice, kao što bi paučina da nije vjetra... Završni udarac u ovom višedecenijskom naporu izveden je ne tako davno, kada su čitav Blok pet, četvrt sa nekoliko hiljada žitelja, posvetili Edvardu Kardelju, učitelju i narodnom heroju, čovjeku koji je instrumentalizovao Jugoslaviju u sredstvo za separaciju Slovenije, i ne samo Slovenije...” (Pobjeda, 5. mart 1992., cit. u: Radović, 2012: 62).

²³ Međutim, već od 2000. godine dolazi do postepe rekomemoracije Titove ličnosti. Tako, npr., „u Podgorici nova saobraćajnica je dobila ime “Bulevar Josipa Broza Tita”, a u Ljubljani je ulaz dobio ime “Titova cesta”“ (Radović, 2013: 126).

Gora. Sa druge strane, Crna Gora je zajedno sa Srbijom išla, kako eksplicira S. Radović stazom „simulacije kontinuiteta“ [...] sa prethodnom službenom ideologijom i samoproklamovanim kontinuitetom SRJ-a“. Usled toga, „ne dolazi do sistematske rekonfiguracije simboličke prestoničke topografije koja bi podrazumevala opsežno (pre)imenovanje ulica i trgova...“ (Radović, 2012: 181) u koje su utkani simboli socijalističke epohe. Štaviše, nova imena u tom periodu je dobilo tek nekoliko važnijih ulica i trgova čija simbolika nije bila kompatibilna sa političkim kursom tadašnje vladajuće ideologije. Naime, od većih trgova, ukida se gore pomenuti *“Kardeljev trg”*, dok *“Bulevar Blaža Jovanovića”* (višegodišnjeg socijalističkog prvaka Crne Gore) u dijelu grada *“Nova Varoš”* koji se prostire od *“Ulice Marka Miljanova”* do *“Bulevara Lenjina”* dodjeljuje novi naziv - *“Nemanjina obala”*²⁴. Pored ovih izmjena u periodu 90-tih godina prošlog vijeka, prema podacima koje smo dobili od službe sekretarijata Skupštine Glavnog grada, desile su svega još nekolike promjene u nazivima ulica i to na području *“Starog aerodroma”*. Naime, predašnja *“Ulica Titova Mitrovica”* postala je *“Ulica cara Lazara”*, dok je *“Ulica Titovo Velenje”* dobila ime po piscu Miodragu Bulatoviću - *“Ulica Miodraga Bulatovića”*²⁵.

Nakon 2000. godine kroz politiku postepenog razlaza sa Srbijom (što je za posledicu imalo ukidanje SRJ-a, a potom i SCG-a) te sa usponom narativa o državnom statusu Crne Gore koje su ujedno pratile i nove politike o njenoj nacionalnoj samobitnosti, došlo je i do povećane intervencije u urbanoj teksturi grada Podgorice. Prvi opsežniji val promjena urbanih (h)odonima sproveden je 2004. godine. Naime, tadašnjom odlukom o promjeni naziva ulica i trgova²⁶, urbana tekstura Podgorice dobila je 10 novih naziva. Tom odlukom je došlo do preimenovanja centralnog podgoričkog trga koji je nosio ime po narodnom heroju Ivanu Milutinoviću (nekadašnjem šefu PK KPJ za Crnu Goru) koji postaje *“Trg Republike”*, dok veće gradske ulice i bulevari dobijaju imena po vladarima iz dinastije Crnojević i Petrović. Navešćemo nekoliko primjera: *“Nemanjina obala”* spojena je sa *“Bulevarom Lenjina”* i dobili su zajednički naziv - *“Bulevar Svetog Petra Cetinjskog”* (koji počinje od raskršća ulica kod zgrade Muzeja i Galerija Podgorice (ul. Marka Miljanova), a završava se ukrštanjem sa ulicom kod kompleksa PC “Kruševac”); ulice *“Braće Zlatičanin”*, *“Ilije Milačića”* i *“Petra Matovića”* preimenovane su u *“Ulicu Kralja Nikole”* (koja počinje od raskršća ulica kod hotela “Crna Gora”, a završava se ukrštanjem sa ulicom dotadašnjeg naziva *“Put JNA”*); *“Put JNA”* preimenovan je u *“Ulicu Vojislavljevića”*, dok su ulice *“Moše Pijade”*

²⁴ Izvor: Odluka o promjeni naziva Bulevara Blaža Jovanovića u Bulevar Nemanjina obala u Podgorici (“Službeni list SRCG-opštinski propisi”, broj 16/90 od 26. juna 1990. godine).

²⁵ Izvor: Odluka o promjeni naziva ulica u naselju Stari aerodrom u Podgorici (“Službeni list RCG-opštinski propisi”, broj 11/93 od 14. maja 1993. godine).

²⁶ Izvor: Odluka o promjeni naziva ulica i trgova u Podgorici (“Službeni list RCG-opštinski propisi”, broj 04/04 od 12. februara 2004. godine)

i “*Jola Piletića*” (koji se “seli” u MZ Momišići gdje “zauzima” ime pređašnje “*Ulice Pariske komune*”) preimenovane u “*Bulevar Ivana Crnojevića*” (koji se počinje od podnožja prema Maslinama, a završava se ukrštanjem sa ulicom Stanka Dragojevića).

Slika 3.

Titograd – 1946²⁷

Slika 4.

Podgorica danas²⁸

Navedene intervencije u urbanoj teksturi Podgorice govore nam da je i ovaj grad doživio značajne promjene u strukturi simboličkog značenja (h)odonima, odnosno

²⁷ Izvor: <https://sites.google.com/site/mnesite/home/podgorica>

²⁸ Izvor: <http://investinpodgorica.com/index.php/me/podgorica>

pružaju nam nepobitan dokaz koliko su nazivi ulica i trgova važan sediment u procesu ideološke (re)konstrukcije identiteta. Jedan od eklatantnih primjera promjene (h)odonima u zavisnosti od trenutnih “(ne)raspoloženja” vladajućih ideologija jeste (h)odonim *Stefana Nemanje* koji je od 1948-2005. godine tri puta mijenjan (ili je mijenjao mjesto). Naime, kao što smo već ukazali u tekstu, prvo je u vrijeme socijalizama, 1948. godine, Stefan Nemanja kao “okoštali” feudalni srpski vladar ustupio mjesto jednom “progresivnom” ideologu socijalizma - Edvardu Kardelju, da bi početkom 90-tih godina, sa slomom socijalizma, došlo do rekonemorizacije imena Stefana Nemanje koji je povratio “svoju obalu”. To je bilo vrijeme, kada je srpska dinastija Nemanjić bila na najvišoj “cijeni”, da bi 2004. godine, sa promjenom nacionalnog kursa od strane vladajuće ideologije, mnogo veći značaj zadobila jedna mlađa monarhistička “kuća” - Petrovići. Sledstveno, Stefan Nemanja je “preseljen” na drugu obalu rijeke Ribnice (preimenovanjem tradicionalnog (h)odonima “*Predgrad*” u “*Nemanjina obala*”), gdje mu “društvo” prave ostaci turskog utvrđenja koje je prema lokalnim predanjima zvano “*Nemanjin grad*”. Tako se ovaj (h)odonim, kako dobro zapaža S. Radović „poput mnogih drugih širom Balkana od početka devedesetih, selio sa jedne adrese na drugu“ (Radović, 2015: 62). Ovaj primjer svjedoči da je Ketrin Verderi s pravom konstatovala, kada je istakla da se prerogativi „društvene i političke moći iskazuju preko kontrole i istorije i prostornog okruženja, dok nazivi ulica predstavljaju jedno od njihovih najbližih međusobnih preplitanja“ (Light et al, 2002: 136).

Sa druge strane, snažniji proces “detitoizacije” Podgorice odigrao se 2005. godine kada su ulice “*Titovog Velesa*”, “*Titove Korenice*”, “*Titovog Vrbasa*” i “*Titoužička ulica*” preimenovane u ulice “*Generala Sava Orovića*”, “*Vladike Vasilija Petrovića*”, “*Andrije Paltašića*” i “*Jelene Balšić*”²⁹. Ovom odlukom su izbrisani i ulični spomeni na već ranije u istoriju izgnane “Titove gradove” čime je jedan ulični, simbolički “eksponat” i zvanično otišao u istoriju. Međutim to ne znači da je Podgorica u potpunosti “detitoizovana”³⁰, jer je u Podgorici novoizgrađeni bulevar (prostire se duž

²⁹ Izvor: Odluka o određivanju i promjeni naziva ulica u Podgorici (“Službeni list RCG-opštinski propisi”, broj 08/05 od 21. marta 2005. godine).

³⁰ Ni u ostalim crnogorskim gradovima, kako navodi S. Radović, „dekomemoracija maršala Tita je bila tek sporadična“ (na primer recentno preimenovanje ulcinjskog Bulevara maršala Tita u Skenderbegov bulevar koje je izazvalo dosta kontroverzi, a još uvek nije potvrđeno od nadležnog republičkog organa uprave), te se Titove ulice i trgovi nalaze u nizu crnogorskih gradova: Herceg Novom (Trg maršala Tita), Baru (Ulica maršala Tita), Tivtu (Obala maršala Tita), Rožaju (Ulica maršala Tita) i dr“ (Radović, 2012: 73). Prema novijim saznanjima sa zvaničnih mapa, “*Bulevari Maršala Tita*” i “*Bratstva i jedinstva*” su od strane ulcinjskog parlamenta, preimenovani u bulevare, “*Đerđa Kastrioti Skenderbega*” i “*Samija Frašerija*”, a ulice “*26. novembra*”, “*Ivana Milutinovića*” i istaknutog borca NOB-a “*Čazima Resulbegovića*” ponijeće imena “*Hafiza Ali Ulqinakua*”, “*Muja Ulqinakua*” i “*Imera Prizrenija*”. (<http://ulcinj.mapa.in.rs/>).

naselja Starog aerodroma) koji predstavlja jednu od centralnih tranzitnih saobraćajnica Podgorice, ponio ime Josipa Broza Tita³¹. Na taj način Podgorica je dobila ono što Titograd nikada nije imao - *Titov (h)odonim*³².

Dakle, u odnosu na Zagreb, glavni grad Crne Gore na tablama svojih ulicama nije u velikoj mjeri doživio "ispiranje socijalizma", štaviše, nazivi koji su povezani sa vrijednostima, ličnostima i događajima socijalističkog sistema i danas su među najbrojnijih nazivljima u gradskom tekstu. Međutim, iako Podgorica nije "isprala socijalizam" sa tabli svojih ulica, ipak je bitno isprala "mozak grada" od socijalističkih (h)odonima, jer su "glavne" i "najviđenije" ulice i trgove zaposjeli dinasti kuće Petrovića i (h)odonimi povezani sa važnom nacionalnom simbolikom. Drugačije rečeno, Podgorica nije pretrpjela značajnije numeričko umanjivanje socijalističke simbolike, već je ova simbolika danas "manje viđena", odnosno na djelu je bio prisutan proces "pomjeranja ulica" koji se može protumačiti, kao proces, „preslagivanja simbola po novim "nacionalnim prioritetima", jer su [...] dekomemorirani borci NOR-a redovno dobijali svoje ulice u drugim gradskim kvartovima" (Radović, 2014: 123). Osim toga, treba napomenuti da je Podgorica jedini grad na tlu bivše Jugoslavije koji i danas ima ulice koje su imenovane po glavnim gradovima šest bivših jugoslovenskih republika i dvije AP pokrajine: Beogradsku, Zagrebačku³³, Sarajevsku, Ljubljansku i Skopsku, Novosadsku i Prištinsku. Izbor, briga, usud, relik, punina, nemar ili praznina, možda pak samo taština? Posve, manje važno, ali svakako ovaj pokazatelj se danas može smatrati jednim od važnih "statusnih simbola" Podgorice, jer još samo ona svjedoči da se po Balkanu nekadašnje "glavne drugarice" još "šetaju".

Ukoliko bismo sumirali prethodne stranice, onda bismo odmah mogli reći da se zvanična nomenklatura kao svojevrсна epifanija službene ideologije, u stvari javlja kao njena prostorna "onomatopeja", odnosno kao javna pulsacija zvanične ideologije. Ove pulsacije službene ideologije, vidljive su i u nedavnom preimenovanju "*Trga republike*" u "*Trg nezavisnosti*"³⁴. Naime, povodom desetogodišnjice od samo-

³¹ Ova ulica je odlukom o promjeni naziva ulica i trgova u Podgorici ustanovljena 2004. godine.

³² *Takođe, ni u Hrvatskoj Tito nije nestao sa svih ulica i trgova koji su po njemu nazvani u toku socijalizma. Tako, pored zagrebačkog "Trga maršala Tita", postoje brojne javne površine koje nose njegovo ime, kao što su: "Titov trg" u Rijeci, "Titov park" u Puli, "Trg maršala Tita" u Velikoj Gorici, itd.*

³³ Pored "*Zagrebačke ulice*", u Podgorici postoji veliki broj ulica povezanih sa Hrvatskom. Tako jedna od najvećih ulica u Podgorici jeste "*Dalmatinska ulica*", takođe, kompatibilno sa hrvatskom geografijom postoji i "*Plitvička ulica*". Pored njih, u Podgorici se nalaze ulice povezane sa hrvatskim NOB-om i hrvatskim istorijskim ličnostima, kao što su ulice "*Druge dalmatinske proleterske brigade*", "*Matije Gubca*", itd.

³⁴ Odluka o promjeni naziva Trga Republike u Podgorici ("Službeni list CG-opštinski propisi", broj 22/16 od 18. maja 2016. godine).

stalnosti Crne Gore, ovom trgu je zahvaljujući različitim *kuresvima vladajuće ideologije*, od 90-tih godina prošlog vijeka, treći put promijenjeno ime. Inicijativa i čin mijenjanja naziva trga, izazvali su polemike u javnosti, međutim, ovaj trg je uz pompeznu političku ritualistiku, dobio novo ime, čime je u centralni dio gradskog prostora upisan “centralni događaj” iz bliže istorije Crne Gore. Navedena intervencija u urbanoj teksturi grada Podgorice pokazuje koliko je u stvari, „gradski tekst, i celokupna arhitektura gradova, posebno njen segment koji je najprijemčiviji za (čestu) diskurzivnu (re)konstrukciju, zvanična ulična toponimija, od znatnog značaja pri konstantnom procesu stvaranja identiteta. Tako gradska toponomastika, odnosno odonomastika, postaje svojevrsni lakmus ideologije i politike društva u određenom periodu istorije“ (Radović, 2015: 23).

5. Civitas Solis: inkognito ulice i prostor za “neznane junake” u geografiji potrošnje

Posle detaljnijeg izlaganja simboličke transformacije javnog prostora, preko značenja njegovih (h)odonima na raskršćima sistemskih promjena koje su se zbile u periodu postsocijalističke transformacije, sada ćemo kratko preći na “drugu stranu ulice”, kako bismo sa jedne strane, putem analize nekih specifičnih pojava dublje opisali urbanu teksturu grada Podgorice, a sa druge strane skicirali smo nekoliko upadljivih transformacijskih “pjega”, po kojima je glavni grad Crne Gore postao, skoro, pa prepoznatljiv. Kao što ćemo vidjeti u tekstu koji slijedi, u poslednjih 15-ak godina, urbana tekstura Podgorice se dijelom javlja kao posledica ili nužan efekat transformacije društvenog sistema iz socijalizma u ono što zovemo “kapitalizam”, a sa druge strane, njena (h)odonimna semantika, javlja se kao direktna posledica trijumfa investicionističkog “daltonizma” nad kulturno-istorijskom baštinom pri određivanju (h)odonima glavnog grada Crne Gore.

Naime, kad je u pitanju urbana tekstura Podgorice, jedan od uočljivijih problema jeste taj da u njemu postoji veliki broj neimenovanih ulica. Preciznih podataka o stvarnom broju neimenovanih ulica nema, a prema pojedinim izvorima³⁵ u Podgorici trenutno postoji preko 600 ulica bez imena, tj. ulica koje čekaju imenovanje kako bi postale funkcionalne za različite vidove komunikacije, kako između grada i stanovnika, tako i između samih stanovnika. Naravno, inkognito ulice stvaraju ogromne probleme građanima, poštarima, taksistima i brojnim drugim službama

³⁵ Radio-televizijska i novinska kuća “Vijesti” u video prilogu, pod naslovom “ulice bez imena”, pozivajući se na izvore iz službe za odnose sa javnošću glavnog grada, iznosi frapantan podatak, po kome trenutno u Podgorici postoji 628 neimenovanih ulica. Izvor: <http://www.vijesti.me/tv/podgorica-oko-600-ulica-bez-imen-883950> (pristupljeno 8. juna 2016. godine).

u gradu. Varijeteti odgovora stanovnika bezimenih ulica, zašto postoji i traje njihovo "ulično bezimenstvo" se kreću od umjerenih tumačenja da je to samo rezultat neažurnosti gradskih vlasti koje nisu u stanju da isprate (i imenuju) brzi rast novih urbanih naselja, do oštrijih procjena, zapravo stavljanja akcenta da ulična bezimenost, s jedne strane u stvari predstavlja kamuflažu i koprenu, koja uz pomoć "tišine" gradske uprave od lica javnosti skriva političke posjede urbanog prostora i divlju gradnju, dok sa druge strane "bezimenost ulica" se vidi i kao jedno od podesnih sredstava putem kojih *vlast čuva vlast*. U svakom slučaju ovakvo stanje urbanističke "aljkivosti", dovodi do disfunkcionalnosti društvenog života u Podgorici, a samim tim, derogira se i simbolični status tih "inkognito ulica".

U radu smo već ukazali da je prva i osnovna uloga imenovanja ulica, ona koja se odnosi na unošenje *reda* u gradsko naselje, a njen osnovni cilj jeste da stanovnicima grada obezbijedi jasnu prostornu orijentaciju unutar naselja. U uslovima veoma brzog širenja i rasta gradskog prostora, relativno čestog mijenjanja naziva ulica, kao što je slučaj sa Podgoricom, te prisustva gore pomenute urbanističke nedoslednosti da se precizno i jasno imenuje razgranata urbana mreža ulica, kao neminovna posledica, javlja se naglašena prostorna dezorijentacija u komunikaciji grada sa svojim stanovnicima. Sledstveno, građani su često prinuđeni da definišu "alternativne" vidove (s) nalaženja u gradskom prostoru. Tako su npr, prije nekoliko godina, građani "Bloka 9" koji su više od pet godina živjeli u bezimenim ulicama pronašli način, kako da se (s)nađu u sredini u kojoj žive. Naime, njima su pri davanju uputstva o adresi (taksistima, poštarima ili slučajnim prolaznicima koji se raspituju za određenu adresu na koju su se uputili), kao orjentiri poslužili *prepoznatljivi objekti* koji se nalaze u blizini (kao što su kafići, kladionice ili samoposluže) i nijanse u bojama fasada po kojima se zgrade unutar tog bloka razlikuju³⁶.

Neimenovana urbana tekstura stvara ozbiljne probleme, kako pri sređivanju lične dokumentacije, tako i u situacijama, primanja pošte, naručivanja taksija, hrane i drugih vidova komunikacije. Usled toga, Podgoričani su razvili specifičnu žargonsku subkulturu u imenovanju mjesta u kojima žive, a koja nije nastala samo kao produkt imaginativne razigranosti i maštovitog povezivanja ulica ili zgrada sa nekim prepoznatljivim znakom koji je povezan sa njihovom bližom okolinom, nekim istorijskim obilježjem, fizičkim izgledom objekta ili pak profesionalnom strukturom njihovih stanovnika, već je ovo žargonsko imenovanje zgrada često bilo nužan i jedini "čitljivi" znak za snalaženje u javnom prostoru. Naime, kako nam je kazala jedna stanovnica glavnog grada, žargonsko imenovanje zgrada ima dublje značenje:

Z. J. „Podgoričani imaju fetiš da daju epitetne nazive zgradama, pa tako ta žargonska imena potpuno bace u zaborav i potisnu formalno pravne

³⁶ Izvor: <http://www.vijesti.me/vijesti/blok-9-adresa-im-je-naziv-kafica-ili-kladionica-91973>

nazive ulica. Na primjer, ako uzmeš taksi i zatražiš da te odveze u «*Ulicu Đoka Miraševića*» vozač će se zamisliti, pitati druge vozače, dispečera..., ali ako mu kažeš «*u Solarnu zgradu*» znaće odmah i stići ćeš pet puta brže na odredište!»³⁷

Iz navedenog primjera, vidimo da jednom ustanovljeni žargonski nazivi, pojačani sa vizuelnim senzacijama, često ostavljaju trajniji trag pri opažaju gradskog prostora u odnosu na njihove zvanične nazive. Svakako, kada je u pitanju «žargonizacija» prostornih lokacija, nesporno je da su Podgoričani, vrlo domišljati, što ilustruje šarenilo neformalnih imena koje stanovnici ovog grada koriste, ne samo da opišu neku specifičnu karakteristiku zgrade na koji se ta oznaka odnosi, već im ona često služi i kao prepoznatljivije sredstvo za orijentaciju u gradskom prostoru. Navešćemo samo nekoliko upečatljivih primjera naziva zgrada koje su dobile ime po osnovu različitih simboličkih značenja koji se vezuju za njih, kao što su na primjer:

- «*Pet udovica*» (radi se o pet solitera koji su dugo vremena bili usamljeni objekti u «*Ulici serdara Jola Piletića*», a i danas zbog svoje veličine «štrče» nad ostalim objektima u ovoj ulici, te tako odaju utisak «samaca» u okolnom prostoru);
- «*Vampirica*» (dobila naziv po tome što se u blizini nje nalazi nekadašnje tursko groblje);
- «*Zgrada mozgova*» (dobila naziv po tome što su ovu zgradu nastanjivali akademici i profesori);
- «*Lordovka zgrada*» (dobila naziv po tome što su je nastanjivali mnogi funkcioneri iz doba komunizma);
- «*Krstarica*» (dobila naziv po tome što su je nastanjivala vojna lica);
- «*Dva pendreka*» (dobila naziv po tome što su je nastanjivali policajci);
- «*Seljanka(e)*» (Podgoričani ovim imenom nazivaju zgrade koje nastanjuju novopridošli stanovnici grada);
- «*Tri junice*» (naziv dobila po tome što se na njenom mjestu nekad nalazila stočna pijaca);
- «*Pejton*» (ime dobila po popularnoj TV seriji, jer se gradila u vrijeme njenog emitovanja);
- «*Lepa Brena*» (ime dobila po jednoj od muzičkih ikona 80-tih godina na području bivše SFRJ);
- «*Pogled u budućnost*» (je žargonski naziv za zgrade koje se nalaze pokraj groblja Čepurci);

³⁷ Izvod iz razgovora, autora teksta sa stanovnicima grada o ulozi koju žargonski nazivi ulica imaju u njihovoj orijentaciji u urbanom prostoru glavnog grada Crne Gore. (Razgovor obavljen 16.05.2016. godine).

- Plave zgrade u Bloku u dobile naziv “*Skadar na Bojani*” (ime su dobile zbog dugog trajanja njihove gradnje);
- “*Devet Jugovića*” (koja je navodno dobila ime zbog devet ulaza);
- “*Splićanka*” (zgrada je nazvana po graditeljima iz Splita, čuvenim po kvalitetnom radu).
- Zgrada koja ima crni krov i malo tamniju fasadu, stanovnike Zabjela je asociirala na kolač “išler”, pa je tako i dobila ime - “*Išlerka*”.
- Zgrade sa prepoznatljivim bojama poznate su kao “*Južno voće*”, pa su soliteri crvene i narančaste boje nazvani “*Trešnja*” i “*Pomorandža*”, dok se u njihovoj blizini nalaze zgrade “*Limun*” i “*Kivi*”. “*Kanarinka*” i “*Papagajka*” (dobile su ova imena zbog boje fasada), itd.
- Neke zgrade su zbog svog kockastog oblika dobile “slatki naziv” - “*Kocke šećera*”, itd.

Dakle, jedan od vidova unošenja reda u urbanu teksturu jeste i deskriptivno, odnosno žargonsko i neformalno oslovljavanje ulica i zgrada. Treba napomenuti da ovi žargonski nazivi zgrada u Podgorici opstaju, čak i kada se vremenom promijeni njen spoljašnji izgled, tj. kada zgrada izgubi asocijativno spoljašnje obilježje, po kome je i dobila ime. Tako, fasada zgrade “*Šargarepa*” (nazvana zbog boje fasade koja podsjeća na boju šargarepe) vremenom je izgubila svoju boju, ali, kako tvrde njeni stanovnici, mnogi ljudi uopšte i ne znaju koja je ulica na kojoj se ona nalazi, ali svi znaju za “*Šargarepu*”. Takođe, čest je slučaj da stanari ovih «žargon zgrada» i ne znaju kako i po čemu je njihova zgrada dobila ime, kao što je slučaj sa zgradom “*Napolitanka*”, već samo pretpostavljaju da je naziv dobila po čuvenom slatkim proizvodu, ali kao i u prethodnom slučaju ova zgrada u Podgorici je mnogo poznatija po svom žargonskom nazivu, nego li po imenu ulice u kojoj se ona nalazi.

Ovi primjeri pokazuju da građanima Podgorice zvanični nazivi ulica često ništa posebno ne znače, niti predstavljaju pouzdan i prepoznatljiv orijentir u prostoru, već oni sami formiraju jednu neformalnu urbanu teksturu koja ima veoma važnu, ne samo subkulturnu funkciju u smislu oblikovanja i bogaćenja svakodnevnih jezičkih “misterija”, već i praktičnu funkciju, jer ovi žargonski nazivi, kao svojevrsne jezičke “vragolije” često predstavljaju mnogo pouzdaniji orijentir od zvaničnih nazivlja ulica. Sa druge strane, postojanje ovih žargona, ali prije svega njihovo istrajno njegovanje, pa čak i njihova znakovna prevlast nad zvaničnim (h)odonymima u hijerarhiji urbanih orijentira, može se protumačiti i kao svojevrsan vid čuvanja tradicije i izvornosti lokal-neformalnog “bilježenja” urbanog teksta. U tom smislu, ako ništa više, ovaj neformalni žargonski tekst, na izvjesan način predstavlja latentnu “pobunu grada” koji se nalazi pred snažnim naletima tržišnog imaginarijuma i neoliberalnih metastaza koje sve više zaposjedaju i nazivlja ulica glavnog grada Crne Gore.

Ukoliko se osvrnemo na neke specifične odlike urbane toponimije (ili još specifičnije urbanih (h)odonima) koje je glavni grad Crne Gore “zadobio” u posljednjih nekoliko godina, onda bismo mogli reći da se Podgorica postepeno pretvara u čudnovati “Civitas Solis” u kome, naravno, ne vlada umni “Hoh” uz pomoć svojih savladara “Moći”, “Mudrosti” i “Ljubavi”, već njime diriguju “kompozitori” tržišnog investicionizma koji poput Mefistoflea “uzimaju duše gradovima” da bi logikom rekurzivnih funkcija, analogno “veličini uloga”, zaradili “ulični spomen” bar na jednoj njenoj tabli, ako može i bista, utoliko bolje!? Usled toga, harmonija između tradicije i razvoja u “*Gradu Sunca*” o kojoj je sanjao Tomo Kampanela, ostaje pusti san za Podgoricu, iako ona zaista jeste grad sa rijetko puno pravog sunca. Naime, o čemu se radi?

Podgorica je slijedeći i održavajući obred političke religije, revnosno podržala geslo *lex orandi lex credendi*, s tim, što u ovozemaljskoj religiji spasenja ili potrošakoj kulturi, imamo maksimu koja je i misleni epitaf ovog grada – *pravilo investiranja diktira pravilo vjere* u bolje sutra i u ispravnost gratifikacije i “pozlate idola!” A ko su idoli? U registrovanju posredovanog fenomena, patvorenosti i neoliberalne poslušnosti, u Crnoj Gori se održavaju fantazmi i “imaginativne agenture”, koje investiraju one teme i uvjerenja, da se u potencijalnim investitorima kriju “prosvjetitelji”, ali ne i “konkvistadori”, čija će djela doprinijeti kulturnoj raskoši nekog grada. Prosto rečeno, zatura se svoje nasleđe, sopstveni tropizmi, da bi se stvorilo plodno tle za manirizam. Utilitaristički se niveliše iris tradicije, kako bi genetsko nasleđe izgubilo kulturnu draž, a njihovo mjesto, zauzimaju reprezentanti tržišnih performativa. Eklatantan primjer ovog uvida, jeste otvoreni “*Kraljev park*” u Podgorici (čije renoviranje je finansirala Vlada Republike Azerbejdžan), koji je u slavu krunisanja crnogorskog kralja Nikole I Petrovića Njegoša, imputirano obezbijedio “susjedstvo” i Huseinu Džavidu koji je osim po pisanju poezije poznat i po borbi protiv staljinističkog režima. Husein Džavid (o kome znamo sve još iz prvih školskih klupa, zar ne?) je od strane vladajućeg establišmenta predstavljen kao slavni azerbejdžanski pjesnik i dramski pisac, te zahvaljujući tome, zvaničnim aktom³⁸ odlučeno je da mu se podgine spomen-bista u Kraljevom parku³⁹, odmah preko puta biste prvog srpskog štampara i izdavača - Božidara Vukovića Podgoričanina čija je bista za ovu priliku rekonstruisana. Pored toga u znak crnogorsko-azerbejdžanskog prijateljstva, ulica koja se prostire od buleva Mihaila Lalića (produžetak ulice Meše Selimovića) na jug, do ulice Studentske, a koja vodi do statue Huseina Džavida nazvana je imenom glavnog grada Republike Azerbejd-

³⁸ Odluka o podizanju spomen-biste Huseinu Džavidu („Službeni list Crne Gore – opštinski propisi“, broj 41/1212. od februara 2013. godine).

³⁹ Koja se nalazi u zahvatu parka na desnoj obali Ribnice (preko puta nekadašnjeg Hotela „Crna Gora“, sadašnjeg „Hilton“), u dijelu Bulevara Svetog Petra Cetinjskog i Bulevara kralja Nikole.

žan - Bakua (*"Ulica Baku"*)⁴⁰. Ova praksa je u Podgorici postala gotovo ustanovljena inicijacija, svojevrsni "investicioni obred", da kako koji investitor stigne u Crnu Goru, nerijetko postane i ktitor nekog urbanog amblema – bilo da od grada na poklon dobije spomen-bistu ili mu podgorička vlast prigodno imenuje ulicu po nekom znaku ili ličnosti iz zemlje njegovog porijekla. Tako po istom šablonu, a zbog povezanosti sa "investicionim fondom" Ujedinjenih Arapskih Emirata, gradska uprava je odlučila da imenuje jednu od svojih ulica (koja spaja ulicu Cetinjsku put i bulevar Džordža Vašingtona, sa južne strane Atlas Capital Centra) u čast njihovog osnivača *Šeika Zaida bin Sultana Al Nahijana*⁴¹. Naravno, kao i u prethodnom slučaju, "zvanični razlog" za prihvatanje El Zaida u sistem (h)odonima Podgorice je bio taj, da je on prvi vladar iz zemalja muslimanskog svijeta koji je ženama omogućio da uđu u parlament. Koliko ovaj "zvanični razlog" i "zvanična zabrinutost" odgovaraju stvarnim brigama o pravima žena i rodnoj ravnopravnosti "na ulici" najbolje svjedoče podaci u nazivima ulica u Podgorici. Naime, od 457 imenovanih ulica, samo 12 njih nosi ime neke poznate žene⁴². Dakle, izdašna investicija, *diktirala je pravilo molitve i čin vjere!*

Na drugoj strani, a u prilog tezi da se u Podgorici utilitaristički niveliše iris tradicije i zatura sopstveno nasleđe pri izboru uličnih (h)odonima, vrijedno je pomenuti još jedan interesantan primjer. Naime, radi se o akciji koju je 4. februara 2013. godine, sproveo udruženje "*Crnogorska alternativna kultura*" iz Podgorice koji su u spomen na datum rođenja Borislava Pekića postavili uličnu ploču sa imenom velikog pisca. U želji da podsjetu "gradske oce" na lik i djelo slavnog pisca, članovi ovog udruženja postavili su uličnu ploču na kući (u centru Podgorice) u kojoj je on nekada živio, međutim, već sutri dan ploče sa njegovim imenom nije bilo, vraćena je ambijentu zaborava! Dakle, Borislav Pekić je imao svoju ulicu na jedan, više od toga, prema "ocima" glavnog grada Crne Gore, očigledno, nije ni zaslužio. U skladu sa anatomijom njegovog stvaralaštva, izgleda da je to i zaista bio "*dan kojeg su pojeli skakavci*". U prilog ovoj konstataciji navedimo još jedan upečatljiv primjer koji nedvosmisleno pokazuje da u "*godinama skakavaca*" investicioni simboli imaju

⁴⁰ Odluka o određivanju naziva ulica i mosta u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", br. 28/06 i "Službeni list CG - opštinski propisi", br. 39/10 i 18/12 od 12. februara 2013. godine).

⁴¹ Odluka o određivanju naziva ulica i mosta u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", br. 28/06 i "Službeni list CG - opštinski propisi", br. 39/10 i 18/12 od 12. februara 2013. godine).

⁴² Na zvaničnom sajtu indeksa ulica u Podgorici nalazi se svega 11 ulica sa ženskim imenima, ali znamo da se na periferiji grada nalazi *ulica Jelene Savojske* koje nema na ovom spisaku, a moguće je da postoji još poneki ženski (h)odonim, a da nije upisan u pomenutom izvoru. Na ovom sajtu nalaze se sledeće ulice koje nose nazive po poznatim ženama: Desanke Maksimović, Isidore Sekulić, Jelene Balšić, Jelene Savojske, Jelene Četković, Jelice Masković, Kraljice Jakvinte, Ksenije Cicvarić, Princeze Ksenije, Seleme Maljević, Stane Tomašević Arnesen, Vukice Mitrović (<https://www.planplus.rs/podgorica/podgorica/ulice>)

nesumnjivo mnogo veći značaj od kulturno-istorijskih simbola. Naime, u odsustvu “investicionog pokrića” crnogorska princeza *Jelena Savojska* ne zaslužuje visoko mjesto hijerarhiji urbanih (h)odinima. Činjenica da se radi o jednoj od najsvestranijih princeza u novijoj istoriji Balkana koja je poznata i po ogromnom dobrotvornom radu, nije bila dovoljna za više od jedne neugledne uličice na periferiji grada koja se prostire od ulice Doma (MZ Donja Gorica) ka jugu⁴³.

Slika 5.

The Capital Plaza u ulici Šeika Zaida⁴⁴

Slika 6.

Tabla sa imenom ulice crnogorske princeze Jelene Savojske na periferiji grada⁴⁵

⁴³ Odluka o određivanju naziva ulica i mostova u Podgorici (“Službeni list RCG - opštinski propisi”, br. 28/06 od 16, 19 i 20.04.2010. godine)

⁴⁴ Izvor: <https://www.across-magazine.com/largest-commercial-and-residential-facility-in-montenegro-opened/>

⁴⁵ Izvor: <http://www.vijesti.me/vijesti/jeleni-savojskoj-neugledna-ulica-na-periferiji-podgorice-90528>

Na taj način u sistemu urbane tekture, istorijske ličnosti koje su stvarale istoriju Crne Gore, pomalo gube na važnosti u odnosu na “investicione ličnosti” čija solventnost, obezbjeđuje, po svemu sudeći i trajnije pamćenje! Prevedimo na rečnik postmodernizma, jasno je da je riječ o neoliberalnom kapitalizmu, koji ne uspostavlja samo represiju i zavisnost u ekonomskom smislu, već sebe uspostavlja kao jedino validan “utisak vremena”, a dotadašnji tradicionalni poredak, svrstava u izborni i nedovršeni fragment sjećanja, koji se obesnažuje naracijama tržišne ideologije! *Materijalna sitost, zamijenila je duhovnu glad!* Ako je mjesto (ulica) “našeg šeika” (zabliježeno je i to da je brižni šeik prilikom svoje posjete, Crnu Goru dva puta nazvao Makedonijom) za “počasni” (de)sakralizujući amblem u Podgorici imenovalo njegovo tržišno “hodočasništvo”, jer je prvi izveo naftu, da li je onda gradsku upravu glavnog grada Crne Gore, da oslovi ulicu njegovim imenom, inspirisalo kulturno obavezivanje prožeto demagoškim arsenalom multikulturalizma ili mogućnost da se dobije propusnica za rad u pečalbi?

Naravno u takvom simboličkom metežu, imena kulturnih i istorijskih djelatnika, smještaju se na periferiji grada, da na svojevrsan način posvjedoče, kako je i sama kultura obitava “na marginama”. Analogno, gubljenju osjećaja za istaknute ličnosti iz istorije Crne Gore, neka od onih mjesta, na osnovu kojih se i moglo čitati porijeklo Podgorice, devastirana su, da bi se umjesto njih, povjerenje dalo novom investicionom vremenu, koje proganja vjerodostojna sjećanja na njih. Tako je Hotel “*Crna Gora*” (nekad preopznatljiv arhitektonski simbol Podgorice) koji je i svojim imenom svjedočio svoje porijeklo zamijenjen hotelom “*Hilton*”; “*Kino kultura*” koja je bila svjedočanstvo jednog vremena, postala je ne samo gabaritni apatrid, već i misleni imigrant! Nešto drugačiji primjer sa istom “sudbinom” je skulptura “Fontana” (poznatija pod nazivom “Kupačica”) koja se ranije nalazila u parku preko puta Skupštine. Skulptura koja je trebala da dočara ljepotu crnogorske djevojke, srušena je, da bi se ubrzo našla u smeću. Na simboličan način, i ovaj primjer pokazuje da umjetničkim djelima i nije mjesto ispred Skupštine, takođe, svjedoči i o “mjestu” koje umjetička djela “zaustavljaju” (ali, “mjestu” na kome završavaju) u postojećem investicionom sistemu vrijednosti koji hara nad kulturom. Zanimljivo je još istaći i sledeći kontekst duhovnog meteža. Naime, pored Sabornog hrama *Hristovog vaskrsenja*, sticajem okolnosti bio je smješten cirkus. Na taj način, monumentalno zdanje Podgorice, dobilo je svoj opozit, upravo onako, kako smo to i ustvrdili u radu. Duhovni i arhitektonski prepoznatljiv simbol glavnog grada, dobiće svoj surogat u geografiji potrošnje – cirkusnog izdanja. Možemo postaviti pitanje, da li su gradskoj upravi važniji duhovni ili platežno meritorni i cirkusantski svjedoci istine?

Slika 7.

Skulptura “Kupačica” u hrpi smeća⁴⁶

Naglim ekonomskim napretkom već podgrijani potrošački apetiti, bukvalno su se razbuktnu u svestranom privrednom, kulturnom i modnom susretu sa svijetom. Na potrošačku kulturu u Crnoj Gori snažno utiču potrošačke kulture iz zapadnog svijeta, preko raznih komunikacija. S obzirom na činjenicu da se vrijednosti iz područja potrošnje prelivaju u druga područja društvenog života, možemo zaključiti da je i crnogorsko društvo *in totum* društvo potrošačke kulture (šire, Živković, 2012: 63-73). Ako je za društva komunističke provincije važila maksima da pate od viška istorije, čini se, da smo promašili istorijski kolosjek i preuzeli još jednu nepažnjom “ispuštenu štafetu”, i to tako da patimo i od viška ekonomske svijesti.

Otvaranjem trgovinskih mreža u većim gradovima Crne Gore, posebno u Podgorici nastao je tzv. “trgovinski fetišizam”. Naime radi se o tome, da se ljudi sve više identifikuju sa prestižnim trgovinskim centrima (kao što je Delta City), koji su središta gdje se smještaju idealni, savršeni, rajski prostori, koji su paradigma čitavog svijeta u malom, “savršena slika kosmosa”. Takvi centri tipična su reifikacija kako po asortimanu sadržaja i usluga koje nude tako i kontekstu kičerskog gigantizma (postsocijalistički korektiv socijalističkog realizma). Kada su u pitanju arhitektonski projekti i dalje su, bar kada je u pitanju Podgorica (mada se i u ostalim gradovima Crne Gore mogu pronaći slični motivi), zadržani elementi gigantizma, koji su bili dominantni u socijalističkom vremenu. Mimikrijska rješenja, odaju recidive socija-

⁴⁶ Izvor: <http://www.kolektiv.me/22505/Skulptura-Kupacica-pliva-u-gomili-smeca>

lizma⁴⁷. U masovnom društvu, potrošnja se javlja kao znak moći i društvenog položaja, pa su zato ljudi sa mega zahtijevima poželjni kao akteri i apologete potrošačkog društva. Potrošačka psihologija i funkcionalna veza proizvodnje s potrošnjom masovnih proizvoda poslužile su apologetama masovnog društva, da potrošnju proglase glavnim faktorom nove kulture, pa i svojstvom novog duha vremena. Otuda, arhitekt i nekadašnji ministar urbanizma Miodrag Burzan, Podgoricu ovako vidi:

„Kao jednu veliku nekretninu, više nego kao grad“ (cit. u: Rakela i dr., 2007).

6. Zaključak

Brižljiva teorijska opservacija, koja je “portretisala” teksturu urbanog prostora Zagreba i Podgorice, u prvi plan je istakla ideološku zaostavštinu, ne samo u domenu postsocijalističke transformacije prostora, već i na “paleti društvene svijesti” vidljive tragove utisnutih “političkih žarišta”. Na tom fonu razmišljanja Dubravka Ugrešić ispravno primjećuje kada govori o “konfiskaciji pamćenja”, „Politička borba je borba za teritorij kolektivna pamćenja. S raspadom višenacionalne Jugoslavije započeo je proces konfiskacije jugoslavenskoga kolektivnog pamćenja i njegove zamjene konstruktom nacionalna pamćenja. Rat je samo ubrzao proces i radikalizirao mjere. *Danas je, čini se, posao uspješno priveden kraju: izbrisano je jedno pamćenje za račun uspostave drugoga*“ [naš kurziv] (cit. u: Radović, 2012: 252). Na osnovu predočene pripremljenosti za proučavanje naznačenog problema, odlučno smo izložili i teorijski profil, koji je bio orijentir u ovom radu. Pošto je zadati predmet studije *simbolički preobražaj prostora*, nezaobilazan teorijski trag morao je poći od M. Fukoa i njegove percepcije i razmatranja “političkog prostora”. Oslobođeni svih “name-ta subjektivne vizure” u tumačenju reprezentovanog okvira istraživanja, željeli smo kroz teorijske i empirijske “anotacije” ukazati na one društvene promjene koje su dovele do “usamljenosti” gradova koji su u fokusu ovog posmatranja. Jasno je, da je postsocijalistički period koji je zahvatio “prostore” Zagreba i Podgorice, sa sobom donio ne samo nagli razvoj, već i jedan oblik ideološkog monizma, koji iz urbanog planiranja isključio socijalno jezgro. Iako su u radu, primjetni neki teorijski uzusi sagledavanja fenomena sa stanovišta ljevice i desnice, ipak smo, u nastojanju što

⁴⁷ To se ne ogleda samo u izgradnji stambenih građevina i tržnih centara, već i u izgradnji spomenika, gdje se mogu pronaći epitafi koji prevazilaze eshatološke poruke. „U čitavom tom ‘istorijsko-kulturnom’ kontekstu nezaobilazna je spomenička izgradnja posebno domovi revolucije sa ‘umjetničkim izrazom’ fotografskih slika i naslikanih fotografija, sa motivima iz revolucije i monolitne komunističke izgradnje. Svi putevi vode u centralnu ulicu, ili centralni trg, koji ne mogu nositi drugi naziv do imena vrhovnog tvorca i ‘prvog čovjeka’ od svih stvarnih a pogotovo prošlih pa čak i od mogućih budućih ljudi“ (Božović, 2009: 102).

objektivnijeg približavanja “dominirajućih modela stvarnosti”, pribjegli održavanju teorijske “budnosti i trezvenosti”, kako ne bi ugrozili vrijednost saznanja.

U ovoj studiji, ingerentnost stavova, temeljili smo, kao što je i ranije izrečeno, na “subordinaciji društvenih fenomena”, kako bi prednost i teorijsku saglasnost istraživanja, dali upravo onim fenomenima, koji predstavljaju i ogled urbanizacije i ideološkog uređenja prostora. Na primjeru grada Zagreba, primjetno je bilo snažno distanciranje od ideologije socijalizma, što je i uslovalo (nakon osamostaljenja Hrvatske), dekomemoraciju urbane teksture socijalizma, odnosno, došlo je do revalorizacije predsocijalističke prošlosti i nasleđa, tačnije njene (re)komemoracije i unošenja u čitljivu strukturu “novog/starog” urbanog teksta. To je ovoj studiji, dalo za pravo, da u urbanoj arhitekturi uoči simboličke poruke novog političkog portekta, koji je brisao sjećanje na na obilježja komunističke ideologije. Na taj način, oblikovali su se kolektivna svijest i kolektivni identiteti, a procesi brisanja (h)odonimnih simbola bili su plodno tle za formiranje nacionalnog i kulturnog identiteta. Za razliku od Zagreba, Podgorica u smiraju prošlog vijeka nije doživjela značajnije promjena u teksturi urbane topografije. Ovi procesi se ne mogu posmatrati sinhronijski, iz razloga što je transformacijski period u Hrvatskoj protekao u ratnim dešavanjima, dok je Crna Gora u savezu sa Srbijom, na izvjestan način predstavljala sukcesivnog nastavljača državne zajednice. Nakon 2000. godine i kroz politiku postepenog razlaza sa Srbijom, u uslovima jačanja svijesti o državnom statusu, došlo je i do povećane intervencije u urbanoj teksturi grada Podgorice. Međutim, nije došlo do značajnijeg brisanja socijalističkih simbola, odnosno, ulice koje su bile intonirane simbolima tog vremena, postepeno su pomjerane na “periferne lokacije”. To je dovelo do rekomemoracije i obilježavanja urbane arhitekture nacionalnom simbolikom (sjećanjem na crnogorske dinaste).

Sa druge strane kroz proces postsocijalističke transformacije, iskristalisala se sklonost ka “histeričnom manirizmu” potrošnje i tržišne ranjivosti, to je uslovalo pojavu da se stanovnici Zagreba i Podgorice, u serijalnom odmotavanju neoliberalnog kolonijalizma, nađu u situaciji ili etapi kulturnog odumiranja prostora i ustanku gradova bez imena. Boravak na sopstvenoj zemlji, uslovljen je idolatrijom glorifikovanja “lukrativnih investitora”. Reklo bi se, da je “ideološko vrijeme” tražilo i “ideološko slijeđenje njegovih simbola”. Kao što je i naglašeno u radu, postsocijalistički razvoj, zahtijevao je prevladavanje prošlosti i “odvikavanje” od socijalističkih “manira”, ne samo u navikama građana, već i u promjeni prostornog ambijenta i arhitekture, koji prate logiku neoliberalizma. Dosadašnji tok analize, obezbijedio nam je prepoznavajuću saglasnost sa *duhom vremena*, naravno, pojmijene u koordinatama koje su dovele do formulacije da su i rute hrvatskog i crnogorskog društva, bar kada su u pitanju njihove prestonice, poprimile, prema teorijskim formulacijama i nalazima, karakter nasilne aglomeracije i šokantnu rizičnost, koja se ogleda u njihovoj “(ne)inspirisanoj brizi” za stanovnike njihovog prostora.

Literatura

1. Azaryahu, M. (1986). Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin. *Journal of Contemporary History*, 21/4.
2. Azaryahu, M. (1990). Renaming the Past: Changes in "City Text" in Germany and Austria, 1945-1947. *History and Memory*, Vol. 2, No. 2.: 32-53.
3. Azaryahu, M. (1996). The power of commemorative street names. *Environment and Planning D. Society and Space*, volume 14: 311-330.
4. Balibar, E. (1997). *Les frontieres de l'Europe.* "La crainte des masses: Politique et philosophie avant et après Marx. Paris: Ed. Galilée.
5. Bilig, M. (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX Vek.
6. Božović, R.R. (2009). *Život kulture*. Beograd: Filip Višnjić.
7. Dragojević, R. (2012). «Između 8. maja i 9. svibnja». *Novosti*, 25. 4. 2012.
8. Fukujama, F. (1997). *Kraj istorije i poslednji čovjek*. Podgorica: CID.
9. Govedarica, N. (2012). Zemlja nesigurne prošlosti / Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011, u: Karačić, D.; Banjeglav T. i Govedarica, N. (ur). *Re:vizija prošlosti / Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung / ACIPS, 163-206.
10. Gredelj, S. (1997). *Izazovi i zamke tranzicijske paradigme: Konceptualno-teorijsko samopropitivanje sociologije društvenog razvoja*. Filozofija i društvo XII. I Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
11. Grupa autora. (2011). *Dometi Tranzicije - Od Socijalizma Ka Kapitalizmu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
12. Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
13. Kuljić, T. (2005). *TITO: sociološko-istorijska studija* (drugo, dopunjeno izdanje). Zrenjanin: Gradska narodna.
14. Kuljić, T. (2011). *Sećanje na Titoizam: između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa.
15. Latur, B. (2010). *Nikada nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediterran publishing.
16. Light D. et al, (2002). Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 56: p.136.
17. Light, D. (2004). Street names in Bucharest, 1990–1997: exploring the modern historical geographies of post-socialist change. *Journal of Historical Geography*, 30(1): 154, 19.
18. Marijan, Z. J. (2014). Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912–1928. godine. *Studia ethnologica Croatica*, Vol.26 No.1.
19. Marjanović, B. (2007). Promjena vlasti, promjena ulica. *Diskrepancija*, VIII, 12. 5. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
20. Markovina, D. (2014). Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. U zborniku radova: *Politička upotreba prošlosti*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija– AKO, str. 265-296.
21. Potkonjak, S. i Pletenac, T. (2007). Grad i ideologija: "Kultura zaborava" na primjeru grada Siska. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 19: 171-198.
22. Radović, S. (2011). *Politike i kontrapolitike identiteta i prostora: slučajevi sa beogradskih ulica nakon 2000. godine*. Beograd: Glasnik Etnografskog instituta SANU LIX (2) str. 99-123.

23. Radović, S. (2012). *Gradski tekst i toponimija i konstrukcija lokalnog identiteta* (doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu: Filozofski Fakultet.
24. Radović, S. (2013). Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima. U zborniku radova: *Politička upotreba prošlosti*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, str. 313- 331.
25. Radović, S. (2014). *Etničko čišćenje ulica*. (Šimpraga S. Intervju sa S. Radovićem). H-Alter- H-Alter - Udruga za medijsku kulturu, Kultura, 6. III 2014.
26. Radović, S. (2014). Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslovenskim zemljama. *Narodna umjetnost*, vol. 51, no. 2: 117-132.
27. Radović, S. (2015). Grad kao tekst (III). Prestolnica se ne pravi preko noći. U: *Dani*. 967. 25. XII, str. 60-63.
28. Rakela, M. (2007). *Izgnubljene duše balkanskih gradova*. Putopis, Radio Slobodna Evropa.
29. Ranković, M. (1983). *Opšta sociologija umetnosti*. Beograd: Svetozar Marković.
30. Rihtman-Augustin, D. (2000). *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
31. Samardžić, O. (2016). Temporalna tekstura postsocijalističke transformacije: deesencijalizacija jedne društvene stvarnosti, u: »*Postsocijalizam (Crna Gora-Rusija 1990-2015)*« (prir. Vukićević S.). Nikšić/Moskva: Institut za sociologiju i psihologiju-Filozofski fakultet/Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова-Социологический факультет, str.377-426.
32. Sodža, V. E. (2013). *Postmoderne geografije / Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikacije / Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum.
33. Stanić, J.; Šakaja, L. i Slavuj L. (2009). Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova. *Migracijske i etničke teme*, 25 / 1-2: 89–124.
34. Verderi, K. (2005). *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*. Beograd: Fabrika knjiga.
35. Vujović, S. (2014). Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije. *Sociologija*, Vol. LVI: N° 2.: 145-166.
36. Vuković, S. (2010). *Crna Gora, Tito*. Podgorica: SUBNOR Crne Gore.
37. Žikić, B. (2012). Vremenska kontekstualizacija kulturnih predstava o postsocijalizmu, tranziciji i evrointegracijama u Srbiji. *Etnografski problemi*, (VII/4): 899-917. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
38. Živković, P. (2012). Pred porotom tradicije. *Sociološka luča (časopis za sociologiju, socijalnu antropologiju, socijalnu demografiju i socijalnu psihologiju)*, Nikšić : Filozofski fakultet / Institut za sociologiju i psihologiju, Godina VI, broj – 1: 63-73.
39. Živković, P. (2016). Antropološka misao rizičnog društva, u: »*Postsocijalizam (Crna Gora-Rusija 1990-2015)*« (prir. Vukićević S.). Nikšić/Moskva: Institut za sociologiju i psihologiju-Filozofski fakultet / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова-Социологический факультет, str. 333-376.

Dokumentacija

1. Zapisnik sa sastanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/48 (arhivski izvor).
2. Odluka o promjeni naziva Bulevara Blaža Jovanovića u Bulevar Nemanjina obala u Podgorici ("Službeni list SRCG-opštinski propisi", broj 16/90 od 26. juna 1990. godine).
3. Odluka o promjeni naziva ulica u naselju Stari aerodrom u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", broj 11/93 od 14. maja 1993. godine),
4. Odluka o promjeni naziva ulica i trgova u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", broj 04/04 od 12. februara 2004. godine),
5. Odluka o određivanju naziva ulica i trga i promjeni naziva ulica u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", broj 13/04 od 21. aprila 2004. godine),
6. Odluka o određivanju i promjeni naziva ulica u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", broj 08/05 od 21. marta 2005. godine),
7. Odluka o određivanju i promjeni naziva ulica u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", broj 31/05 od 06. oktobra 2005. godine),
8. Odluka o određivanju naziva ulica i mostova u Podgorici ("Službeni list RCG - opštinski propisi", br. 28/06 od 16. 19 i 20.04.2010. godine)
9. Odluka o podizanju spomen-biste Huseinu Džavidu („Službeni list Crne Gore – opštinski propisi“, broj 41/1212. od februara 2013).
10. Odluka o određivanju naziva ulica i mosta u Podgorici ("Službeni list RCG-opštinski propisi", br. 28/06 i "Službeni list CG - opštinski propisi", br. 39/10 i 18/12 od 12. februara 2013. godine).
11. Odluka o promjeni naziva Trga Republike u Podgorici ("Službeni list CG-opštinski propisi", broj 22/16 od 18. maja 2016. godine).

Internetski izvori:

1. <http://www.panoramio.com/photo/10946380> (juli, 2016.)
2. <https://www.across-magazine.com/largest-commercial-and-residential-facility-in-montenegro-opened/> (juli, 2016.)
3. <http://www.vijesti.me/vijesti/jeleni-savojskoj-neugledna-ulica-na-perferiji-podgorice-90528> (juli, 2016.)
4. <http://www.kolektiv.me/22505/Skulptura-Kupacica-pliva-u-gomili-smeca> (juli, 2016.)
5. <http://cultstud.ffri.hr/kultura-u-akciji/osvrti/573-ulice-moga-grada> (juli, 2016.)
6. <http://investinpodgorica.com/index.php/me/podgorica> (juli, 2016.)
7. <http://politika.com/8-svibanj-dan-oslobodenja-zagreba> (juli, 2016.)
8. <http://ulcinj.mapa.in.rs/>. (juli, 2016.)
9. <http://www.vijesti.me/tv/podgorica-oko-600-ulica-bez-imena-883950> (juli, 2016.)
10. <http://www.vijesti.me/vijesti/blok-9-adresa-im-je-naziv-kafica-ili-kladionica-91973> (juli, 2016.)
11. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trg_hrvatskih_velikana_3.,_a_Horv%C3%A1t_Nemzeti_Bank_%C3%A9p%C3%BClete._Fortepan_6200.jpg (juli, 2016.)
12. <https://sites.google.com/site/mnesite/home/podgorica> (juli, 2016.)
13. <https://www.planplus.rs/podgorica/podgorica/ulice> (juli, 2016.)

Obrad Samardžić

Predrag Živković

Faculty of Philosophy Niksic

Institute for Sociology and Psychology

E-mail: obradsamardzic@gmail.com / sociollog@gmail.com

SYMBOLIC TEXTURE POST-SOCIALIST TRANSFORMATION OF URBAN SPACE (PODGORICA - ZAGREB)

Abstract

Concerning the states from the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the collapse of the socialist system of social relations did not only signify the sending of “*Godot of history*” (communism) to the museum of “wax figures” of the time. The armed conflicts and suffering, pseudo-nationalism, repatriarchalization, physical destruction, economic crisis, massive population movements, economic and political transition and transformation on the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia whose consequences deeply affected the whole (post-socialist) reality of the Balkan states, were the result of the collapse. Regarding the symbolic transformation of the space in the period of post-socialism, it represented a sort of “(re)eternalisation” of the pre-socialist period, i.e. it represented a process in which the new political elite tried to disintegrate the socialist symbolism in order to build in “their” view of the “time” and as “such” to build it in the texture of the urban toponymy. Since socialism was proclaimed not the victim, but the “executioner” of the history, consequently, the post-socialist state of mind regarded socialism with a little understanding, which as a consequence had uncritical rejection of all the inheritance of the old system, i.e. its fundamental (not only ideological and political, and economic, but also cultural and symbolic) degradation. Powerful processes of renaming the streets, squares and boulevards, on the ground states of the former SFRY, once again showed that space cannot be interpreted as an “empty vessel”, but its inner symbolic texture must be carefully read in order to understand better the “nature” of social systems within which it shaped as “such”. This text reveals that the urban space of Podgorica and Zagreb in the beginning of the 90s was a field of a strong conflict between “ossified past”, “vulnerable present” and “sluggish future”.

Key words: post-socialist transformation, socialism, post-socialism, Podgorica, Zagreb, space, streets, squares, identity, ideology.

Anđelina Svirčić Gotovac
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatska
E-mail: angelinasg@gmail.com

POSTSOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA ZAGREBA I PODGORICE KAO GLAVNIH GRADOVA

Sažetak

U ovom se poglavlju bilateralni projekt pod nazivom *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja* nastavlja detaljnije baviti osnovnim predmetom istraživanja, prvenstveno društvenim i urbanizacijskim promjenama u glavnim gradovima Zagrebu i Podgorici tijekom zadnjih dvaju desetljeća. Analiziraju se kako tranzicijski period i njegov kontekst tako i kontekst ranijeg, socijalističkog perioda, bez uvida u koji nije ni moguće objasniti današnje stanje i način života u tim gradovima. Globalizacijski kontekst razvoja prostora sa svojim stalnim dihotomijama također utječe na, ali i potvrđuje periferni status tih zemalja u europskom i svjetskom kontekstu. Stoga se uz analizu provedenog istraživanja nastoje istaknuti konkretne specifičnosti, ali i nedostaci socioprostornih transformacija tih društava. Zanimljivo je da su istraživani gradovi pokazali dosta sličnosti u procesu preobrazbe, kako u ekonomskom i urbanističkom tako i demografskom pogledu. Obje su zemlje komparabilne i prema svojim negativnim demografskim trendovima s jedne strane, ali i izraženoj centralizaciji i hijerarhizaciji glavnih gradova s druge. Takva kretanja ne idu u prilog ravnomjernijem razvoju sustava naselja, pa tako ni ovdje istraživanih. Rezultati istraživanja dobiveni su analizom fokus-grupa sa stručnjacima provedenih tijekom 2015. godine u obama istraživanim gradovima i donose se u nastavku rada.

Ključne riječi: Zagreb, Podgorica, sustav naselja (mreža naselja), kvaliteta života, fokus-grupe.

1. Teorijski uvod

Suvremeni kontekst urbanizacijskog procesa u 21. stoljeću, koji uključuje globalizacijski i kapitalistički s jedne strane te tranzicijski i postsocijalistički s druge, i dalje je značajno neujednačen i dihotoman te stoga vrlo kompleksan. Također je i vrlo ubrzan, nesistematičan i nekontroliran, naročito u postsocijalističkim zemljama. Postsocijalistički se gradovi nalaze u svojevrsnom jazu između najrazvijenijih i najnerazvijenijih gradova svijeta te traže način prilagodbe globalizacijskim i tranzicijskim okolnostima. S prijelazom na novi društveni sustav i novo političko uređenje Hrvatska i ostale postsocijalističke zemlje već više od dva desetljeća traže svoj modus prilagodbe nastalim prvenstveno ekonomskim promjenama. „Polazeći od poimanja tranzicije kao poželjnoga cilja, tj. njezinoga normativnog postavljanja, možemo društvene promjene shvatiti preduvjetom promjena jednoga režima u pravcu drugoga, tj. kao konkretne uvjete i prostor tranzicije. Navedene uvjete, odnosno promjene u socijalnom prostoru shvaćamo kao procese ‘transformacije’ konkretnih društvenih struktura“ (Cifrić, 1998.:51-52). Demokratski politički sustav i ekonomski kapitalistički (ili neoliberalni) sustav od 1990-ih pokazuju svoje specifičnosti vidljive u raskoraku između formalnog prihvaćanja i njihove neformalne primjene unutar konkretnih društava. Specifične promjene, primjerice istaknuta moć samo manjeg broja društvenih aktera, prvenstveno političkih i ekonomskih, dalekosežno utječu na sve sfere društva i način života stanovnika. Transformacija često nije poželjna za većinu stanovništva jer je dovela do narušavanja nekih temeljnih ljudskih prava kao što su pravo na rad i pravo na pristojno stanovanje, što je vidljivo iz kontinuiranog rasta nezaposlenosti i sve većih troškova života u gradovima, ali i selima. Urbano-sociološko proučavanje kvalitete života ljudi u gradovima u Hrvatskoj, te ostalim susjednim zemljama, već dugo pokazuje i upozorava na brojne probleme nastale novim načinima „gradnje i proizvodnje gradova“ u tranziciji. U nastalim urbanizacijskim procesima najočitije posljedice mogu se pratiti upravo u glavnim gradovima, stoga će i primjeri Zagreba i Podgorice biti svojevrsni doprinos proučavanju nastalih fenomena.

Urbanizacijski proces današnjice poprima značenje višedimenzionalnosti jer ima obilježja ne samo fizičkog širenja u prostor već i obilježja nove urbane dinamike u njemu. Povezani, neprekinuti i (polu)urbanizirani prostori uz te gradove teško se mogu definirati tradicionalnim pojmovima, primjerice suburbanog i urbanog područja, već zahtijevaju novo definiranje i značenje. Različiti nazivi, kao što su metropolizacija, konurbacija, suburbanizacija, urbano širenje i razlijevanje (engl. *urban sprawl*), urbani sustavi (engl. *urban systems*), mreže naselja (engl. *settlements network*) ili urbano-ruralni kontinuum, prvenstveno označavaju procese širenja gradskih prema ruralnim naseljima, odnosno proces daljnjeg urbaniziranja okolnog prostora. Iako se na taj se način stopa urbaniziranosti svjetskog stanovništva povećava, to često

nije dovoljan pokazatelj prisutnosti i urbanog načina života u njima. Sve veći problemi današnjih gradova uzrokovani su upravo njihovim stalnim rastom, prvenstveno onih najvećih, što zatim dovodi do pada kvalitete života u njima, a s druge strane slabljenja i pražnjenja ruralnih prostora. „Pojačana urbanizacija ima iznimnu važnost za sadašnji svijet i obilježje je kako ekonomski razvijenih tako i ekonomski nerazvijenih ili onih u razvoju također. U isto vrijeme veliki gradovi po cijelom svijetu nastavljaju se povećavati“ (Scott, 2001.:814). Činjenica stalnog povećavanja svjetske urbane populacije, koja po nekim zadnjim procjenama iznosi i dvije trećine, zahtijeva posebnu pažnju jer se novi stanovnici doseljavaju u spomenute povezane, okolne, metropolitanske i suburbane prostorne strukture. Iako su urbani sustavi zapadnoeuropskih zemalja najbliže poželjnom obliku policentrične raspodijeljenosti urbanih uloga i funkcija u njima, s procesom globalizacije i postindustrializacije došlo je do velikih promjena uzrokovanih prije svega porastom metropolitanskih područja najvećih gradova i gubitkom stanovništva u manjim urbanim i ruralnim područjima. Jedno je od osnovnih obilježja tih gradova nepovezanost fizičkog povećanja njihovih granica s urbano-funkcionalnim praćenjem tog povećanja. To prvenstveno znači da su urbane funkcije prometa, rada, stanovanja i rekreacije, odnosno elementi koji ih čine, vrlo nejednako prisutne kako se granice grada pomiču dublje u prostor. „Pojam urbanog širenja (*urban sprawl*) je postao paradigmatika značajka postsocijalističkog urbanog razvoja. Europska komisija (2006.) opisala je gradove u mnogim istočnoeuropskim zemljama (npr. Bugarsku, Hrvatsku, Mađarsku, Latviju, Estoniju, Poljsku i Slovačku) kao one koji se šire u znatno širim razmjerima od onih u zapadnoj Europi“ (Hirt, 2015.:7). Ukoliko je to širenje samo fizičko, ali ne i funkcionalno, utječe zatim na pripadajući prostor čineći ga manje ili više ovisnim o najvećem urbanom središtu te se produbljuju postojeće razlike među njima. Manji su urbani centri, primjerice, često neusporedivi s veličinom najvećeg grada te i oni doživljavaju svojevrsnu stagnaciju. Jačanje samo jednog ili malog broja najvećih gradova pridonosi nastavku procesa izražene centralizacije. I Zagreb i Podgorica nekoliko su puta veći od svojih sljedećih gradova, te su dobri primjeri spomenutog procesa. Stoga glavni gradovi zaslužuju posebnu pažnju i analizu nastalih promjena u prostoru. Činjenica je također, s druge strane, da većinu postsocijalističkih zemalja, ali i europskih u cjelini, prate negativni demografski trendovi, koji uz proces centralizacije dodatno otežavaju trenutnu situaciju. Demografsko starenje na nacionalnoj razini i slabiji prirodni prirast u objema su zemljama značajno prisutni trendovi. Najveći porast stanovništva događa se u glavnim gradovima dok ostatak zemlje prati demografsko zaostajanje i stagnacija. Stoga je teže postići ravnomjerniju urbanu politiku ili plan razvoja (kojima se posebno na razini EU-a teži) za sve gradove i njihove urbane sustave, koji često nemaju ni jednaku ekonomsku snagu zadržavanja ili privlačenja stanovništva. Urbani se sustavi po svojoj definiciji „međusobno razlikuju po broju gradova, njihovim veličinama, hijerarhijskim odnosima, intenzitetu međusobnih

interakcija i veličinom prostora. S obzirom na veličinu prostora koji funkcionalno organiziraju, urbani se sustavi mogu podijeliti na lokalne ili dnevne, regionalne, nacionalne, internacionalne i globalne sustave. Između spomenutih urbanih sustava postoji određen hijerarhijski odnos“ (Zimmermann, 1999.:26). Ovdje će se analiza usmjeriti prvenstveno na nacionalne urbane sustave, i to na primjeru spomenutih dvaju gradova kao najvećih sustava naselja u svojim nacionalnim granicama.

Porast neujednačenosti razvoja prostora na nacionalnim razinama europskih zemalja danas je važno pitanje svih zemalja Europe, kako onih razvijenih ili centralnih tako i slabije razvijenih ili tranzicijskih, odnosno perifernih. „Organizacijske i prostorne implikacije novih ekonomskih trendova pretpostavljaju različite forme u različitim urbanim sistemima. [...] Gradovi na periferiji osjećati će sve veći jaz s novodefiniranom i pozicioniranom geografijom centraliteta“ (Sassen, 2006.:60). Kako će se u njima svakodnevni život zatim odvijati ovisi o novim mjestima ekonomske ‘centralnosti’, ali i o društveno-političkom kontekstu pojedine zemlje, o kojem i ponajviše ovisi koliko će se ‘približiti’ tim mjestima centralnosti. „Manji gradovi od 1980-ih nazaduju, često primjetno, i to se nastavlja do danas. Ustvari, postoji sada pojavno područje istraživanja fokusirano na tzv. smanjenje gradova (*shrinking cities*) u starijim industrijskim područjima Europe“ (Sassen, 2006.:55), odnosno gubitka njihovog ranijeg značenja. Za suvremene teorije prostora jedno od težih pitanja upravo su stvorene dihotomije koje su s novim urbanim geografijama moći dovele do velikih i nepremostivih razlika između globalnih i lokalnih prostora, koje, pozivajući se na Castellsa (2000.), najjednostavnije možemo nazvati dihotomijama između tzv. prostora tokova i prostora mjesta. Koliko su konkretni i lokalni centri življenja zaista i uključeni u postojeće globalne, informacijske, tehnološke i ekonomske ‘karte svjetskih tokova’ određuje onda i njihov status, najčešće nezavisan i vrlo ovisan. Prema Baumanu pak to „odcjepljenje nove globalne elite od njenih ranijih angažmana s lokalnim *populusom* i širenje jaza između prostora za život / bivših prostora za život onih koji su se odcijepili i onih koji su ostali vjerojatno je najdalekosežnija od svih društvenih, kulturnih i političkih promjena povezanih s prijelazom iz ‘čvrste’ u ‘fluidnu’ fazu modernosti“ (2009.:118). Upravo je to obilježje fluidnosti kao obilježje trajne promjenjivosti i nekonzistentnosti tipično za fazu tranzicije ovog dijela Europe prema fazi postmodernosti ili, ovdje primjerenije, posttranzicije kao faze neizlaska iz faze prijelaza i završenih transformacija.

Na primjeru istraživanih postsocijalističkih gradova, Zagreba i Podgorice, analizirat će se osim postsocijalističkog konteksta njihovog urbanog razvoja i njihov trenutni položaj uvjetovan spomenutim globalnim i centralizacijskim mijenama u postmodernoj urbanosti. Njihov je položaj glavnih gradova na periferiji ili poluperiferiji Europe činjenica, ali je važno ispitati postoje li neki pozitivni pomaci prema ‘centru’ u smislu načina i kvalitete života te koliko su oni u raskoraku s onim starim ili tradicionalnim obrascima društvenog života. Hrvatska kao članica Europske uni-

je svakako ima bolje preduvjete od Crne Gore za poboljšanje negativnih socioprostornih transformacija nastalih tijekom tranzicije, međutim koliko je i je li u tome i uspješna pokazat će analiza rezultata u nastavku rada.

1.1. Tranzicijski kontekst

Da bi se jasnije mogao razumjeti način funkcioniranja urbanih sustava u tim zemljama, važno je pojasniti kontekst same tranzicije i neke od najvažnijih aktera koji u njoj djeluju te time utječu i na sam prostor (kako urbani tako i ruralni). Postsocijalističku urbanizaciju nemoguće je razumjeti bez osvrta na prošlu socijalističku tradiciju urbanističkog planiranja, određenu jakom kontrolom države i dugoročnih prostornih planova, kojima je država kao akter ciljano planirala prostor gradova kako u ekonomskom ili industrijskom tako i društvenom ili stambenom smislu. „Postsocijalistička društva, nasljeđujući strukturu socijalističkog društva, a u kontekstu imperativa njezine promjene, nasljeđuju, dakle ne samo one strukture koje su izgrađene specifično socijalističkim nastojanjem (političke, radne, vrijednosne: kolektivizam – individualizam i sl.), već i one koje čine zajedničke karakteristike oba poretka“ (Hodžić, 2014.:86). Prijelazom na tržišni tip razvoja državno, javno i društveno vlasništvo većinom prelazi u privatno, te ga značajno određuju mehanizmi tržišta i proces privatizacije vlasništva. Dolazi do pojave novih društvenih aktera (Hodžić, 2005.; Pušić, 2015.; Seferagić, 2007.; Svirčić Gotovac, 2012.; Vujović, 2006.; Vukićević, 2008. i dr.), kao što su privatni investitori, koji mogu privatnim kapitalom investirati u prostor grada. U takvom kontekstu prostor (i urbani i ruralni) sve je manje pod kontrolom države, a sve više pod kontrolom pojedinaca s izraženim utjecajem. Grad i novi društveni sustav dijeli se prema Pickvanceu (2002.) na tzv. dobitnike i gubitnike u tranziciji. Pri tome su dobitnici moćni akteri političkog i ekonomskog sektora, a zajednički prostori ili javni prostori gradova gubitnici. Stoga se i razvoj prostora tranzicijskih gradova, pogotovo najvećih, zbiva vrlo nekontrolirano i ovisno u utjecaju i djelovanju navedenih dobitnika tranzicije.

Veliki gradovi, posebno glavni, ponajviše se ističu u toj urbanističkoj transformaciji jer su i najatraktivniji za ulaganja, te se događa da sve brže mijenjaju i dotadašnji urbani identitet. Postaju primjeri stalnog urbanog širenja svojih rubnih zona i periferije, ali i obnove središta, koju iniciraju nove komercijalne i kapitalističke vrijednosti upotrebe prostora. Osim tih vrijednosti te gradove nesumnjivo značajno određuje i isticanje novih nacionalnih vrijednosti, primjerice povijesno-kulturnih. Tako je, primjerice, početkom 1990-ih bio vrlo intenzivan proces vraćanja spomenika i naziva ulica i trgova istaknutih ličnosti, čime se željelo naglasiti kako su te zemlje i znatno ranije imale svoj vlastiti nacionalni identitet, koji je u bivšem sustavu bio narušen, te ga treba dodatno naglašavati povijesnim i kulturnim naslijeđem

kako bi se što jasnije odredio njihov odmak od socijalističke tradicije i nekadašnjeg društvenog uređenja. To u prvi plan stavlja povijesne i tradicionalne posebnosti tih zemalja kako bi našle svoje „novo mjesto“ u (jugoistočnom) europskom i svjetskom, odnosno globalnom kontekstu. „U glavnim gradovima novih neovisnih zemalja kao što su Baltičke zemlje ili one u bivšoj Jugoslaviji, značajan udio aktivnosti javno subvencioniranog građenja inicirani su s ciljem mijenjanja arhitektonskog naslijeđa da bi reflektirali nove nacionalne identitete“ (Czaplicka i sur. 2009., prema Hirt, 2015.:6).

Međutim upravo je ta dihotomnost uloga kojom se u isto vrijeme naglašavaju i nacionalne i globalizacijske vrijednosti specifična značajka većine postsocijalističkih europskih zemalja. Često osim isticanja povijesnih simbola ti gradovi još više nastoje privući velike financijske investicije, kojima se nastavljaju transformirati kroz dvostruki identitet, tradicionalni i nacionalni s jedne strane te modernistički i globalistički s druge. Tako je, primjerice, dolazak brojnih međunarodnih trgovačkih lanaca i brendova te gradnja novih komercijalnih zgrada, ali i čitavih poslovnih zona, doveo i do novog globalizacijskog identiteta grada. U njemu su istaknuti potrošački i privatizacijski obrasci ekonomskog i društvenog razvoja. Visoki poslovni tornjevi, podzemne garaže, multifunkcionalni centri, šoping-centri, nove poslovne i stambene zgrade, primjeri su tipični za globalizacijsku i postmodernu transformaciju gradova, koja je u tim gradovima nastavljena kao vid postsocijalističke transformacije, odnosno kapitalističke transformacije, sa svim svojim specifičnostima. Jedna je od najočitijih stavljanje u drugi plan javnih pred privatnim prostorima te ponegdje i njihov potpuni gubitak. To često dovodi do smanjenja kvalitete života i stanovanja u gradskim susjedstvima. Ta „prostorna privatizacija uključuje razne blještave zgrade i komplekse koji često uzurpiraju javni prostor bez javno odobrenog plana, te prema svojoj funkcionalnoj organizaciji i arhitektonskom stilu pokazuju malo povezanosti sa svojim okruženjem“ (Hirt, 2012.:8). To također dovodi do podržavanja samo financijskih i komercijalnih često vrlo kratkoročnih interesa, kada su i njihove posljedice vidljive vrlo brzo. Primjerice u Zagrebu se prije svjetske financijske krize mogao pratiti velik građevinski bum kada je neplanirano izgrađeno na tisuće novih stanova i poslovnih prostora, a samo nekoliko godina poslije oni nemaju ni stvarne kupce niti stanare, ili pripadaju tzv. sivoj zoni poslovanja jer imaju sumnjive dokaze o vlasništvu, doživljavaju gubitak kreditne sposobnosti od banaka itd. Na tim se primjerima mogu vidjeti posljedice neoliberalne ili kapitalističke preobrazbe prostora i urbanizacije postsocijalističkih gradova. „Kapitalistička urbanizacija neprekidno teži da uništi grad kao društveno i političko opće dobro, kao i opće dobro koje stvara uvjete za život“ (Harvey, 2013.:119).

Ti nekontrolirani prostorni fenomeni ne pridonose stoga ni adekvatnom suburbanom razvoju postsocijalističkih gradova. Proces funkcionalnog umrežavanja različitih tipova naselja u jednu prostornu cjelinu na većem metropolitanskom području

u njima nije potpuno zaživio i ima brojne nedostatke. Također se može naglasiti da je različit od istog fenomena u zapadnoeuropskim zemljama, primjerice. U urbanističkoj teoriji i praksi te su zemlje tipični primjeri ili prototipovi suburbanizacijskog procesa i nastajanja urbanih sustava. U sjevernoameričkim gradovima pak urbano širenje ili tzv. *urban sprawl* često dovodi do gubitka vitalnosti u gradskim središtima jer je intenzivan proces suburbanizacije od 1960-ih godina mnoge gradove doslovce preselio na periferiju, na štetu središta. „Urbano širenje (engl. *urban sprawl*) doprinosi ekonomskom opadanju tradicionalnog gradskog centra. Funkcionalna mješovitost je uvijek bilo obilježje gradskog centra. U situaciji fragmentiranih životnih i radnih prostora, i gurajući tvrtke ili institucije izvan gradskog središta, urbano širenje može negativno utjecati na ekonomsku dinamiku centra“ (*Cities of tomorrow*, 2011.:27). Na sličan se način negativne trendove može pratiti i u prostoru središta grada Zagreba. Procese u središtima gradova u postsocijalističkim gradovima lakše se može usporediti sa sjevernoameričkim gradovima nego s europskima. Svojevrsno opadanje dinamike u središtima i nepotpuna revitalizacija centra te forsirana komercijalizacija (javnih) prostora dovodi do poskupljenja cijene nekretnina i neatraktivnosti življenja u centru grada za najveći broj stanovnika. Centar se prepušta imućnijim slojevima stanovnika te tzv. restrukturiranje društvenih slojeva donosi negativne posljedice praznjenja i starenja središta u demografskom smislu. S druge strane, poslovne zone, poslovni objekti i trgovački centri te stambena naselja većinom se smještaju na rubove i okolni periferni prostor gradova. Time se sve više stambeni i svakodnevni život većine stanovnika premješta dublje u prostor, dijelom i ruralni, a sve manje u središta gradova, koja u postsocijalističkim gradovima doživljavaju vidljivi pad broja stanovnika, te stoga slabiju potražnju za svakodnevnim infrastrukturnim sadržajima osim komercijalnih i potrošačkih. Primjerice procesi gentrifikacije i revitalizacije središta Zagreba nakon 2000-ih godina doveli su do gubitka pješačkih zona i javnih prostora ulica u centru grada u tzv. donjogradskim blokovima opteretivši ih novim komercijalnim sadržajima (*shopping*-centrima) te privatnim podzemnim garažama povećavajući privatni automobilski promet i otežavajući onaj javnog tipa.¹ Sve to pokazuje koliko se taj tip gradova usmjerava prema svojim građanima i koliko oni gube osnovnu upotrebnu vrijednost grada i pravo na grad. Prevladavaju interesi profita i neoliberalnih vrijednosti kapitala, odnosno interesi spomenutih dobitnika tranzicije.

¹ Više o gentrifikacijskom procesu na primjeru Preradovićevog ili Cvjetnog trga vidjeti u: Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor*, 187 (2):187–221.

1.2. Socijalistički kontekst

U prošlom, socijalističkom sustavu razvoj prostora potpuno se drugačije odvijao, a time i razvoj okolnih ili suburbanih područja posebno uz najveće ili glavne gradove. Utjecaj države bio je najveći i njene upravljačke strukture određivale su putem procesa urbanističkog planiranja dugoročne i za državu važne smjernice ekonomskog razvoja gradova i prostora u cjelini, posebno po pitanju stanovanja (tzv. društvenog stanovanja). I tada je razvoj gradova bio neujednačen i većinom se temeljio na zonama industrijske gradnje i zonama visoke stambene gradnje na rubovima grada. Okolni prostor i periferija te susjedna prigradska naselja kao dio veće urbane cjeline često se ostavljalo stihijskom razvoju, a ponekad i divljoj gradnji, koju je državna vlast tolerirala kako bi zaposleno stanovništvo imalo riješeno stanovanje jer ga sama nije uspijevala osigurati svima. Postojala je pak prednost određenih slojeva i profesija kod dobivanja društvenih stanova, prvenstveno elite i viših društvenih slojeva, a radnički je sloj stoga ostajao primoran sam sebi osigurati stan, najčešće kuću na periferiji grada. To je stvaralo veliku razliku između urbanog i suburbanog prostora, posebno u njihovoj opremljenosti i svakodnevnoj upotrebljivosti, ali i svojevrsnu prostornu i strukturalnu segregaciju stanovnika. Proces suburbanizacije također nije bio sustavno provoden u okolnim i većinom ruralnim naseljima, koja su stoga ostajala nepromijenjena ili nedovoljno dotaknuta urbanizacijskim procesom. S dolaskom velikog broja stanovnika/radnika od 1960-ih u područje tih gradova, uvjetovanog rastom sekundarnog sektora djelatnosti (industrije), otvara se problem stanovanja za novo stanovništvo. Dolazi do urbanistički i planski masovnog građenja novih dijelova gradova ili čak potpuno novih gradova, primjerice Novog Zagreba i Novog Titograda (Nove Varoši), utemeljenih na socijalističkoj arhitekturi visokih zgrada s velikim brojem stanova kako bi se smjestio što veći broj ljudi na što manjem prostoru. „Kad je razvoj prostora potpuno pod kontrolom državnih autoriteta, upravljačke politike koncentriraju raspodjelu javnog prostora investiranjem u gradovima na tri ciljana načina: 1) širenjem industrijskih postrojenja razvojem novih i širenjem postojećih industrijskih zona; 2) razvojem velikih stambenih naselja na gradskim rubovima; i 3) ponovnim razvojem gradskih središta kao obilježja društvenog i ekonomskog napretka postignutog pod vodstvom komunističkog režima“ (Stanilov i Sykora, 2014.:4).

Slične primjere rješavanja pitanja stanovanja i zaposlenosti vidimo u većini bivših socijalističkih zemalja, pa tako i u Crnoj Gori. „Gradovi socijalizma su imali materijalno izdvojene zone grada – susjedstva koja su naseljavale političke i ekonomske elite. Međutim, socijalistički period je dominantno simbolizovala građanska radnička klasa – srednji društveni sloj ljudi. Gradska susjedstva su bila susjedstva prosječnog čovjeka – čovjeka socijalizma. Formirana su uglavnom u novom dijelu grada (Podgorice, op.a.) na desnoj obali Morače“ (Rovčanin, 2016.:60). Takva urbanizacija gradova, naročito glavnih gradova, rezultirala je djelomičnom, odnosno

samo prividnom urbanizacijom, koju je usporedo pratila i tzv. *poluurbanizacija* ili *podurbanizacija* (Pickvance, 2002.). Primjer je toga spomenuta divlja gradnja obiteljskih kuća na periferiji gradova zbog nestašice stanova, ali i slabija infrastruktura provincijskih i perifernih naselja u gravitacijskoj zoni gradova. Tako su neplanirano rasli dijelovi grada koji nisu imali adekvatnu infrastrukturu primarnog tipa (voda, struja ili kanalizacija i sl.), što je desetljećima ostao ključan problem. Također je jedan dio stanovnika zaposlen u gradovima ostao živjeti u selima, što je pridonijelo velikoj migraciji u dnevnom i povremenom smislu. Bio je to svojevrsni pokušaj suburbanog približavanja gradovima kako u fizičkom pogledu (uglavnom prometnom) tako i načinom života. Ono svakako nije bilo potpuno te neki autori to vrijeme ‘polumoderniziranja’ gradova i okolica nazivaju spomenutom ‘podurbanizacijom’, kao onom koja nije zahvatila i ukupan način života stanovnika, već prvenstveno samo njihov način rada u tada vodećem sekundarnom sektoru. „Kako rast poslova u gradu nije bio paralelan odgovarajućoj ponudi novih stanova, a značajan udio ruralnog stanovništva bio je zaposlen u najbližim gradovima, zadržali bi svoje ruralno boravište – taj fenomen opisuju se kao podurbanizacija (*under-urbanization*)“ (Murray i Szelenyi, 1984.; Szelenyi, I., 1996., prema Stanilov i Sykora, 2014.:4).

Stoga je fenomen suburbanizacije i satelizacije okolnog prostora naslijeđen iz nekadašnjeg sustava i danas ostao sličan u svojoj fizičkoj prvenstveno stihijskoj formi, ali različit u konceptualnom smislu, što se prvenstveno ogleda u promjeni strukture vlasništva. Načini rješavanja stambenog pitanja sada se većinom tiču pojedinca samog, a u prošlom sustavu on se oslanjao na državu i njene mehanizme. Također se razlikuje u načinu djelovanja najutjecajnijih aktera, političkih i ekonomskih prvenstveno. Međutim činjenica jest da u tim gradovima danas ipak postoji manja razlika u izgledu i izgrađenosti te opremljenosti centra i periferije gradova nego što je ona bila u socijalističkom periodu. Tome su zasigurno vodili i kontinuiran proces porasta gradova i dolaska stanovnika, ali i novi ekonomski, odnosno globalizacijski utjecaji na proces urbanizacije i suburbanizacije. Stoga je nove načine transformacije prostornih procesa u postsocijalističkim gradovima sa svim specifičnostima važno pratiti i analizirati kako bi ih se lakše moglo definirati, čemu je i ovo istraživanje malen prilog.

2. Prostorno povezivanje ili umrežavanje prostora

Tranzicijsko širenje gradova prema okolnim naseljima i povećavanja urbanih prostora teško je definirati u nekadašnjim granicama gradova jer oni postaju širi sustavi i mreže različitih tipova naselja. Samo kriterij veličine grada i njegovog sustava nije dovoljan za sociološko i društveno poimanje funkcioniranja i korisnosti grada te mreže u cjelini. Za cjelokupni sustav ili mrežu naselja važno je koliko su kriteriji integriranosti i opremljenosti svih naselja prisutni i pridonose li boljem životu

stanovnika u njima. „Praksa je da se prilikom analiziranja i programiranja razvoja mreže naselja na određenoj teritoriji kriterijum opremljenosti objektima i sadržajima društvene suprastrukture koristi za utvrđivanje hijerarhijskih odnosa“ (Pušić, 2015.:227). Funkcionalnost urbanog sustava ovisi o integriranosti urbanih čvorišta, ali i ostalih naselja, uz matični ili vodeći grad. Manji urbani centri, nekad ruralni ili općinski centri, sad postaju gradovi sateliti koji zamjenjuju i dodatno nude urbane funkcije svom, ali i stanovništvu iz svoje okolice. U njima se smještaju prvenstveno urbane funkcije rada i stanovanja, koje stanovnicima mogu ispuniti temeljne potrebe te olakšati svakodnevni život, ali i rasteretiti glavni grad. Često je pak slučaj, kao što je primjer Zagreba, da je desetljećima naglašeno upravo obilježje neravnomjernog razvoja naselja u mreži ili „izražene hijerarhizacije mreže naselja“ (Seferagić, 2005.). U takvoj situaciji većina manjih naselja ovisna je o glavnom gradu, naročito u funkciji rada (zaposlenja), zbog koje stanovnici, ako i stanuju u drugim naseljima sustava, moraju putovati u Zagreb (tzv. dnevni migranti). „Distribucija istraživanih obilježja u prostoru Hrvatske pokazuje umreženost naselja, pri čemu su ‘niže’ funkcije za održavanje društvenog sistema više smještene u seoskim, a ‘više’ funkcije u gradskim naseljima. Kao državni, a dijelom i regionalni centar, Zagreb stoji na vrhu te hijerarhijski uređene naseljske strukture“ (Hodžić, 2014.:117). I u drugim postsocijalističkim zemljama postoje naglašena uloga glavnog grada (primjerice Beograda, Podgorice, Skoplja i drugih) i obilježja slabije funkcionalnosti suburbanih sustava. Takva se situacija u većini tih gradova nastavila i u periodu tranzicije. Time je izražena hijerarhizacija i centralizacija naselja u sustavu onaj proces koji je primaran te kontinuiran. „Mreža naselja je označavala nešto što je zatečeno, a sistem naselja nešto čemu se teži, na što se može uticati nekim planiranjem, recimo, u pravcu policentričnosti, decentralizacije, formiranja ‘polova razvoja’ i tome slično. Brojne planerske mere i poduhvati, nažalost, nisu uspevali pošto se piramidalna organizacija gradova održavala, hijerarhija se održavala, a ona je, donekle i prirodna stvar, jer se danas teško može odbaciti i ideja i praksa centralnosti“ (Vujović, 2006.:48).

Tako nastaju često neadekvatne posljedice po širi prostor i udaljenija naselja, primjerice ekonomska stagnacija, depopulacija i slabija infrastrukturna opremljenost (prometna, institucionalna, komunalna, tehnička, društvena i dr.). „Urbano širenje (engl. *urban sprawl*) otežava organizaciju servisa: zdravstvenu skrb za starije, osnovno i srednjoškolsko obrazovanje za najmlađe itd. To sve vodi povećanom riziku od društvene izolacije“ (*Cities of tomorrow*, 2011.:27). Takvim su trendovima naročito ugroženi manji i srednji gradovi tzv. europske periferije, odnosno postsocijalističkih zemalja, u kojima proces centralizacije i dalje stvara duboki nesrazmjer među njima, ali i među pojedinim regijama također. „Strukturu naseljenosti Hrvatske u suvremenom razdoblju karakterizira izrazito neravnomjeran prostorni razmještaj stanovništva, s odgovarajućim utjecajem na regionalni razvoj zemlje. Osim prirodno-geografskih uvjeta i povijesnih razloga osnovni uzroci takva demografskog

razmještaja stihijski su procesi socijalno-prostornog prestrukturiranja u uvjetima urbano utemeljene industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata i učinci ratnih zbivanja tijekom devedesetih godina 20. stoljeća“ (Kordej-De Villa i Pejnović, 2015.:54). Osim hrvatskog urbanog sustava, koji je izrazito centraliziran i neravnomjeran, takva obilježja dijeli i crnogorski sustav. Daljnje forsiranje samo glavnih gradova i dalje će ih udaljavati od koncepta policentričnosti kao ravnomjernijeg razvoja prostora. On ostaje samo teorijski, ali ne i praktično primijenjen. Na razini državnih propisa usvojen je i kroz europske dokumente (*Teritorijalna Agenda 2020* usvojena 2011. godine i druge) kojima se promiče „pametan, održiv i uključiv rast“ prije svega. *Europska strategija za pametan, održiv i uključiv rast* posebno stavlja naglasak na regionalni razvoj i teritorijalnu koheziju, odnosno procese decentralizacije i uključanja svih područja u vitalnije procese razvoja. To, dakako, na primjeru ovdje istraživanih gradova zasada nije praksa. Opterećuje ih velik broj malih gradova i sela te malen broj većih gradova, naročito onih iznad sto tisuća stanovnika. Slična je situacija i u ostalim zemljama Europe, gdje je procijenjeno „da oko 70% stanovnika EU-a živi u urbanim područjima s više od 5.000 stanovnika. Isto tako 56% urbane populacije EU-a živi u malim i srednjim gradovima s između 5.000 i 100.000 stanovnika“ (*Cities of tomorrow*, 2011.).

2.1. Zagrebački i podgorički urbani sustavi

2.1.1. Zagrebački sustav

Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. godine **grad Zagreb** imao je 790.017 stanovnika, dok je u **Zagrebačkoj županiji** bilo 317.606 stanovnika (DZS, 2011.), odnosno ukupno 1.107.659 stanovnika u zajedničkom sustavu. Gradovi i općine, tj. naselja (gradskog i seoskog tipa) u **zagrebačkom urbanom sustavu** tzv. su *gradovi sateliti* i *naselja* koji čine mrežu naselja, što znači da su svi dijelovi mreže u stalnom međusobnom odnosu. Grad Zagreb i Zagrebačka županija zajedno čine zagrebački urbani sustav ili mrežu ruralno-urbanog tipa. Grad Zagreb ima status grada i županije. Pojedini gradovi sateliti, uglavnom oni veći, primjerice Samobor, Velika Gorica i Zaprešić, izdvajaju se u mreži te preuzimaju dio funkcija matičnog ili najvećeg grada, Zagreba. U sustavu Zagrebačke županije nalazi se devet gradova² i 25 općina. Gradska naselja, sjedišta gradova (jedinice lokalne samouprave – JLS-i) čine 5,18% površine županije, a udio je stanovnika koji u njima žive 31,97% od ukupnog broja stanovnika županije (Izješće o stanju u prostoru Zagrebačke županije 2008. – 2012.:13). Tako

² Gradovi u županiji su: Dugo Selo, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Samobor, Sveta Nedjelja, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Vrbovec i Zaprešić.

su Samobor, Zaprešić i Velika Gorica najveći i najrazvijeniji urbani sateliti (s više od 25.000 stanovnika) i bilježe porast stanovnika i investicija. „Grad Velika Gorica sa 63.517 stanovnika i dalje je najbrojnija jedinica lokalne samouprave na području Zagrebačke županije, a slijede ju gradovi Samobor s 37.633 stanovnika i Zaprešić s 25.223“ (Izješće o stanju u prostoru Zagrebačke županije 2008. – 2012.:14). Od ukupno devet gradova satelita za šest ostalih koji imaju manje od 20.000 stanovnika može se reći da su manje privlačni za doseljavanje te time i investiranje.

Slika 1.

Grad Zagreb i Zagrebačka Županija kao sustav naselja

Izvor: <http://www.soundset.hr>

U takvoj situaciji grad Zagreb ostaje na vodećem mjestu i preuzima većinu važnijih funkcija i uloga za svoje područje, ali i cjelokupni sustav. U prilog centralnosti Zagreba govore i podaci o smanjenju broja stanovnika u naseljima Zagrebačke županije, koje je evidentno prema posljednjem popisu. „Broj općina i gradova u Zagrebačkoj županiji u kojima je zabilježen porast broja stanovnika između popisa 2001. i 2011. godine smanjen je u odnosu na prethodno međupopisno razdoblje s 22 na 16, a u svima (osim Samoboru) u kojima je porast broja stanovnika, zabilježen indeks kretanja se u odnosu na 2001. godinu smanjio“ (Izješće o stanju u prostoru Zagrebačke županije 2008. – 2012.:15). Takvo kretanje stanovništva posebno je vidljivo nakon 2000. godine, odnosno u drugom desetljeću tranzicije kada su trendovi prvotnog naseljavanja županije i mreže naselja izgubili na snazi. Ojačali su trendovi naseljavanja grada Zagreba i njegovog gradskog i prigradskog (rubnog) prostora. Time se i proces zagrebačke suburbanizacije intenzivirao najviše na rubovima grada, a manje u širem prostoru mreže ili sustava, odnosno županije. Specifičnost takvog procesa vidljiva je prvenstveno kroz stambenu izgrađenost šire izvangradske zone

samog Zagreba, a manje čitave zagrebačke mreže (Svirčić Gotovac, 2015.).³ Takvi procesi govore o relativno slabom procesu suburbanizacije zagrebačke regije, započetom još intenzivnom urbanizacijom i industrijalizacijom od 1960-ih godina. Suburbanizacija se odvijala usporeno spram procesa metropolizacije i širenja gradske periferije. Može se reći i da su ti procesi koegzistirali te da su najznačajnije transformirali upravo prostor grada Zagreba i njegove rubove, a manje cjelokupnu mrežu ili sustav. „Suburbanizacija je u zagrebačkoj okolici relativno mlad proces koji se pojavljuje krajem 1950-ih i početkom 1960-ih godina. Do tada je razvoj bio obilježen naglašenom koncentracijom stanovništva i djelatnosti u Zagrebu. Industrijski bazirana urbanizacija stubokom mijenja odnos grada i okolice. Takav razvoj uvjetovao je dva prostorna procesa u okolici: transformaciju (socioekonomsku i fizionomsko-morfološku) naselja i dnevne migracije (okolica-grad), dakle začetak stvaranja urbane regije i pojavu procesa suburbanizacije“ (Lukić, Prelogović i Pejnović 2005.:90).

Slika 2.

Primjer novih naselja na rubu Zagreba

Izvor: autorica

³ Prema spomenutom istraživanju o kvaliteti života u istraživanim novostambenim naseljima i novim lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja (gradu Zagrebu i trima gradovima satelitima) iz 2014. godine, kvaliteta života u njima prema objektivnim pokazateljima o kvaliteti stanovanja i opremljenosti susjedstva pokazala se relativno nezadovoljavajućom i na primarnoj i sekundarnoj razini. Opremljenost susjedstva ili neposredne životne okoline, primjerice, pokazala se deficitarnom u većini istraživanih lokacija, naročito u gradu Zagrebu. Istaknuto je postojće nezadovoljstvo stanovnika životom u naseljima koja nemaju osnovnu i javnu infrastrukturu potrebnu za svakodnevno funkcioniranje života, kao što su vrtići, škole, zelene površine, parkovi itd. U novostambenim lokacijama dolazi do dodatnog pritiska novih stanara na starija i već postojeća naselja i njihovu infrastrukturu, što definitivno nije dugoročno održivo rješenje. U gradu Zagrebu, posebno na njegovim rubovima izgrađenima novim stambenim naseljima, pokazalo se kako kvaliteta života opada te je ona bolja u manjim gradovima u mreži ili sustavu naselja. U njima su stanovnici zadovoljniji i prema objektivnim i subjektivnim pokazateljima kvalitete života (više o rezultatima navedenog istraživanja može se vidjeti u radovima autorice Svirčić Gotovac, 2015.).

2.1.2. Podgorički sustav

Prema posljednjem službenom popisu stanovništva iz 2011. godine, **glavni grad i općina Podgorica** imali su 185.937 stanovnika, raspoređenih u 143 naseljena mjesta. Sam **grad Podgorica** imao je 155.725 stanovnika. Općine Golubovci i Tuzi statistički se vode kao prigradske općine. Ukupan je broj stanovnika u Crnoj Gori prema popisu iz 2011. godine 620.029 (www.monstat.org). Podgorica je unazad nekoliko desetljeća imala najveći priliv stanovništva, koji je započeo 1960-ih s masovnom urbanizacijom, što je dovelo do nekontrolirane suburbanizacije, divlje gradnje, ali i pojave sirotinjskih, potpuno izdvojenih dijelova grada. „Nekontrolisani prirodni priraštaj je uslovio širenje grada van predviđenih granica. Tri gradske cjeline: Stara Varoš, Nova Varoš i Novi Grad su postale središnji dio grada oko koga su se razvijala nova naselja. Ta naselja, kao što su: Masline, Zagorič, Zlatica i Konik, su u početku bila ruralnog karaktera, da bi kasnije naknadno ušla u proces urbanizacije“ (Rovčanin, 2016.:51).

Slika 3.

Grad Podgorica danas

Izvor: <http://www.google.hr/>

I prema spomenutom anketnom istraživanju⁴ provedenom 2015. godine u Podgorici i okolnim naseljima (Danilovgrad, Golubovci i Tuzi) o kvaliteti života u podgoričkom sustavu naselja može se vidjeti kako je proces doseljavanja još uvijek aktualan te u tranzicijskom periodu i intenziviran. Tako je najveći broj ispitanika za osnovni razlog preseljenja u grad naveo bolje uvjete života – njih 25,9% ukupno iz

⁴ Više o rezultatima istraživanja o kvaliteti života u Podgorici i sustavu naselja vidjeti kod autora G. Čeranića i R. Šarovića.

svih istraženih naselja. A na pitanje „odakle ste se doselili na ovu (gradsku) lokaciju“ četvrtina ih je odgovorila iz drugih dijelova Crne Gore – njih 24,2% ukupno. Nije zanemariv ni broj onih koji se doselio iz inozemstva – njih 7,2%. To govori u prilog stalnom doseljavanju te s druge strane pritisku na funkciju stanovanja u gradu Podgorici, koja se rješava privatnom gradnjom novih naselja i lokacija, ali se prepušta i divljoj i nekontroliranoj, čak slumiziranoj gradnji. Procesi porasta glavnih gradova Zagreba i Podgorice i njihova suburbanizacija imali su slične pravce razvoja, prvenstveno u prihvatu velikog broja stanovnika iz ostalih dijelova matičnih zemalja, čime su od 1960-ih naovamo postali i neusporedivo najveći urbani centri. Punjenje glavnog grada i uz njega samo onih najvećih rezultiralo je dubokim demografskim poremećajima, na ruralnim prostorima ponajviše. U crnogorskim ruralnim prostorima vide se sličnosti s hrvatskim selima, gdje prevladavaju negativni demografski procesi depopulacije, senilizacije, feminizacije te ponegdje i potpunog nestajanja sela. „Naime, ovo stanovništvo ubrzano stari i već danas imamo velik procenat tzv. staračkih domaćinstava, kao i onih koja su bez nasljednika. Najveći dio naših sela je već odavno, a posljednjih desetak godina posebno, zahvatila duboka demografska kriza. U preko 80% naših sela evidentirana je opadajuća stopa prirodnog priraštaja, a oko 70% njih je zahvatio proces, manje ili više izrazite, depopulacije. Nijesu rijetka i ona sela koja su bukvalno pred gašenjem, kao i ona koja su nestala sa demografske mape Crne Gore“ (Šarović, 2012.:41).

Gradska je periferija u Podgorici naseljena većinom stanovnicima sa sela, ali i iz drugih susjednih država (prigradsko naselje Tuzi naseljeno je većinskim albanskim stanovništvom). Na pojedinim dijelovima obilježena je čak pojavom prave slumizacije, odnosno siromašnim, primjerice, romskim naseljima. Time je urbanizacijski proces u Podgorici dodatno opterećen naseljima s lošim uvjetima stanovanja, koji u zagrebačkom ne postoje u takvom obliku. Tako s jedne strane imamo pojavu izgradnje novih stanova i naselja za srednjoklasno stanovanje izgrađeno privatnim investicijama i često visokih cijena te šoping-centara (primjer centra *Delta*), a s druge naselja za siromašne slojeve koja su ispod pristojne razine stanovanja. To govori o situaciji prepuštenosti brige za grad nekontroliranim procesima ekonomske tranzicije, u kojima gradska i državna politika nisu u stanju usmjeravati i rješavati probleme njegovog razvoja. „U Crnoj Gori nije definisana politika stanovanja: ekspanzije stanogradnje (naročito izražena poslednjih godina), visoke cijene stanova, ekstra-profiti ostvareni proizvodnjom stanova, favorizovanje pojedinaca ili grupa koji su stekli monopol nad resursima, haotične – često i polulegalna gradnja stanova, objekata, kuća, neregulisani svojinski odnosi, bespravni ‘napadi’ na privatno vlasništvo“ (Vujadinović, 2010.:45).

Slika 4.

Stambena i poslovna gradnja u Podgorici

Izvor: autori

Slika 5.

Naselja s ruba grada

Izvor: autori

Slika 6.

Naselja koja se grade za siromašno stanovništvo

Izvor: autori

3. Rezultati istraživanja o procesu transformacije glavnih gradova

3.1. Rezultati fokus-grupa

„Sličniji smo nego što mislimo barem po količini gluposti“
(J. Kalezić, Podgorica)

Za istraživanje je korištena *metoda fokus-grupa* (dvodnevnih) provedena u oba istraživanim gradovima, odnosno zemljama tijekom terenskog rada u svibnju i lipnju 2015. godine. Razgovori su vođeni sa stručnjacima iz prostornih i različitih disciplina (sociolozi, arhitekti, urbani ekonomisti, prostorni planeri i drugi) u Zagrebu (u Institutu za društvena istraživanja) i Podgorici (Arhitektonski fakultet) te Nikšiću (Filozofski fakultet). Iz navedenih diskusija donose se rezultati istraživanja te komparacija analiziranih procesa i fenomena dvaju istraživanih gradova.⁵

Postavljena *hipoteza istraživanja* bila je da će Zagreb i Podgorica, kao glavni gradovi dviju tranzicijskih i postsocijalističkih zemalja, pokazati vrlo slične procese i trendove transformacije svojih gradskih i prigradskih te okolnih prostora, kako zbog novonastalih procesa tako i zbog onih naslijeđenih.

Izjave stručnjaka vezanih uz tematiku razvoja prostora, odnosno gradova i sela te urbanih sustava kao neizostavnih suvremenih fenomena spajanja i rastanja među

⁵ **Fokus-grupe održane su u IDIZ-u 13. i 14. svibnja 2015.** s gostujućim kolegama iz Crne Gore i Hrvatske (Zagreb). Diskusija je vođena sa sljedećim kolegama iz različitih znanstvenih struka relevantnih za prostorne teme: Anđelina Svirčić Gotovac (moderatorica fokus-grupa i urbana sociologinja), Jelena Zlatar Gamberozić – urbana sociologinja, Branimir Krištofić – sociolog rada (IDIZ, Zagreb). Iz Crne Gore: Slobodan Vukićević – sociolog rada, voditelj, Rade Šarović – ruralni sociolog, Goran Čeranić – sociolog rada, Obrad Samardžić – sociolog kulture. Kolege iz Zagreba: Anka Mišetić – urbana sociologinja, Vedran Prelogović – socijalni geograf, Đurđica Žutinić – agrarna ekonomistica, Nataša Bokan – ruralna sociologinja, Tihomir Jukić – arhitekt, Dušica Seferagić – urbana sociologinja, Alija Hodžić – ruralni sociolog, Antun Petak – ruralni sociolog, Ognjen Čaldarović – urbani sociolog, Irena Đokić – urbana ekonomistica, Nenad Starc – urbani ekonomist, Gojko Bežovan – sociolog stanovanja.

Fokus-grupe održane su u Crnoj Gori 4. i 5. lipnja 2015. godine. Članovi tima iz Hrvatske (Anđelina Svirčić Gotovac, Jelena Zlatar Gamberozić, Branimir Krištofić (IDIZ) i tim iz Crne Gore: Slobodan Vukićević, Rade Šarović (moderator fokus-grupa), Goran Čeranić, Obrad Samardžić i Predrag Živković.) na Filozofskom fakultetu u Nikšiću i Arhitektonskom fakultetu u Podgorici vodili su diskusiju s kolegama iz različitih znanstvenih struka relevantnih za prostorne teme: Lidija Vujačić – antropologinja, Miomirka Lučić – sociologinja kulture, Mihailo Burić – bivši gradonačelnik Podgorice, geograf, Miljan Barović – prostorni planer u općini Podgorica, Ljiljana Vujadinović – urbana sociologinja, Svetislav Popović – dekan Arhitektonskog fakulteta, Jelisava Kalezić – poslanica u Skupštini Crne Gore, arhitektica, Jelena Bajić Šestović – arhitektica, Slavica Stamatović – arhitektica.

njima, dobivene su kroz prethodno osmišljena pitanja u vidu svojevrsnog predloška ili protokola pitanja. Protokol pitanja svi sudionici fokus-grupa dobili su prije njihova održavanja kako bi što konkretnije bili upoznati s temama planiranog istraživanja. „Metoda fokus grupa jest kvalitativni oblik istraživanja koji uključuje grupnu diskusiju o nekoj zadanoj temi. Osnovni je cilj fokus grupe potaknuti dubinsku diskusiju kojom će se istražiti vrijednosti ili stavovi ispitanika prema nekom problemu ili temi, odnosno razumjeti i objasniti značenja, vjerovanja i kulturu koja utječe na osjećaje, stavove i ponašanja individua“ (Skoko i Benković, 2009.:217). Analizirani stavovi različitih aktera radi lakšeg praćenja i razumijevanja konteksta istraživanja sumirani su u pojmovne kategorije ovdje nazvane dimenzijama odgovora, a donose se neke od najznačajnijih za temu i predmet istraživanja.

PRVA DIMENZIJA ODGOVORA: trenutno stanje razvoja prostora u istraživanim urbanim sustavima i glavnim gradovima

I Zagreb i Podgoricu obilježava intenzivna suburbanizacija još od 1960-ih kao proces širenja u okolni prostor, ali ne i kao funkcionalna i zadovoljavajuća jer stanovnici u tom prostoru uglavnom samo stanuju, ali nisu u njemu i zaposleni, te su i dalje značajno ovisni o gradovima. Takva je suburbanizacija djelomičan proces i nije usporediv s onim u zapadnoeuropskim gradovima. Ostao je dijelom nepromijenjen i u tranzicijskom periodu u tim gradovima, ali ipak mijenjajući im izgled i ulogu, ponajviše u radnom i prometnom smislu⁶, ali ostajući još uvijek u svom značenju podurbanizacijski. Polovična rješenja razvoja prostora dovode do nedovršenih naselja, često nedovoljno uređenih, posebno na gradskoj periferiji te do jačanja ilegalne gradnje (primjer divlje gradnje obiteljskih kuća). Također dovode do pretjerane komercijalne gradnje, koja na kraju postaje viškom i neiskorištena, iako je mnogim stanovnicima stambeno pitanje i dalje neriješen problem. Na visoke cijene na tržištu nekretnina građani najčešće ne mogu utjecati, a državni mehanizmi zaštite gotovo da i ne postoje. Tome pridonosi nedostatak vizije i strategije razvoja tranzicijskih gradova, ali i inertnost gradske administracije prema problemu stanovanja, posebice javnog i socijalnog. Brojni urbanizacijski i suburbanizacijski procesi postoje paralelno i stihijski se, ovisno o globalizacijskim i tržišnim uvjetima, mijenjanju ili prilagođavaju tim gradovima i njihovim sustavima, najčešće bez dugoročne strategije i vizije daljnjeg razvoja prema načelu održivosti.

⁶ I prema spomenutom zagrebačkom istraživanju o kvaliteti života u istraživanim novostambenim naseljima i lokacijama pokazalo se da je stanovnicima namjera preseljenja u njih (iz različitih dijelova grada Zagreba i okolice) prvenstveno bila poboljšanje kvalitete života. Međutim pokazalo se da novo naselje često nije i najbolje.

Sljedeće izjave stručnjaka u fokus-grupama potkrepljuju rečeno i čine prvu dimenziju odgovora.

„Kod nas nema ni prave suburbije u klasičnom smislu, niti su kod nas stanovi u suburbiji samo kvalitetni niti elitni niti je to kvalitetna lokacija u lokacijskom značenju.“ (Ognjen Čaldarović, urbani sociolog, Zagreb)

„Još se 90% radnih mjesta veže se uz glavni grad, iako se zadnjih desetak godina vidi promjena. [...] Naselja uz rub Zagreba bilježe pozitivan prirodni prirast zbog stambene suburbanizacije prvenstveno. Primjerice zadnje istraživanje u Brezovici (administrativno je dio grada Zagreba) o prednostima i nedostacima života za većinu stanovnika glavni razlozi preseljavanja u to naselje jesu: rješavanje stambenog pitanja, ugodniji okoliš, blizina Zagreba itd., a nedostaci su nedostatna infrastruktura, nema vrtića, škola, radnih mjesta itd. To je tranzicijski oblik urbanizacije.“ (Vedran Prelogović, socijalni geograf, Zagreb)

„Sv. Nedjelja u Zagrebačkoj županiji ima administrativno status grada iako je više ruralno naselje. Prema nedavnom istraživanju o tom gradu – kad je o perspektivi poljoprivrede riječ – postoji na lokalnoj razini otvorenost prema tom tipu djelatnosti, kao ekološka i novi vid kapitala koji zajednica ima, ali za lokalnu vlast druge djelatnosti postaju poželjnije jer su isplativije, ali i donose diverzifikaciju – kao uvođenje novih djelatnosti (poduzetničke zone i sl.).“ (Anka Mišetić, Zagreb, urbana sociologinja, Zagreb)

„Zagreb i Podgorica nemaju istu funkciju kakvu su imali prije 50 godina jer Zagreb sa svojom moći ide i izvan hrvatskog prostora, u regiju, a Podgorica ne. Stoga je važna strategija razvoja kao mogući plan razvoja prostora.“ (Alija Hodžić, ruralni sociolog, Zagreb)

„Očito je da još tragamo za definicijom urbanizacije i što je to urbano. Više nema jednostavnih rješenja, očito bi bila potrebna revizija kategorijalnog aparata. Što se događa između grada i sela? Za cijelu urbanu mrežu je važno koliko glavni gradovi integriraju ostatak mreže.“ (Anka Mišetić, Zagreb, urbana sociologinja, Zagreb)

„Prostorni plan općine Podgorice do 2014. Intenzivno naseljavanje Podgorice sa sjevernih dijelova općine, države i inozemstva. Brdsko područje naseljava svega 3% stanovništva. Osnovni cilj je policentričan razvoj. Postoji mogućnost gašenja 11 – 17 općina u Podgorici na sjeveru zbog slabe naseljenosti. Između dva popisna područja porast stanovništva je oko 30.000 stanovnika, sa 150.000 na 180.000 stanovnika.“ (Miljan Barović, prostorni planer u općini Podgorica)

„Fenomen stambene izgradnje – u Podgorici postoji 10.000 stanova viška, možda i 20.000 stanova. Ali neću da se izjašnjavam oko tog pitanja!“ (Mihailo Burić, bivši gradonačelnik Podgorice, geograf)

„Sve što je izvan glavnih putova i prometnica polako nestaje, stanovništvo stari i izumire, a prostor uz prometnice dobiva oznake urbanosti u sociološkom smislu. Nove tehnologije, ukratko, jako utječu na organizaciju prostora.“ (Alija Hodžić, ruralni sociolog, Zagreb)

„Zadnji prostorni plan je iz bivše države, sad postoje samo strategije. Politička promjena i podjela gradova oko Zagreba kroz tri plana, i nema nijedan plan koji bi ih objedinio. Nema strategije razvoja grada. Niz naselja nastaju na rubu – nova naselja – naša suburbanizacija. Male promjene u suburbanizaciji, Zagreb stagnira, i obilježava ga sažimanje grada kao novi proces – implozija. Centralno planiranje još nije razvijeno. Županija i Grad rade odvojeno, a na razini Hrvatske podijeljeno je na različita ministarstva. Kaos u planiranju.“ (Tihomir Jukić, arhitekt, Zagreb)

DRUGA DIMENZIJA ODGOVORA: novi akteri i postsocijalističke institucije u procesu urbanizma

Svi sugovornici slažu se da je u tranzicijskom periodu došlo do nestanka procesa prostornog i urbanističkog planiranja te prvenstveno urbanizma kao onog koji bi imao dugoročno značenje i viziju razvoja tih gradova. Fazu parcijalnosti i prenamjene prostora u kojoj se oba grada sad već dva desetljeća nalaze obilježavaju individualizirani i privatni interesi, većinom vrlo kratkoročni. GUP-ovi tih glavnih gradova nerijetko doživljavaju brojne prenamjene i česte izmjene i nakon njihovih donošenja. Gradske institucije i sami gradonačelnici takve izmjene najčešće podržavaju. Uloge javnih prostora i javnosti same nedovoljno utječu na te vrlo brze i nezaustavljive promjene. To sve dovodi do preopterećenosti i zagušenja prostora na određenim gradskim lokacijama s jedne strane i potpunog zanemarivanja i zapuštanja onih neatraktivnih i ruralnih s druge. Proces centralizacije tih dvaju gradova stoga se produbljuje, što otežava neke druge procese koji bi mogli rasteretiti i ujednačiti njihove cjelokupne sustave i ojačati proces policentričnosti, koji je u tranzicijskim gradovima vrlo nedefiniran, a prati ga i smanjena kvaliteta života prema većini pokazatelja. Kompleksan i centraliziran administrativni gradski aparat, u kojem građani imaju vrlo malo mogućnosti utjecanja na proces odluka, iako legalno i formalno uvjeti postoje, smanjuje njihove aktivnosti na vrlo malu mjeru. Ostaje im najčešće

da u njihovo ime „govore“ i brane njihove interese nevladine udruge i civilni sektor, bez kojeg su vrlo nemoćni. Pozitivna je činjenica da na razini grada Zagreba danas djeluje sve veći broj udruga koje se ciljano bave problemima prostornih i ekoloških problema te kvalitetom života građana.

Sljedeće stručne izjave čine drugu dimenziju odgovora.

„Nastupila je jedna deregulacija institucija. U ranijem sistemu je postojao RZUP (Republički zavod za urbanizam i planiranje). Postoji i danas ali kao privatizovana firma i ne radi više (samo) za državu. Institucije su kao kad netko doživi moždani infarkt. Društvo je u tom smislu zaista takvo. Prekinute su informacije i o standardima i o metodama i o značenju toga. Kroz nove zakone napravi se da je investitor taj koji kaže ja ću to i to. GUP to ne podržava i onda proglasimo promjenu detaljnog urbanističkog plana samo za to područje. Imamo GUP koji je parcijalno promijenjen na 15 mjesta i gdje su potpuno izmijenjeni sadržaji.“ (Jelisava Kalezić, arhitektica, nezavisna poslanica u Skupštini Crne Gore i umirovljena profesorica Građevinskog fakulteta, Podgorica)

„Pravog urbanizma kao što je nekad bilo više nema. Zagreb je preslikana Podgorica, Podgorica je preslikana u Zagreb. Stanovanje seli iz centra Zagreba. U Podgorici je isti slučaj. Naš centar grada polako odumire. Novokomponovani blokovi. Imamo jednu stvar koja je degutantna. U starim urbanističkim blokovima dobivamo blok u bloku. Kuće su napravljene na račun dvorišta i dvorišta su nestala.“ (Svetislav Popović, arhitekt, Podgorica)

„Udar na kvalitetu života – jednog dana su se probudili i nisu imali gdje da parkiraju. Vratiti parking mjesta jer nema stanovništvo gdje da parkira. Neko je biznis planirao na zelenoj površini i dječjem igralištu! Fenomen zelenila izuzetno važan. [...] Najkvalitetniji urbanizam u Podgorici je građen u socijalizmu!“ (Mihailo Burić, bivši gradonačelnik Podgorice)

„Postojali su u bivšem sustavu standardi stana, standardi zgrade i standardi naselja, i nije bio problem sa opremljenošću i grad nema sad stambenu politiku, a iz postojeće parcelacije grade privatnici. POS kao novi sustav da se grad mora osigurati parcelu a država subvencionira gradnju. Imali smo relativno dobru arhitekturu u supstandardnom okolišu (pr. Sopnice-Jelkovec) tamo gdje se raspolagalo zemljištem – kao vojarne – smo mogli graditi. POS je razradio standard stana, a više nema standarda naselja. Svaki put kada se GUP promijeni nestane što je bilo zajedničko, javna infrastruktura.“ (Tihomir Jukić, arhitekt, Zagreb)

„Proces ex ante participacije mi provodimo. Ali jedva prostorni planeri razlikuju postojeće stanje u planovima i vrlo je teško vidjeti što je planirano i otuda ta apatija koja je sa krizom i potencirana. Pismeni odgovor građanin dobije, ali u njemu i da se zahtjevi odbijaju jer nisu u konceptu s prostornim planom. U Zagrebu ćete naći spregu interesa i takvu praksu kojoj ne odgovara urbani koncept razvoja i u njemu bi inače gradonačelnik i suradnici bili samo izvršitelji, ali ovako njima više odgovara da nema tog plana.“ (Nenad Starc, urbani ekonomist, Zagreb)

TREĆA DIMENZIJA ODGOVORA: nova poslovna i stambena gradnja (šoping-centri i novostambena naselja) u Zagrebu i Podgorici kao novi urbani fenomeni ili „stanovanje po mjeri šoping-centra“

Nastale promjene u gradskom identitetu Podgorice i Zagreba vidljive su i u njihovim jezgrama i na rubovima. Središta gradova atraktivna su za komercijalna ulaganja, ali su demografski osiromašena, naročito šira centralna zona. Život gradova sada se paralelno odvija u novim prostorima, globaliziranim i identitetom sličnima većini gradova svijeta danas, u tzv. ne-mjestima (engl. *non-places*) kao što su šoping-centri, primjerice. Zagreb je jedan od gradova u regiji koji ima najveći broj trgovačkih centara i novih stambenih zgrada, ali koji i dalje prostor prepušta uglavnom komercijalnim potrebama, a sve manje javnim. Različiti inozemni trgovački lanci i brendovi podjednako su prisutni na prostoru cijelog grada i okolice. Nova naselja također, a s njima i intenzivirani problem njihove nedovršenosti te nepotpune opremljenosti (u infrastrukturnom i tehničkom smislu). To je često i pitanje javnih prostora, za koje ostaje najmanje interesa kod utjecajnih aktera i donositelja odluka. Posljedično tome reakcija građana često izostaje ili je se ignorira, tako da pasivnost i rezignacija također postaju zajednička obilježja postsocijalističke transformacije tih gradova. Zanimljivo je s druge strane da je građanima danas pri odabiru stambene lokacije vrlo važno je li ona u blizini novih trgovačkih centara, što je u skladu s potrošačkim obrascima i navikama usvojenima u novom kapitalističkom sustavu i koje intenzivno obilježavaju upravo postsocijalističke zemlje. Međutim nakon konkretnog perioda stanovanja na tim lokacijama problemi nedostatne opremljenosti tek kasnije dolaze do izražaja. Pravi su primjer takvih lokacija Lanište i Jarušćica, smješteni uz najveći i najnoviji šoping-centar na rubu grada, Arenu Centar, prema čemu se zatim kroje cijene stanova kao ekskluzivnijih i vrjednijih u skladu s parolom „stanovanje po mjeri šoping centra“.

Slika 7.

Arena Centar i okolna nova stanogradnja

Izvor: <http://www.google.hr>

Sljedeće stručne izjave čine treću dimenziju odgovora.

„Ne poštuju se pravila struke. Mi postavljamo distributivne centre kako kome odgovara. Mi smo ranije morali da analiziramo kretanje stanovništva. Imali smo radijus opskrbe. Stambeno naselje od 5.000 stanovnika. Danas imamo dva centra jedan do drugog. Delta City radi punom parom, a onaj tamo je praktički prazan.“ (Svetislav Popović, arhitekt, Podgorica)

„Ono što se dogodilo unutar globalnih promjena da nema urbanizma – više ga nema, postoji samo arhitektura. Svaki privatnik može naručiti što god hoće jer nitko ne štiti cjelinu grada.“ (Dušica Seferagić, urbana sociologinja, Zagreb)

„Generisanje tog prostora je išlo tim putem da je prvo napravljen Delta centar. Delta je napravljen na mjestu bivše fabrike, a stambeno naselje posle. Ljudi koji žive tamo su spremni da voze djecu u školu itd. Njima je važno da žive u tom kvartu koji je sada popularan. Tamo su samo zgrade i parking prostori. Nema travčice u tom kvartu. Sve je legalno i prema planu. U posljednjih deset godina nije planirano izgrađen park.“ (Jelena Bajić Šestović, arhitektica, Podgorica)

„Tržni centar je sagrađen na parkingu koji je bio dio funkcionalne cjeline Bloka 5 (op.a. socijalističko stambeno naselje). To je sve plaćeno kroz cijenu kvadrata stana. Gradonačelnik je to oduzeo od stanara. Radi se nasilna izmjena detaljnog plana. Proglašava se parking od 108 mjesta gradskom svojinom i ulazi se u

privatno javno partnerstvo. Daju se javni parkinzi i infrastruktura (4.500.000 €), partner je jedan od miljenika i on tu napravi tržišni centar. Ovom prostoru se izvlačila krv da se daje lokacija investitoru. Što je još gore, jer tu je vođeno računa pri izradi urbanističkog plana da postoji cirkulacija, veoma važna, koja je prekinuta time. Osim što je prekinuta cirkulacija vazduha, građani su se sada sjetili, kad je privatnik počeo da naplaćuje parkiranje na njihovim tako oduzetim mjestima, sad su se sjetili da se bune. Kad sam ih zvala da se organiziramo prije izgradnje tržnog centra niko se nije javio. Osim toga, uz Blok 5 postoji parcela u privatnom vlasništvu na kojoj se moglo graditi no investitor bi to morao platiti, a ovako je dobio od grada!” (Jelisava Kalezić, arhitektica, nezavisna poslanica u Skupštini Crne Gore i umirovljena profesorica Građevinskog fakulteta)

Slike 8. i 9.

Stambeno naselje Blok 5 u Podgorici izgrađeno u socijalističkom periodu

Izvor: <https://wikipedia.org>

Izvor: <http://www.vijesti.me>

„Javni sektor i država nema promjene, jedino civilni sektor se može mijenjati. Istražili smo populaciju javno-najamnog stanovanja i u taj je program ušlo 71% podstanara. Trendovi u tranzicijskim gradovima su manje više slični – središnji dijelovi grada su naseljeni starim slojem stanovnika koji nema platežnu moć i središta nisu nastanjena te se škole prazne, a oko grada imamo škole u tri smjene. Problem privatnog vlasništva i urbanizma. U deset godina u Zagrebu smo povećali stambeni fond za 22%, nevjerojatnih 22%! U usporedbi s drugim europskim gradovima nitko ni izblizu nema toliko porast. Kad to izmjerimo naseljenih stanova imamo 60.000 više stanova nego kućanstava. Model stjecanja stana u vlasništvu više ne funkcionira.“ (Gojko Bežovan, sociolog stanovanja, Zagreb)

Slika 10.

Primjer novostambenih lokacija u Podgorici

Izvor: <http://www.google.hr>

Slika 11.

Primjer novostambenih lokacija u Zagrebu - Jarušica

Izvor: autorica

Slika 12.

Novogradnja u starim naseljima

Izvor: autorica

4. Zaključak

Transformacija istraživanih gradova i njihovih prostornih sustava (urbanih sustava) pokazuje vrlo slične procese. Ti su procesi neodvojivi od konteksta postsocijalističke transformacije Hrvatske i Crne Gore, zemalja koje su na sličan način ušle u nove društvene, ekonomske i političke sustave obilježene jačanjem prvenstveno neoliberalnog kapitalizma i ekonomske tranzicije. S druge strane globalizacijski kontekst također pridonosi brzim i ponekad pogubnim promjenama prema kojima se ovi gradovi danas transformiraju. Promjene u snazi i prestrukturiranju djelovanja novih društvenih aktera odigrale su značajnu ulogu u prostornim promjenama. Nekadašnja uloga države značajno je smanjena u odnosu na današnju ulogu pojedinačnih (privatizacijskih) aktera. S obzirom i na nedostatak dugoročne strategije planiranja grada i njegovog šireg prostora dolazi do vrlo kratkoročnih rješenja i vrlo čestih intervencija u prostor. Smanjena je i važnost javnih prostora i utjecaj javnosti na izgled grada, što je također jedno od obilježja nastale transformacije. Iz takvog je konteksta i istraživani proces širenja u okolni prostor gradova, odnosno proces suburbanizacije, prema kriterijima funkcionalnosti, upotrebi i opremljenosti prostora, ostao na socijalističkoj razini kao tzv. podurbanizacijski ili polurbanizacijski i nije doživio značajne pozitivne promjene. Međutim razlike s današnjim tranzicijskim kontekstom vidljive su u intenzivnijem uplivu privatizacijskih i tržišnih mehanizama na izgled i razvoj tog prostora. Posljedice su posebno vidljive na rubovima gradova i izgrađenim stambenim naseljima koja nisu adekvatno infrastrukturno i sa-

držajno opremljena, čime se umanjuje kvaliteta života stanovnika u njima te na specifičan način produžuje periferizacija i čak getoizacija okolnog gradskog prostora jer na njemu nema gotovo ničega osim gole stanogradnje. Nakon prvotne atraktivnosti tih područja dolazi do preokreta i smanjenja potražnje za njima te čak napuštanja. Određenu privlačnost zadržavaju naselja koja su u neposrednoj blizini starijih naselja i stoga u blizini potrebne infrastrukture ili pak ona uz nastala u blizini različitih šoping-centara, koji zatim paradoksalno zamjenjuju stvarnu neopremljenost. Time su i Zagreb i Podgorica svojevrсни promotori potrošačkih i neoliberalnih vrijednosti povezanih s pitanjem stanovanja, a koje bismo mogli nazvati „stanovanje po mjeri šoping-centra“. Tipični primjeri su zagrebačka *Arena centar* i podgorički *Delta City* te nova naselja naslonjena uz njih.

I Zagreb i Podgoricu također obilježavaju izraženi procesi centralizacije i hijerarhizacije, zbog kojih ostali gradovi i naselja u njihovim sustavima postaju potpuno ovisni o njima. Njihove mreže naselja imaju obilježja neravnomjernog razvoja, koji se s tranzicijskim periodom samo nastavio. S obzirom na stalan priliv stanovništva većinom u glavne gradove, njihove rubne zone doživljavaju pugušćenje i stalni pritisak, dok se širi prostor mreže razvija vrlo parcijalno i marginalno, ovisno o snazi pojedinog urbanog središta (satelita). To također donosi nove probleme u ekonomskom, stambenom, prometnom i drugom smislu. Naselja udaljenija od glavnih gradova, naročito ruralna, ponegdje doživljavaju čak procese stagnacije i negativne razvojne trendove kao što su depopulacija, senilizacija i egzodus. Slični procesi mogu se istaknuti i za grad Podgoricu i njen sustav, odnosno okolni prostor, a posebno na razini cijele zemlje. Iz Sjeverne i Središnje regije u Crnoj Gori stanovništvo se doslovce premješta u glavni grad. Nešto je bolja situacija samo u Primorskoj regiji, u kojoj važniji gradovi ne gube stanovništvo te je čak prisutan i porast (Budva, Kotor).

Grad Zagreb i Zagrebačka županija teritorijalno funkcioniraju kao povezani sustavi, ali su funkcionalno vrlo slabo povezani. Kretanja stanovništva u njima imala su različite predznake ovisno o prvom i drugom desetljeću tranzicije, što je također indikativan pokazatelj sve veće centralizacije Zagreba. Naime u prvom desetljeću Zagrebačka županija imala je porast i pozitivno kretanje stanovništva u većini svojih naselja, da bi se taj trend obrnuo u drugom desetljeću. Kratkotrajna pozitivna suburbanizacija mreže naselja prelazi u naslijeđenu i stagnantnu. U mreži se ističu samo najveći gradovi, Velika Gorica, Zaprešić i Samobor, koji na lokalnoj razini mogu samostalnije funkcionirati te upravljati svojim razvojem, dok ostali manji urbani centri ovise kako o njima tako i o samom gradu Zagrebu.

Navedene teze istaknute su i kroz dobivene i obrađene rezultate istraživanja provedenog tijekom 2015. godine. Kroz fokus-grupe i izjave stručnjaka relevantnih za prostornu problematiku naglašena je tranzicijska transformacija tih gradova sa svim njihovim specifičnostima. Ona je po njima prvenstveno politička i ekonomska, ali ne i urbanizacijska i urbanistička, što znači da u takvom kontekstu prostor gradova

ostaje nezaštićen i ugrožen. Stoga je prostor (i ruralni i urbani) onaj čimbenik koji je u cjelokupnom procesu transformacije gubitnik. Zaštitu koju je imao nekada na državnoj razini provodeći je kroz različite urbanističke standarde je izgubio, te je doveden u situaciju neravnopravnog položaja. Stoga je vrlo teško ili čak nemoguće djelovati na način naveden, primjerice, u brojnim europskim dokumentima, odnosno „pametna, održiva i uključiva“ način. A kako je i gospodarska situacija tih zemalja nezavidna, može se očekivati daljnji odmak od postavljenih načela te čak porast siromaštva i sve veće razlike u kvaliteti života posebno između glavnih gradova i manjih gradova. Moguće je i daljnje iseljavanje stanovnika prvenstveno mlađe životne dobi te i nastavak emigracijskog trenda također zajedničkog objema zemljama. Indikativan je slučaj Hrvatske u kojoj je nakon ulaska u EU iseljavanje radno aktivnog stanovništva doživjelo značajan porast. Grad Podgorica, osim toga, za posljedicu ima i pojavu sirotinjskih naselja na rubovima grada u kojima boravi pridošlo stanovništvo koje nema zadovoljenu niti primarnu ili egzistencijalnu razinu života (elektrifikaciju, vodovod i pristojan stan ili kuću). Rast samo glavnih gradova i stagnacija ostalih pridonosi slaboj vitalnosti cjelokupnog prostora istraživanih zemalja. Tome u prilog ide i proces demografskog starenja, koji obilježava obje zemlje, što je također otežavajući faktor s kojim se politike upravljanja prostorom moraju nositi. I periferni je položaj tih gradova na razvojnoj karti Europe potvrđen prema navedenim i istaknutim socioprostornim posljedicama. Stoga je koncept policentričnosti, iako poželjan, za te gradove i zemlje još uvijek relativno nedostižan, kao i pomicanje s perifernog mjesta u razvojnim polovima Europe.

Literatura

1. Bauman, Z. (2009). *Fluidna ljubav. O krhkosti ljudskih veza*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 178 str.
2. Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Sv. I. Zagreb: Golden marketing.
3. Cifrić, I. (1998). Tranzicija i transformacija, u: *Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije*. Zagreb: Razvoj i okoliš, Biblioteka časopisa „Socijalna ekologija“, knjiga 7., HSD: 47-78.
4. *Cities of tomorrow - Challenges, visions, ways forward*, 2011, European Union, Regional Policy.
5. Hirt, S. A. (2012). *Iron curtains: gates, suburbs and privatization of space in the post-socialist city*. Oxford: Wiley-Blackwell, Studies in Urban and Social Change Series (SUSC), 252 p.
6. Hirt, S. A. (2015). (in press). *Planning during Post-socialism. International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (2nd Edition). London: Elsevier.
7. Harvey, D. (2013). *Pobunjeni gradovi. Od prava na grad do Urbane revolucije*. Novi Sad: Biblioteka Arhipelag, knjiga 30. Mediterran publishing, 230 str.

8. Hodžić, A. (2014). *Konoba u svjetskom kasinu. Socioprostorno restrukturiranje postsocijalističke Hrvatske*. Zagreb: Razlog, 337 str.
9. Lukić, A.; Prelogović, V. i Pejnović, D. (2005). Suburbanizacija i kvaliteta življenja u zagrebačkom zelenom prstenu – primjer općine Bistra. *Hrvatski geografski glasnik*, 67/2.
10. *Izješće o stanju u prostoru Zagrebačke županije 2008. – 2012.*, Zavod za prostorno uređenje Zagrebačke županije, Zagreb, travanj 2013.
11. Kordej-De Villa, Ž. i Pejnović, D. (2015). Planska područja Hrvatske u kontekstu regionalne politike. *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 77/1: 47 – 70.
12. Kranjčević, J.; Lukić, A.; Kušen, E.; Klarić, Z. (2014). *Regionalni razvoj, razvoj sustava naselja, urbani i ruralni razvoj i transformacija prostora*, Završna verzija, Zagreb: Institut za turizam.
13. Pušić, Lj. (2015). *Grad, društvo, prostor. Sociologija grada*. Beograd, Zavod za udžbenike, 506 str.
14. Scott, A. J. (2001). Globalization and the Rise of City-regions. *European Planning Studies*, Vol. 9, No. 7.
15. Pickvance, C. (2002). State Socialism, Post-Socialism, and their Urban Patterns: Theorizing the Central and Eastern European Experience“, in: J. Eadeand C. Mele (Eds.). *Understanding the City*. Oxford: Blackwell Publisher, pp.183-203.
16. Rovčanin, G. (2016). *Poslijeratna arhitektonska scena Podgorice u kontekstu stvaranja identiteta grada*. Magistarski rad. Univerzitet Crne Gore: Arhitektonski fakultet Podgorica.
17. Sasen, S. (2006). *Sociology for a New Century, Cities in a World Economy*. Third Edition. University of Chicago, Pine Forge Press, 269 str.
18. Seferagić, D. (2007). Akteri društvenih promjena u urbanom prostoru Hrvatske. *Sociologija i prostor* 45, 177–178 (3–4): 361–376.
19. Skoko, B. i Benković, V. (2009). Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene. *Politička misao*, god. 46, br. 3: 217-236.
20. Svirčić Gotovac, A. (2010). Aktualni revitalizacijski i gentrifikacijski procesi na primjeru Zagreba. *Sociologija i prostor* 187 (2): 187–221.
21. Svirčić Gotovac, A. i Zlatar, J. (Ur.). (2015). *Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 191. str.
22. Sýkora, L. and Stanilov, K. (2014). The Challenge of Postsocialist Suburbanization, in: Kiril Stanilov and Luděk Sýkora (Eds.). *Confronting Suburbanization: Urban Decentralizationin Postsocialist Central and Eastern Europe*, First Edition. John Wiley & Sons, Ltd. Published.
23. Šarović, R. (2012). Revitalizacija sela i orijentacije mladih u Crnoj Gori (empirijsko istraživanje). *Sociološka luča*, VI/1.
24. Vukićević, S. (2008). Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora. *Sociološka luča*, II/1 2008.
25. Zimmermann, R. (1999). Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, God. 8, Br. 1 (39): 21-43.
26. Vujović, S. (2006). Okrugli stol: “Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama”. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, 2. lipnja 2006. *Sociologija sela*, 44, 171 (1): 5-103.

27. Vujadinović, Lj. (2010). Fenomen i politika stanovanja i kompetitivnost društvenog sistema. *Sociološka luča*, IV/2.
28. ŽUPANIJSKA RAZVOJNA STRATEGIJA ZAGREBAČKE ŽUPANIJE 2014.-2020., Zagreb, travanj 2015.

Internetski izvori:

1. Crna Gora, Zavod za statistiku, **S a o p š t e n j e**, broj: 83, Podgorica, 23. april 2015. godine. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine, **Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori**, CRNA GORA / MONTENEGRO, ZAVOD ZA STATISTIKU / STATISTICAL OFFICE, **S A O P Š T E N J E / RELEASE**, Broj / No: 83 (Podgorica, 12. 07. 2011. godine) (srpanj, 2016.)
2. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf (svibanj, 2016.)
3. http://www.google.hr/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=&url=http%3A%2F%2Fwww.horvatorszaginfo.hu%2Fhelyek%2Fpodgorica%2F&bvm=bv.124272578,d.bGs&psig=AFQjCNGGTduNnNkKGbC_hKJjQtH_5qINdA&ust=1466263095851246&cad=rjt (srpanj, 2016.)
4. <http://www.soundset.hr/vijesti/zagreb-i-okolica/zg-zupanija-daje-milijun-kuna-za-turisticke-projekte> (srpanj, 2016.)
5. http://www.google.hr/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj7ka-Ps6_NAhVB1xQKHb2cCnUQjB0IBg&url=http%3A%2F%2Fkroling.me%2FREFERENCE_4.html&bvm=bv.124272578,d.bGs&psig=AFQjCNHVfo2OUcXNGpS6lPHFhtevf5uA2g&ust=1466264036937566 (srpanj, 2016.)
6. https://www.zagrebkazupanija.hr/static/files/misc/materijali_za_skupstinu/odbori/odbor_za_prosvjetu_kulturu_i_sport/odbor_prosvjeta_kultura_sport_saziv10_materijal_2tocka_Idio.pdf (lipanj, 2016.)
7. http://www.zpuzz.hr/dld/prilozi/Izvjescje_o_stanju_u_prostoru_ZagZup_2008_2012.pdf (svibanj, 2016.)
8. www.monstat.org(2011). [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (lipanj, 2016.)
9. <http://www.google.hr/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjW-> (rujan, 2016.)
10. https://sh.wikipedia.org/wiki/Podgorica#/media/File:Podgorica_lok_Vc.jpg (srpanj, 2016.)
11. <http://www.vijesti.me/forum/urbano-i-antiurbano-19658> (srpanj, 2016.)

Andelina Svirčić Gotovac

Institute for Social Research in Zagreb, Croatia

E-mail: angelinasg@gmail.com

POST-SOCIALIST TRANSFORMATION OF TWO CAPITAL CITIES, ZAGREB AND PODGORICA

Summary

This chapter on the bilateral project *Transformation of urban and rural systems in Zagreb and Podgorica during the transition period* brings more details about the main research topic - social and urban changes in the two capitals over the last two decades. Transition and the former socialist period are both analysed because they give us insight into the contemporary way of life in Zagreb and Podgorica. Globalization processes concerning the development of space and their constant dichotomies have influence on and confirm the peripheral status of these countries in Europe and in the world. So, besides the analysis of research results, we wish to emphasize the specific characteristics and drawbacks of socio-spatial transformations in Croatia and Montenegro. The interesting thing is that both towns have shown economic, urban and demographic similarities in the transition process. Negative demographic trends are present in both countries as well as the visible centralization of power in their capital cities. Such tendencies do not stimulate a well-balanced development of settlement networks, which is evident from our research carried out in 2015 in Zagreb and Podgorica and based on the analysis of results obtained from expert focus groups.

Key words: Zagreb, Podgorica, settlement network, quality of life, focus groups.

DODATAK

Usporedni popisni podaci između Hrvatske i Crne Gore te urbanih sustava Zagreba i Podgorice prema popisima iz 2011. godine

Hrvatska i zagrebački sustav

	Broj stanovnika	Stanovništvo prema narodnosti	Stanovništvo prema vjeri	Stanovništvo prema materinskom jeziku
HRVATSKA	4.284.889 1.519.038 – privatnih kućanstava	Hrvati – 90,42%, Srbi – 4,36% Bošnjaci – 0,73% Talijani – 0,42% Albanci – 0,41% Romi – 0,40% Mađari – 0,33% i dr.	katolici - 86,28%, pravoslavci - 4,44%, muslimani – 1,47%, protestanti – 0,34%, nisu vjernici i ateisti – 3,81% i dr.	hrvatski -95,60%, srpski – 1,23%, albanski – 0,40%, bosanski – 0,39% i dr.
GRAD ZAGREB	790.017 303.441 privatnih kućanstava	Hrvati – 93,14%, Srbi – 2,22%, Bošnjaci – 1,03%, Albanci – 0,54%, i dr.	katolici – 83,11%, pravoslavci – 1,01%, muslimani – 0,93%, protestanti – 0,18%, nisu vjernici i ateisti – 2,36% i dr.	hrvatski jezik - 97,17%, srpski – 0,31%, albanski – 0,51%, bosanski – 0,43% i dr.
ZAGREB. ŽUPANIJA	317.606 101.274 privatnih kućanstava	Hrvati – 97,05% Srbi – 0,86% Bošnjaci – 0,45% Albanci - 0,29% i dr.	katolici – 92,94%, pravoslavci – 2,02%, muslimani – 2,28%, protestanti – 0,32%, nisu vjernici i ateisti – 6,30% i dr.	hrvatski jezik – 98,47%, srpski – 0,13%, albanski – 0,28%, bosanski – 0,29% i dr.

Izvor: <http://www.dzs.hr/>

STANOVNIŠTVO PREMA NARODNOSTI PO GRADOVIMA/OPĆINAMA,
POPIS 2011.

STANOVNIŠTVO PREMA VJERI PO GRADOVIMA/OPĆINAMA, POPIS 2011.

STANOVNIŠTVO PREMA MATERINSKOM JEZIKU PO GRADOVIMA/
OPĆINAMA, POPIS 2011.

Crna Gora i podgorički sustav

	Broj stanovnika	Stanovništvo prema narodnosti	Stanovništvo prema vjeri	Stanovništvo prema materinskom jeziku
CRNA GORA	620.029 stanovnika	Crnogorci - 44,98% Srbi - 28,73%, Bošnjaci - 8,65%, Albanci - 4,91%, Muslimani - 3,31% Hrvati - 0,97% i dr.	pravoslavci – 72,07%, katolici – 3,44%, islamske vjeroispovijesti – 15,97%, muslimani – 3,14%, ateisti - 1.24% i dr.	crnogorski jezik -36.97, srpski – 42,88%, bosanski – 5,33%, albanski – 5,27%, hrvatski – 0,45% i dr.
PODGORICA	185.937 stanovnika 57.346 domaćinstava, 72.959 stanova	Crnogorci – 57,35% Srbi - 23.26% Bošnjaci - 1.98% Albanci - 5.13% i dr.	pravoslavci - 78.29%, katolici - 4.27%, islamske vjeroispovijesti - 8.75%, muslimani – 2,48%, ateisti - 1.99% i dr.	crnogorski jezik - 42.40% srpski - 41.17%, bosanski - 5,27%, albanski - 5.53% i dr.
PODGORIČKA REGIJA (Urbana područja, prigradska naselja i ruralne zone)	a) Urbano područje – 156.169 stanovnika, 48.836 – domaćinstava, 58.925 stanova. b) Prigradska naselja i ruralne zone – 30.916 stanovnika, 8.510 domaćinstava, 14.034 stanova ili kuća.			

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine

[http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)

PRILOG: SLIKE ISTRAŽIVANIH GRADOVA¹

1. Zagreb - stambena i poslovna gradnja

Nova stambena gradnja među starom na okolnom gradskom prostoru

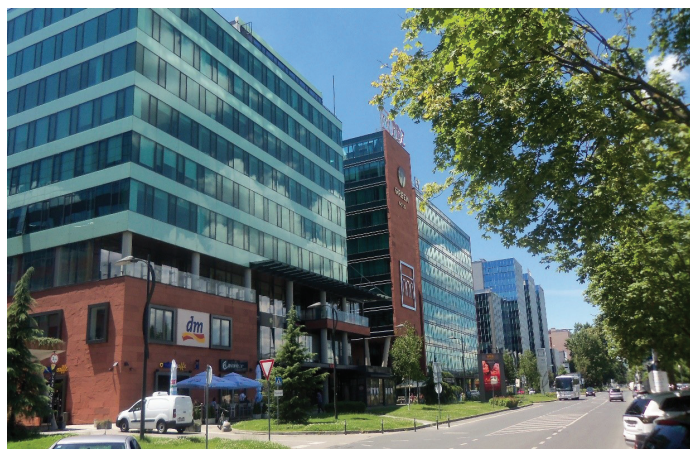
¹ Fotografije Zagreba i Podgorice su autorske te su ih za potrebe istraživanja napravile članice hrvatskog tima: Jelena Zlatar Gamberožić, Nataša Bokan i Anđelina Svirčić Gotovac tijekom 2015. i 2016. godine.

Zagreb – poslovna gradnja

2. Grad Podgorica i okolna naselja

Izgradnja stambenih zgrada na perifernom naselju Koniku

Stambeni dijelovi grada Podgorice (okolni i središnji)

Napuštена i naslijeđena industrija u okolici

O HRVATSKIM AUTORIMA

Doc. dr. sc. Anđelina Svirčić Gotovac (Šibenik, 1976.)

Viša je znanstvena suradnica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Bavi se urbanom sociologijom, sociologijom prostora, te socijalnom ekologijom. Dvopredmetni studij sociologije i filozofije završila je 1999. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Magistrirala je s temom iz sociologije prostora - *Sociološki aspekti mreže naselja u zagrebačkoj regiji* - na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. godine. Doktorirala je 2009. godine u području urbane sociologije na temi *Utjecaj društvenih aktera na procese gentrifikacije i pauperizacije: primjer Zagreba* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Vodila je nekoliko znanstvenih projekata pri Institutu za društvena istraživanja, te sudjelovala u organizaciji znanstvenih skupova i okruglih stolova s aktualnim prostornim temama koje uključuju Hrvatsku i susjedne zemlje te uređivala zbornike (knjige) s istih. Od 2012. godine glavna je i odgovorna urednica znanstvenog časopisa *Sociologija i prostor* pri Institutu za društvena istraživanja. Od 2016. godine u naslovnom je znanstveno-nastavnom zvanju docentice na Šumarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje na kolegijima *Sociologija urbanih i zaštićenih prostora* i *Sociologija u šumarstvu* na preddiplomskom studiju.

Objavila je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova u časopisima i knjigama (domaćim i stranim). Sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, konferencija i okruglih stolova. Članica je Hrvatskog sociološkog društva (HSD) i sekcije unutar HSD-a pod nazivom Sekcija za sociologiju prostora.

Dr. sc. Jelena Zlatar Gamberožić (Zagreb, 1982.)

Znanstvena je suradnica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Bavi se urbanom sociologijom i sociologijom prostora. Diplomirala je na dvopredmetnom studiju sociologije i filozofije, te jednopredmetnom studiju sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je 2012. godine na poslijediplomskom doktorskom studiju sociologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu s temom *Utjecaj društvenih aktera na urbane transformacije i obnovu Zagreba nakon 2000. godine*. Aktivno je sudjelovala u nekoliko znanstvenih projekata pri Institutu za društvena istraživanja te uređivanju knjiga i zbornika s istih. Objavila je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova u časopisima i knjigama (domaćim i stranim) te autorsku knjigu pod nazivom *Urbane transformacije suvremenog Zagreba*.

Sociološka analiza 2013. godine. Sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, konferencija i okruglih stolova. Od 2012. godine izvršna je urednica znanstvenog časopisa *Sociologija i prostor* pri Institutu za društvena istraživanja. Članica je Hrvatskog sociološkog društva (HSD) i sekcije unutar HSD-a pod nazivom Sekcija za sociologiju prostora.

Mr. sc. Branimir Krištofić (Zagreb, 1954.)

Stručni je savjetnik u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Studirao matematiku, komparativnu književnost i sociologiju. U izdavačkoj kući *Vjesnik* radio na istraživanjima čitalačke publike. Od 1985. godine radi pri Institutu za društvena istraživanja kao istraživač na temama socijalne strukture, uloge ekonomskih elita u tranzicijskim procesima te kvalitete života u gradu i na selu. Aktivno je sudjelovao u više znanstvenih i stručnih projekata. Magistrirao je 1991. godine na temi *Empirijska istraživanja distribucije moći u jugoslavenskim radnim organizacijama*. Knjiga *Moć i mjerenje: bilježenja uz instrumentarij industrijske sociologije*, objavljena mu je pri Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu 1991. godine. Objavio je četrdesetak radova u časopisima i zbornicima, a surađivao je i na uređivanju nekoliko knjiga.

O CRNOGORSKIM AUTORIMA:

Prof. dr. sc. Slobodan Vukićević (Nikšić, 1940.)

Redovni je profesor u penziji Univerziteta Crna Gora. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu – Grupi za sociologiju, završio je osnovne studije, gdje je magistrirao 1975. i doktorirao 1977. godine. Radni angažman na Univerzitetu Crne Gore započeo je 1967. godine, na kojem je univerzitetsku karijeru unapređivao od predavača i profesora više škole do redovnog profesora univerziteta.

Bibliografija prof. dr. Slobodana Vukićevića sadrži preko 20 objavljenih knjiga i preko 150 naučnih radova, članaka, ogleda i priloga u najpoznatijim sociološkim i drugim časopisima od domaćeg i šireg međunarodnog značaja. Naučno interesovanje mu je opšta sociologija i sociološke teorije savremenog društva, sociologija rada i sociološke teorije menadžmenta. Istraživač je sa značajnim radovima iz ekonomske sociologije, sociologije religije, ruralne sociologije, sociologije međuetničkih odnosa, sociologije turizma, socijalne ekologije i socijalne demografije. Član je i saradnik nacionalnih i međunarodnih socioloških časopisa.

Prof. Slobodan Vukićević je dva puta (ukupno 8 godina) biran za dekana Filozofskog fakulteta u Nikšiću i u dva mandata (4 godine) za prorektora Univerziteta Crne Gore. Bio je i direktor Instituta za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta. Od osnivanja je aktivni član Odbora za filozofiju i sociologiju i Odbora za demografiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (CANU).

Doc. dr. sc. Rade Šarović (Žabljak, 1981.)

U zvanju docenta od 2015. godine predaje na Filozofskom fakultetu u Nikšiću na kolegijima Sociologija sela i Sociologija porodice.

Osnovne studije Filozofskog fakulteta u Nikšiću na Studijskom program za sociologiju završio je 2008. godine. Magistarske studije, na istoj univerzitetskoj jedinici, završava 2010. godine odbranivši magistarski rad sa temom: *Sociološki aspekti postsocijalističke transformacije društvenog poretka u Crnoj Gori*. Doktorirao je 2010. godine na temi: *Sociološko istraživanje sela i porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u Crnoj Gori*.

Za vrijeme doktorskih studija u zimskom semestru 2012/13. godine bio je korisnik stipendije "Moskovskog državnog univerziteta M. V. Lomonosova" u Rusiji. Angažovan je kao viši saradnik na Institutu za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću, na kome je učestvovao u realizaciji i bio voditelj više međunarodnih naučnoistraživačkih projekata.

Autor je više naučnih radova objavljenih u domaćim i stranim časopisima i publikacijama. Učestvovao je na više naučnih skupova domaćeg i međunarodnog karaktera. Član je društva sociologa Crne Gore (DSCG).

Dr. sc. Goran Čeranić (Nikšić, 1975.)

Stručni je saradnik na Studijskom programu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Bavi se sociologijom rada, ekonomskom sociologijom i nacionalnom sociologijom. Magistrirao je sa temom *Sociološka analiza svojinske transformacije u postsocijalističkoj Crnoj Gori* (1989-2010), a doktorsku disertaciju pod nazivom *Sociološka analiza preduzetništva u postsocijalističkoj Crnoj Gori* odbranio je 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Aktivno je učestvovao na nekoliko međunarodnih i domaćih naučnih projekata. Objavio je više od dvadeset naučnih radova u domaćim i inostranim časopisima, kao i sledeće monografije: *Sociološka analiza svojinske transformacije u postsocijalističkoj Crnoj Gori* (1989-2000), *Postsocijalizam* (koautor), *Demografski i populacioni problemi u Crnoj Gori - društvo, porodica, omla-*

dina (koautor), *Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti (populacioni aspekti)* (koautor). Trenutno izvodi nastavu na predmetima Sociologija rada, Sociologija crnogorskog društva i Ekonomska sociologija na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Član je Instituta za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Član je redakcije časopisa za sociologiju *Sociološka luča*.

Dr. sc. Predrag Živković (Nikšić, 1983.)

Naučni je saradnik u Institutu za sociologiju i psihologiju u Nikšiću i saradnik u nastavi na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Osnovne studije sociologije završio je 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Magistrirao je s temom iz oblasti sociologije kulture i umjetnosti – *Oblici potrošačkih tendencija u kulturi Crne Gore* na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 2010. godine. Na istom fakultetu je pohađao doktorske studije i iste završio 2016. godine s temom *Teorijski pristupi fenomenu globalizacije u savremenoj sociološkoj teoriji* iz domena sociologije politike.

Aktivno je učestvovao u realizaciji nacionalnih i međunarodnih naučnih projekata, studija, objavljenih radova, te na naučnim skupovima, konferencijama, tribinama, simposijumima. Najuža polja njegovog naučno-teorijskog interesovanja i istraživanja su: sociologija politike, politička filozofija, geopolitika, sociologija međunarodnih odnosa i sociologija kulture. Objavljuje u domaćoj i međunarodnoj periodici.

Kao stipendista specijalističkih doktorskih studija, ljetni semestar 2013. godine proveo je na „Moskovskom državnom univerzitetu M. V. Lomonosovu“ (Rusija), usavršavajući se iz oblasti geopolitike i sociologije međunarodnih odnosa. Saradnik je i član domaćih i regionalnih časopisa, kao i internet portala, u okviru kojih objavljuje radove i kolumne iz oblasti geopolitike. Član je Društva sociologa Crne Gore (DSCG).

Mr. sc. Obrad Samardžić (Nikšić, 1975.)

Naučni je saradnik na Institutu za sociologiju i psihologiju i Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Bavi se sociologijom društvenih promjena, sociologijom istorije i sociologijom vremena. Studij sociologije na Filozofskom fakultetu završio je 2008. godine. Postdiplomske magistarske studije upisao je akademske 2008/09 i završio ih 2010. godine s temom *Sociološki aspekti, smisao, značaj i značenje vremena kao društvenog fenomena*. Trenutno radi na izradi doktorske teze pod nazivom *Temporalni aspekti socio-kulturne dinamike savremenog društva - moderna vs postmoderna*

temporalnost. Za potrebe izrade doktorske disertacije boravio je na „Moskovskom državnom univerzitetu M. V. Lomonosovu“ (Rusija), gdje je stažirao pod mentorstvom Aleksandra Geljeviča Dugina.

Aktivno je učestvovao u nekoliko domaćih i međunarodnih naučnih projekata, kao što su: *Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u postsocijalističkom periodu 1990 – 2012 godine* (Crna Gora - Rusija); *Sociološki aspekti demografskih kretanja i populacione politike u Crnoj Gori / Društvo, porodica, pojedinac*; *Kulturna identifikacija Crne Gore i brendiranje nacije*, itd. Od 2010. godine angažovan je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću u svojstvu saradnika u nastavi na studijskom programu za sociologiju. Objavio više naučnih radova u sociološkim i filozofskim časopisima i knjigama. Učestvovao je na više domaćih i međunarodnih naučnih skupova i konferencija. Član je Društva sociologa Crne Gore (DSCG).

38

BIBLIOTEKA **znanost i društvo**

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 11
tel. +38514810264; fax. +38514810263
e-mail: idiz@idi.hr

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA
Mirjana Adamović

UREDNIŠTVO
Irena Borowik
Eric Gordy
Dinka Marinović Jerolimov
Iris Marušić
Dunja Potočnik
Saša Puzić
Adrijana Šuljok
Jelena Zlatar Gamberožić

TAJNIK UREDNIŠTVA I GRAFIČKA PRIPREMA
Stjepan Tribuson

LEKTURA (za hrvatski jezik)
Danijela Erceg, prof.

LEKTURA (za crnogorski jezik)
mr. sc. Radule Nenadović

PRIJEVOD na engleski jezik (za hrvatske radove)
Dobрила Vignjević, prof.

PRIJEVOD na engleski jezik (za crnogorske radove)
dr. sc. Marijana Cerović

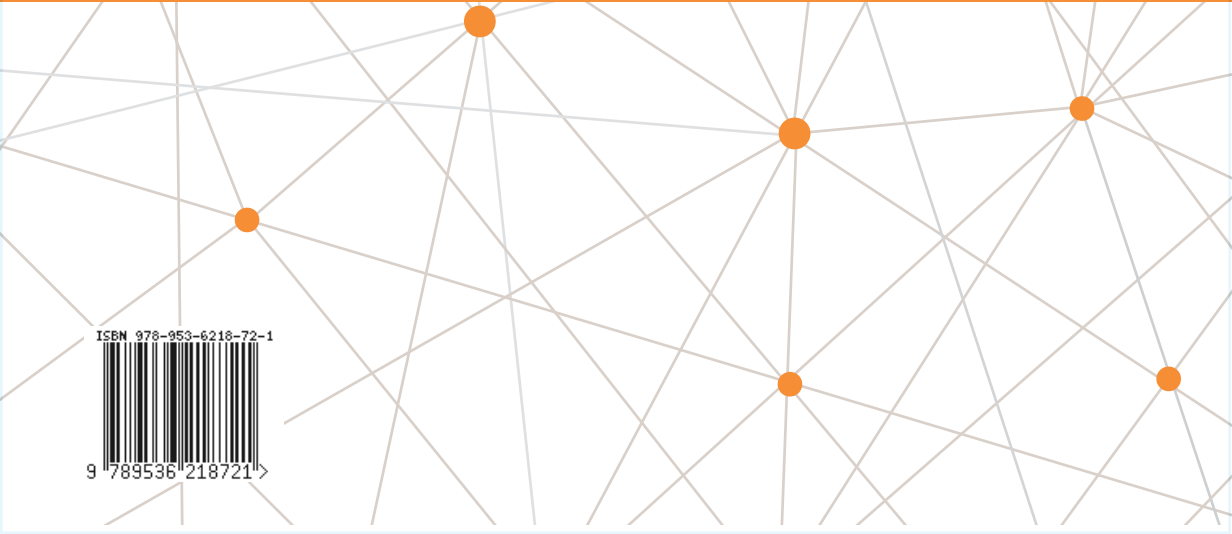
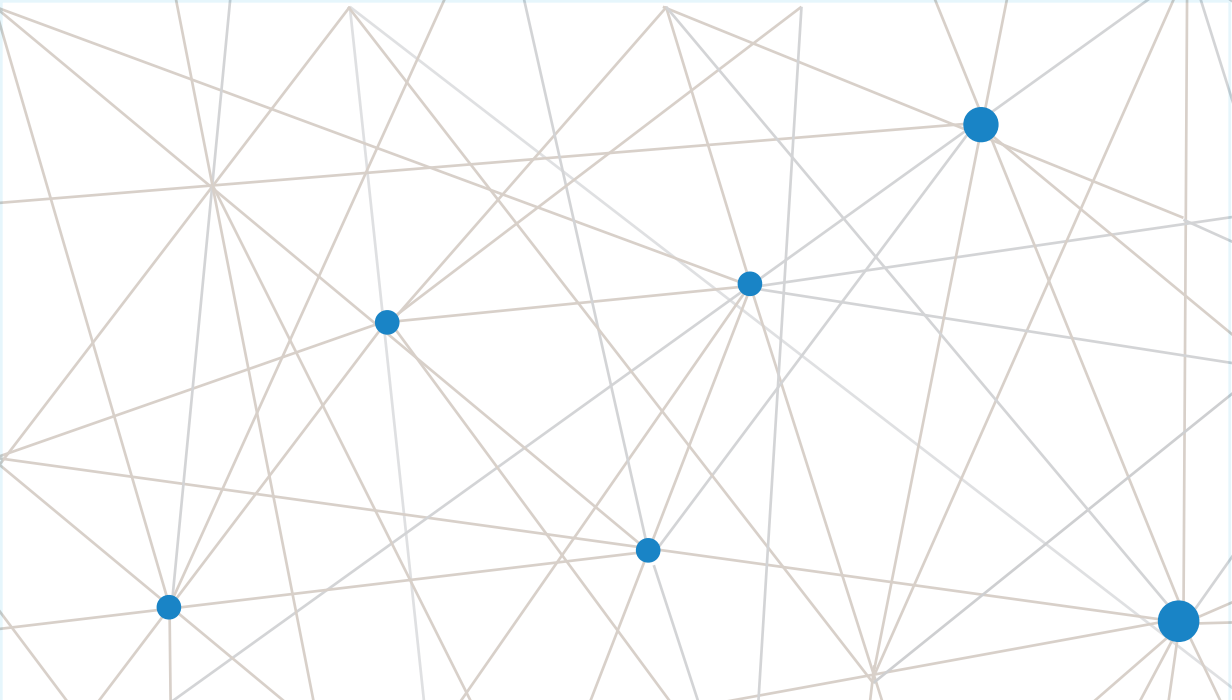
NASLOVNICA
Ivan Doroghy

TISAK I UVEZ
Rotim i Market

NAKLADA
150

„Ocenjujem da je reč o hvala vrednom istraživačkom poduhvatu na osnovu koga je osmoro autora napisalo tematski komplementarne radove i uspostavilo dobru korespondenciju između teorije i empirije, pokazalo zavidnu obaveštenost o relevantnim domaćim i stranim, teorijskim i empirijskim, ranijim i novijim, istraživanjima i ponudilo nam, primenom adekvatne metodologije, valjana sociološka tumačenja pojava i procesa i sadržajno bogate opise koliko dinamične i upadljive toliko i haotične i promašene (neuspešna privatizacija društvenog stambenog fonda, neuspešna privatizacija industrijskih firmi...) postsocijalističke transformacije svakodnevnog kvaliteta života pojedinaca i društvenih grupa u zanimljivoj sociološkoj hronici o dva glavna grada. Na osnovu ovog istraživanja očigledno je da su i države i društva, kao i gradovi i ostala naselja, koji su bili predmet istraživanja, bremeniti raznim sociopros-tornim problemima, tj. da su u ozbiljnoj razvojnoj krizi. Zar to ne važi i za mnoge delove kontinenta na kome živimo, pa i za mnoge delove sveta. Ali to ne znači da istraživanja ove vrste nemaju smisla. Naprotiv, budući da ona ne sadrže samo kognitivnu (saznajnu) i opisnu stranu već i kritičku, angažovanu (akter-sku, akcijsku) stranu ukazujući na promašaje, ali i, što je važnije, na moguće razvojne alternative u smislu decentralizacije, policentričnosti i regionalne ravnoteže u okviru nacionalnih teritorija Hrvatske i Crne Gore“.

Prof. dr. sc. Sreten Vujović (u miru)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu

ISBN 978-953-6218-72-1

9 789536 218721 >